

Саид Аҳмад

ҚОРАҚҮЗ МАЖНУН

ҲИКОЯЛАР

ТОШКЕНТ
“УЗБЕКИСТОН”-2001

Уз 2
А 97

Сўз боши муаллифи:
филология фанлари доктори Умарали НОРМАТОВ

Муҳаррир: Карим БЎРОНОВ

Аҳмад Саид.
А 97 Қоракўз мажнун: Ҳикоялар / Сўз боши муаллифи: У. Норматов. — Т.: Ўзбекистон, 2001. — 240 б.
ISBN 5-640-02974-9

Уз 2

№ 140-2001
Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси.

А **4702620201 – 43**
М 351 (04) 2001 2001

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 2001 й.

ИСТИҚЛОЛ ИЛҲОМЛАРИ

(Сўз боши ўрнига)

Она юртимизда истиқдол эълон қилинганда атоқли адабимиз Саид Аҳмад 72 ёшда эди. Кекса бўлишига қарамай, у ҳаммани лол қолдириб, худди ёшлардек енг шимариб, ғайрат-шижоат билан ижодий ҳамда ижтимоий фаолиятини давом эттириди. Чин бадиий истеъдод кексаликни тан олмайди, деган нақдни адабимиз амалда исбот этаётир. Истиқдол арафасидаги Шинжон сафарини мустасно этганда Ватанидан ташқарига чиқмаган адаб Ҳиндистон, Америкага сафарлар қилди, одатдагидек, она юртни кезища давом этди, сафар таассуротлари, истиқдол йилларидаги ўзгаришлар ҳақида кўплаб мақолалар, очерклар ёзди. Мустақилликнинг қувончли кунларида ҳам, ғанимлар қутқуси туфайли юрт бошига тушган қайгули дамларда ҳам ҳамиша қатъият билан бугунги истиқдол фидойиларининг олдинги сафида турди. Оқсоқол адабнинг турли анжуманларда, радио ва телевидениедаги чиқишлирида топиб айтган ҳар бир образли доно сўзи ҳалқ қалбига етиб боргани, оғзига тушганига ўзимиз гувоҳ...

Адаб аввалгидек қувноқ, жўшқин ҳажвиялар, ўйчан, ғамгин, фожеий, айни пайтда дилбар лирик ҳикоялар яратишда давом этди. Бирин-кетин "Хандон писта", "Бир ўпичнинг баҳоси", "Йўқотганларим ва топганларим" каби китоблари, янги сайланма асарлари чоп этилди. Устози Абдулла Қаҳҳордан мерос қолган Дўрмондаги бор ҳовлиси тенгдош қаламкаш дўстлари, сон-саноқсиз шогирдлари учун аллақачон ўзига хос "мажолис-ун нафоис" — адабий, ҳаётий, дилкаш мулоқотлар даргоҳига айланган.

Адабнинг 1979 йилдан бери бу даргоҳда қишин-ёзин танҳоликада кечираётган ҳаёти ғаройиб жумбоқдир. Бутун вужуди, тани-жони адабий истеъдод зиёси билан йўғрилган, фақат адабиёт, ижод учун туғилган, ботиний дунёси ўзида ҳам фожеий, ҳам қувноқ, ҳаётбахш ҳазилмutoиба, ҳалқона кулгини мужассам этган, узоқ йиллик

машаққатли умри давомида бошига тушган оғир кўргулик асоратларини, мислсиз фожиаларни, жудолик, ёлизлик изтиробларини ҳазил-кулги билан енгиб ўтаётган, кексалик ёшида ҳам бир дақиқа ўйлашдан, ижодий меҳнатдан тўхтамаётган бу аломат зот XX аср ўзбек адабиётида ноёб ҳодисадир. У асрлардан-асрларга ўтиб келаётган буюк Насириддин Афанди тимсолининг бизга замондош тирик сиймосидир. Яратган етук асарлари қаҳрамонлари каби унинг ўзи, шахсияти, суҳбатлари ҳам ғоят қизиқарли ва ардоқлидир.

Истиқдол йилларида яратган асарлари орасида, айниқса, хотиралар китоби, "От билан суҳбат", "Қоракўз мажнун", "Азроил ўтган йўлларда", шунингдек лагер ҳаёти хотиралари билан боғлиқ туркум ҳикоялари алоҳида ажралиб туради. Улар, дадил айтиш мумкинки, республика адабиймаданий ҳаётида жиҳдий ҳодиса бўлди. XX аср якунида чоп этилган "Йўқотганларим ва топганларим" китоби сал бурунроқ майдонга келган К. Қаҳхорованинг "Чорак аср ҳамнафас", Ҳ. Қодирийнинг "Абдулла Қодирийнинг сўнгги кунлари", З. Саидносированинг "Ойбегим менинг" асарлари билан биргалиқда XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин, ўзига хос жонли лавҳаларини ташкил этади. Уларни бемалол жаҳон адабиётининг машҳур намояндалари ҳақида битилган шу хилдаги эссе-хотиралар қаторига қўйиш мумкин. "Йўқотганларим ва топганларим" туридаги китобни фақат Саид Аҳмадгина ёзиши мумкин эди. Бу китоб адабиётимизнинг машъум тоталитар режим замонларида босиб ўтган машаққатли ва зиддиятли йўли — адилларимиз қандай оғир шароит, вазиятларда яшаб ижод этгани, ўшандай замонларда ҳам асл инсоний фазилатларини сақлаб қолгани, ноёб бадиий дурданалар яратишга эришгани тўғрисида ҳаққоний тасаввур беради. Китоб муаллифи улкан алломаларни қуруқ ҳимоя қилиш, улар шаънига ҳамду санолар ёғдириш йўлидан бормайди, уларни ҳаётда қандай бўлса шундайича кўрсатади; шахсиятидаги, ижодидаги ожиз, зиддиятли ўринларни, уларнинг инжиликларини ҳам рўй-рост айтади. Кези келганда, бу борада ўзини ҳам аямайди. Бу ҳол ўқувчига асло малол келмайди. Аксинча, ўша улкан сиймоларга нисбатан ҳурмат-эҳтиромимизни оширади, уларни тўғри тушунишга, асарларидаги, шахсиятидағи, шахсий ҳаётидаги ожиз, зиддият-

ли жиҳатлар боисини англашга ундаиди. Аслида адабиёт илмининг бош мақсади ҳам шу. Айни шу фазилати билан илмийликка асло даъво қилмайдиган бу китоб баъзи саёз "соф" илмий тадқиқотлардан кўра илмийликка кўпроқ дахлдорроқдир.

Саид Аҳмад ижодида бадиий адабиётнинг азалий муаммоси — авлодлар силсиласи, оталар ва болалар муаммоси алоҳида ўрин тутади. Янги ўзбек адабиётининг илк намунаси "Падаркуш", биринчи ўзбек романи "Ўтган кунлар"дан бошланиб, улар изидан бориб яратилган ўнлаб асарлар орқали муайян анъанага айланган "авлодлар можароси" талқини Саид Аҳмад ижодида ўзига хос тарзда гоҳ кулгили-комик, гоҳ кескин драматик, фожеий йўналишда давом эттирилди. "Келинлар қўзғолони"даги она ва ўғлонлар, қайнона ва келинлар, "Куёв" комедиясидағи ота ва қизлар орасидаги ҳазил-мутоibalар, жўшқин ва қувноқ, бир оз муболағадор халқона юмор билан йўғрилган зиддиятлар ифодаси XX аср ўзбек оиласий-маиший турмушининг бетакрор бир кўзгудаги акси сифатида қимматлидир. "Уфқ"даги ота ва ўғил — Икромжон ва Турсунбой, Иноят оқсоқол ва Низомжон зиддиятлари эса бу йирик асарнинг фожеий пафосини ташкил этади. Агар авлодлар можароси муаллиф комедияларида кўпроқ кундалик оиласий-маиший турмуш ташвишлари, икир-чикирлари доирасида намоён бўлса, "Уфқ"да ота ва ўғил орасидаги инсоний бурч, ор-номус ахлоқий тусдаги кескин зиддиятлар билан боғлиқ ҳолда талқин этилади. Адабнинг кейинги ҳикояларида эса ижтимоий руҳ, янада кескин ва ёрқин бир тарзда намоён бўлмоқда. "Қоракўз мажнун", "Сароб", "Азроил ўтган йўлларда" ҳикояларида она ва фарзанд, ота ва ўғлонлар ўртасидаги кескин муносабатлар илдизи аср фожиаси, мустабид тузум сиёсати, мафкураси, ахлоқий ақидаларига бориб туашади; жамики кўргуликлар, фожиалар машъум сиёсатнинг мудҳиш оқибати тарзида кўрсатилади. Эътибор берилса, "Қоракўз мажнун" ҳикоясида имон-эътиқодли, гўзал инсон, аломат онахоннинг бу ёруг дунёдан армон, алам-ўқинчлар билан видолашувига сабаб бўлган оқпадар ўғлон миллий-ахлоқий қадриятларимизни топташга қаратилган мудҳиш сиёсатнинг ҳам жирканч маҳсули, ҳам аянчли қурбонидир.

"Сароб" ҳикоясида бу фожеий ғоя янада кескинроқ ва бирмунча ошкора тарзда ифодаланади. Асардаги фожеий воқеа — ўғил билан ота орасидаги мудҳиш муносабатлар бу ёруғ дунёниг нақ дўзахи ичида — мустабид тузум қурбонлари — маҳбуслар жам бўлган Жезқозғон лагерларидан бирида ўз интиҳосига етади. Мустабид тузумнинг миллатга қарши қаратилган риёкорона кураш усулини қарангки, улар норасида ўғлондан замон қаҳрамони — Павлик Морозов издоши ясаб, миллатпарвар зиёли отага қарши курашга соладилар, ота устидан керакли маълумот йиғишига эришадилар. Шу тариқа ота ҳалқ душманига чиқиб, қамоққа олинади, унинг ўғлони эса қаҳрамонга айланиб, шон-шуҳратга бурканади. Тақдири азалнинг ҳукми, тоталитар режим ўйини оқибатини қарангки, пировардида "душман" ота, "ватанпарвар" ўғил лагерда юзма-юз келадилар. Кўргуликлар, жабр-зулмлар туфайли ота юрак олдириб қўйган бўлса-да, у имон-эътиқодига, виждонига гард юқтиргмаган. Чехрасида ўша самимият, ёқимтойлик, донолик. Ўғлон эса ногирон, аянчли, телба бир қиёфада. Лагерда ҳам болалиқда орттирган хунари — сотқинликни давом эттиради. У отасини танимайди, таний олмайди... Ўғлини бу ҳолда қўриш — ота учун нақадар оғир! Бундан-да даҳшатлisisи, ўғил ота кўзи олдида минг азоб билан аянчли ҳолда жон таслим қилали, жанозасиз, бекафан кўмилади.

Бундай мудҳиш ҳодисалар, фожеий қисматлар ҳақида ёзиш осон эмас, албатта. Дарвоқе, "Сароб" адабнинг лагер ҳаётидан олиб ёзган илк асари. Ҳикоядаги ровий-маҳбус рассом ёзувчининг ўзи. Адабимиз 50-йиллар бошлиарида айни ҳикояда тасвир этилган лагерда бўлган, бу ҳаётни ичдан билади. Шундай бўла туриб, у нега бу ҳақда узоқ йиллар ёзмади. Эҳтимол, қўрқув салтанати бунга йўл бермагандир; эҳтимол, мудҳиш ҳодисалар ҳақида ёзиш азоби-изтироби уни чўчитгандир. Ҳар икки тахминда ҳам асос бор; фақат мустақиллик йилларидағина вужудидаги "қўрқув салтанати" чекиниб, лагер ҳаётидан дадил сўз очишга журъат эта олди, ўзи учун қанчалик азоб бўлмасин, лагер ҳаётига оид хотираларни, ўша мудҳиш ҳодисаларни қоғозга туширишга жазм этди. "Борса келмас дарвозаси", "Тақдир, тақдир, мунча шафқатсизсан?", "Офтоб ойим" каби туркум ҳикоялар шу тариқа майдонга келди.

Ҳамдўстлик мамлакатлари ҳалқлари, биринчи галда рус адабиётида лагер ҳаёти тўғрисида жаҳонга машҳур асарлар бор. Ўзимизда ҳам айрим яхши роман ва қиссалар мавжуд. Тоталитар режим ҳукмрон бўлган мамлакатни ГУЛАГ оролларига, улкан саратон корпусига қиёс қилишлар бўлган. Сайд Аҳмаднинг бу мавзудаги ҳикоялари мавжуд асарлардан баралла ажralиб туради. Аввало, улар ўзбекона миллий рух билан йўғилган, лагер даҳшатлари ҳеч кимникуга ўхшамайдиган Сайд Аҳмадчасига ўзбекона бир нигоҳ билан идрок ва талқин этилади. "Борса келмас дарвозаси"га "ҳалқ душмани" қизининг йиглаб айтган қўшиғидан шундай сатрлар эпиграф — бош сўз қилиб келтирилади:

Бу ватан қандай ватаандир, ҳар гўшасида турмалар,
Қўнгани бир ер тополмай осмонда йиглар турналар...

Ватаннинг ўша йиллардаги манзарасини фақат Сайд Аҳмадгина шу тарзда ўта миллий, жонли, бетакрор тарзда ифодалаши мумкин.

Ҳикоя яна ўша "ҳалқ душмани"нинг қизи куйлаган қўшиқдан олинган қўйидаги мисралар билан якунланади.

Сиз асир бўлган қафасни тишларим бирлан бузай,
Бузмасам маҳшар куни бағримни армон тирналар.

Бу байт адибнинг ушбу туркум ҳикояларида бошқа бир ғоят муҳим жиҳатта ишорадир. Асарларда қаламга олинган, бири-биридан мудҳиш, маломатли, гам-ғуссага, мусибатларга тўла лавҳалар бағридан қандайдир одамга далда берадиган умид, унинг бошини "тошдан" қиласидан қудрат, зулматни ёритадиган сирли-сеҳрли нур барқ уриб туради. Давр шафқатсизликлари туфайли аксар маҳбуслар бешафқат, тошбағир кимсаларга айланиб кетгандар. Айни пайтда ўша бешафқат зотлар гоҳо бандай ожиз-инсон боласи сифатида ўзлигига қайтиб, дилкаш сұхбатлар қурадилар, ўзаро ҳазил-мутобаларга киришадилар, тошга айланган бағирлар бир дақиқа юмшаб, тунд чеҳраларда табассум пайдо бўлади. Ёзувчининг беназир юмористик истеъдоди мусибатлар масканида ҳам кулги, ҳазил-мутобалар учун имкон топади. Энг муҳими, деярли ҳар бир ҳикояда ўзлигини, қалбидағи имон-эътиқод, она-юрг, ўзгаларга ҳиммат, мурувват туйғуси-

ни йўқотмаган "боши тошдан", аломат матонатли инсонларга дуч келамиз. Жумладан, асарлардаги ҳикоячи — ровий образининг ўзи ана шундай сиймодир.

Ватан, бурчга чексиз садоқат, фидойилик туйфуси, айниқса, "Офтоб ойим" ҳикоясида бетакрор — марсиядек мунгли, айни пайтда мадҳия каби мардона ва мағрур янграйди. Лагерда дўст тутинган ҳикоячи билан япон асири Дюн орасидаги самимий мулоқотлар, самурай Дюннинг Судзе қисматига оид афсона-ривоятнамо ҳикояси, камиказде бурчини ўтай олмаган бу йигитнинг руҳий изтироблари ва ҳалокати ўқувчини ларзага солади. Қарангки, Судзенинг онаси, беназир гўзал аёл гейшалар сафига кирган экан, ватан манфаатидан келиб чиқиб шу ишни қилади, ўғли хиёнати туфайли қувончлардан воз кечиб, роҳиблар либосини кийиб монастирга кетади. Судзе энг қувончли кунда, Ватанига қайтиш имкони туғилган дақиқаларда бурч, ор-номус туйфуси туфайли ўзини ҳалок этади; хаста самурай Дюн эса Ватани тупрогига қадам қўйиб, қони шу тупроққа тўкилганидан таскин топиб жон беради...

Бу ҳикоя фақат ўз ўқувчиларимизни эмас, дарҳол ўзгalarни, биринчи галда япон фуқаролари эътиборини ўзига тортди, у ўзга тилларга ҳам таржима этила бошланди. "Яrim асрдан кўп вақт мобайнида кўнгил қатида япон асиrlари хотирасини сақлаб келиб, улар ҳақида ажойиб ҳикоя ёзган жаноб Саид Аҳмаддан бағоят миннатдорман", — деб ёзади Япониянинг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси Кёко Накаяма "Халқ сўзи"да эълон этган хатида. Элчи ҳикояда инсоннинг туйфулари ва ички кечинмалари чуқур ҳиссиёт билан акс эттирилгани, унда ҳозирги кунга келиб унтуилаёзган анъаналар ҳам ёритилганлигини таъкидлайди. "Иккинчи жаҳон уруши тутаганидан буён яrim асрдан кўп вақт ўтди, — дейилади мактубда, — бу урушнинг хотираси бугунги япон ёшлари орасида аста-секин унтуилиб бораётган бир пайтда Япониядан олисда бўлган Ўзбекистонда япон асиirlarining қисматини эслаш мени чуқур таъсиrlантириди".

Қандай баҳт: ўзимизнигина эмас, ўзгаларни ҳам мафтун этган, ҳаяжонга солган янги аср ўзбек ҳикоясининг илк етук, гўзал намунасини яратиш 81 ёшли ардоқли адабимиз Саид Аҳмадга насиб этди.

Умарали НОРМАТОВ

САРОБ

“Ота қарипши мисоли ўқ — у охиратда эмас,
шу дунёнинг ўзида нишонга тегади”

(Бухоролик 100 иш яшаган темирчи
Усто Амин бобонинг ўтимларидан)

Бугун лагеримизга янги маҳбусларни олиб келишди. Кўринишидан уларни янги деб бўлмасди. Эгниларидағи кийимларига, елка ва тиззаларидағи рақамларга қараганда, кўп йиллардан бери лагердан-лагерга кўчиб юрган дайди маҳбуслар эканини дарров пайқаш мумкин эди.

Одатда, янги келган маҳбусларнинг оёғида янги этик, янги ботинка, эгнида оҳори тўқилмаган костюм ё гимнастёрка бўларди. Лагеримизнинг блатной-зўравонлари уларнинг эгнидаги кийимларни кўришлари биланоқ ўзаро тақсимлаб олардилар. Орадан бирон ҳафта ўтиб, ўша кийимларни блатнойларнинг эгнида кўрардик.

Бу галги этапда келганлар зўравонларимизга ёқмади. Ҳар бири ўн-ўн беш йиллаб СССРнинг жамики лагерларида яшаб, қирриқ бўлиб кетган, наинки бирорвга ўз кийимини берадиган, аксинча, бирорларникини қийқиртириб ечиб оладиган, бети қаттиқ маҳбуслар эди.

Солдатлар, лагер назоратчилари уларни биттабитталаб санаб, ювилавериб ранги унниқиб кетган кулранг курткаларидағи, шимларидағи рақамларни текшириб ўтказа бошладилар. Шунда маҳбуслардан биттаси менга жуда таниш туюлди. Унинг ғамгин ва лекин лоқайд кўзлари... Қаерда кўрганман уни? Таниш, жуда таниш!

Олди тиканли сим билан тўсилган баракда янги-ларни бир неча кун карантинда сақлайдилар. Ҳозирча уларни бошқа маҳбусларга қўшмайдилар. Овқатни ҳам пақирда обориб берадилар.

Баҳорнинг илиқ-иссиқ кунлари эди. Янгилар яланғоч бўлиб барак олдидаги майдончада чалқанча ётиб, баданларини офтобга тоблардилар. Улар Шимол лагерларида ойлаб офтоб кўрмай, ранглари синиқсан кишилар эди. Уларни бир-икки ойгина ёз бўладиган, офтоб эса туман орасидан худди дока орқасига ёқилган шамдек хира кўринадиган, бизда баҳор офтоби чарақлаб турган шу кезларда ҳам қиши бўронлари увиллаб турган жойлардан олиб келишган. Бу маҳбуслар учун Жезқозғон энг яхши курортлардан ҳам афзал эди. Яланғоч ётганларнинг баданида игна санчиб ёзилган сўзлар, турли шармсиз сувратлар, бирида "туқсан онамни унутмайман" деган ёзув бўлса, бошқасининг кўкрагида карта, аёл кишининг расми билан бир шиша ароқ тасвиrlанган. Тагида: "Мана шулар бизни хароб қилди", деган ёзув бор. Деярли кўпчилигининг кўксига яланғоч аёлларнинг турли ҳолатдаги сувратлари бор эди. Бу манзара қамоқхонадаги "рассом"ларнинг асарлари намойиш қилинаётган кўргазмага ўхшарди.

Менга таниш туюлган маҳбус эса негадир ечинмай, кийим-боши билан офтобда ётарди.

Ким у? Кўзимга жуда иссиқ кўриняпти. Бориб ўзидан сўрасаммикан? Бунинг имкони йўқ. Соқчилар, назоратчилар уларга яқин йўлатмайди.

Мендан сал нарида ёши етмишлардан ошган, умринг ўн беш йилдан ортиғини лагерларда ўтказаётган Олимжон домла ҳам уларга маъюс қараб турибди.

Домла ғалати одам эди. У ҳеч ким билан сирлашмасди. Бирорга на дардини айтарди, на қувончини. Кўпчилик уни орқаворотдан "инدامас домла" деб атарди. У яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам бирдек лоқайд эди. Аммо унинг ҳозирги ҳолати бошқача. Офтобда яланғоч ётганларга қараб ичи ёниб, куйиб, ўртаниб кетаётгани шундоққина билиниб турарди. Зимдан унга кўз ташлайман. Уни ҳеч қачон бундай алпозда кўрмагандим. У йифларди. Кўзларидан оққан

ёш соқолларига томарди. Домла қимиirlамас, ҳар киприк қоққанда мижжаларида тўпланиб қолган ёш дув тўкиларди.

Назоратчи келиб сим тўсиқнинг бериёғида тўпла-ниб қолган томошабин маҳбусларга, кетинглар, деб буюрди. Маҳбуслар нари кетишди. Домла ҳам ёшли кўзларини кафтига артиб, бошини этганича кетди.

Мен лагерда рассом эдим. Бир вақтлар рассомлик мактабида ўқиганим яшаш, ишлаш қийин бўлган бу жойларда асқотди. Вазифам — маҳбусларнинг кийимларига рақам ёзиш, жез конида ишлаб қайтган бригадаларнинг қанча руда қазиб чиқарганини катта-катта плакатларда акс эттириш ва уларни лагернинг кўринарли жойига илиб қўйиш эди.

Тушлиқдан кейин устахонамга бош назоратчи бир қоп кийим олиб келди-да, шуларга то кечки овқат-гача рақам ёзиб, тайёр қилиб қўйишимни буюрди.

Бу янги келганларга бериладиган кийимлар эди. Шимларнинг чап тиззасидан юқориси, курткаларнинг елкасидан пасти совун қутисича келадиган жойидан қайчида қийиб олинган. Устидан оқ латта тикиб қўйилган эди. Агар маҳбус рақам ёзилган латтани олиб ташлаб қочиб кетса, қидирувчилар кийими-даги қийиб олинган жойидан билиб оладилар. Шу латталарга маҳбусларнинг рақамини ёзишим керак. Рақам офтобда ҳам, қор-ёмғирда ҳам ўчмайдиган қора лак билан ("Кузбас лак" билан) ёзилади. Лак совуқда тошдек қотиб қолади. Новвойхонадан тошкўмир чўғини куракчада олиб келиб, лак солинган банкани унинг устига қўйдим. Лак эригандан кийин боя назоратчи бериб кетган рўйхатга қараб, рақамларни ёзишга киришдим. Рақам ёнига маҳбуснинг исм-фамилияси қайд этиб қўйилган эди. Ўн еттинчи курткага рақам ёзмоқчи бўлиб рўйхатга қарадиму ҳайратдан ёқамни ушладим. "ЕЕ3781" рақами ёнига "Кимсанбой Ёлқинов" деб ёзиб қўйилган эди. Эрталабдан бери хаёлимдан кетмаётган "ким у" деган жумбоқ ечилган эди.

Олисда қолган беозор, шўх, ерга урса осмонга сакрайдиган тизгинсиз болалигим, тезроқ катта бўлиб, азиз ва жонажон Ватанга хизмат қилиш, "халқлар доҳийси, улуғ ва меҳрибон отамиз Сталинга содик бўлиш" орзузи юрак-юракларимизда жўш урган қайноқ ёшлигимиз кўз ўнгимдан чақмоқдек бир ялт этиб ўтди.

Кимсанбой! У бизнинг болалардан чиқсан қаҳрамонимиз эди. Ўттизинчи йилларда унинг суврати газеталардан тушмасди. Мактабларда, пионер уйларида, истироҳат боғларида, ёшлар лагерларида одам бўйи қилиб чизилган сувратлари бир қараашда кўзга ташланадиган жойларга илиб қўйиларди. Ва суврат тагига: "Пионер! Қаҳрамон Кимсанбой Олимжоновга салют бериб ўтишни унутма!" деб ёзиб қўйиларди. Бутун Ўзбекистон болалари ундан ибрат олишга, у адо этган ватанпарварлик жасоратини такрорлашга қасамёд қилишарди.

Унинг отаси Олимжон Раҳмонов район маориф бўлимининг мудири эди. Тарих билимдони бўлган бу одамни райондаги жами тарих ўқитувчилари устоз деб атардилар. Ҳатто уйига ҳам келиб, ундан Туркистон тарихи бўйича билмаганларини сўраб билиб олардилар. Унинг уйида китоб кўп эди. Алоҳида битта уйдаги токчаларга жуда ноёб китоблар териб қўйилган эди. Домла бу китобларни бирорларга бермасди. Зарур бўлса, шу ерга келиб ўқишигагина рухсат берарди. Амир Темур, Мирзо Бобур, Наршаҳий, Форобий, Шарафиддин Али Яздий, Нажмидин Кубро, Ал-Беруний, Хожа Аҳрор, Аҳмад Яссавий каби алломаларнинг ўтган асрларда хаттотлар томонидан кўчирилган ноёб қўллэзмаларини Домла кўз қорачиғидек асрарди. Кечалари еттинчи лампа ёруғида тонг отгунча мутолаа қиласди.

Кўпинча Домланинг уйига кекса зиёлилар тўпланиб, тарихда ўтган ўзбек мутафаккирлари тўғрисида сухбатлар қилишарди. Йигилганлар Олимжон домланинг билимига, билағонлигига қойил қолардилар.

Суҳбат ўз-ўзидан ота-боболари Шахрисабз барлосларидан бўлган буюк шоир Мирзо Абдулқодир Бедилга бориб тақаларди. Бедилхонлик бошланарди, кўплашиб Бедилнинг сирру сеҳрга тўла ғазалларининг мағзини чақишга киришиб кетардилар. Албатта, Олим домланинг талқинлари ҳаммани лол қолдирарди. Ўшандай суҳбатларнинг бирида гап айланиб Фузулийнинг битта ғазалига бориб қадалди. Меҳмонлардан бирори Фузулий ҳам ўзбеклар орасида Навоий даражасида машҳур эканини, унинг кўп ғазаллари ўзбек ҳофизлари томонидан қўшиқ қилиб айтилишини гапириб қолди.

— Домла, Фузулийнинг бир ғазали бор, мағзини сира чақолмадим. Кўп билимдонлардан сўраганимда тайинли бир жавоб беролмадилар. Шу тўғрида сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

Олимжон домла нариги хонадан Фузулийнинг девонини олиб чиқди. Кўзойнак тақиб, дўстининг тиши ўтмаган ўша ғазални топди. Чироққа солиб, икки-уч марта ўқиди.

— Хўш, қайси жойига тушунмадингиз? — деб сўради дўстидан.

— Фузулий шундай деб ёзади: "Фамларим шунча кўпки, туйнинг устига ортсам, зинданга ташланган кофирлар озод бўлади". Хўш, нима учун озод бўлади? Тушунмадим.

Домла ўйланиб қолди. Дарҳақиқат, туйнинг устига фам юкини ортса, нега кофирлар озод бўлади? Домла кўп ўйлади. Кейин бошини кўтариб меҳмонларга қаради.

— Гап бундоқ. Бу сирнинг маънисига етиш учун Фузулий яшаган даврга мурожаат қилиш керак. Ўша даврдаги ривоятларни, мақолу маталларни, ҳатто қўшиқларни ҳам билмоқ керак. Бир ривоятда одамлар Аллоҳдан, эй тангirim, зинданда ётган кофирлар қачон озод қилинади, деб сўрабдилар. Аллоҳ, тuyaигнанинг тешигидан ўтгандагина кофирлар озод қилинади, деб жавоб қилган экан. Фузулий ана шу

ривоятни ғазалига асос қилиб олган. Яъни: "Менинг ғамларим шунчалик кўпки, түянинг устига ортсам, кўтаролмай, озиб, ипдек бўлиб қолади". Ипдек озиб қолган тужиганинг тешигидан бемалол ўтиши мумкин. Демак, кофирлар зиндандан озод қилинади.

Домланинг бу қадар билимдонлигига қойил қолишиди, таҳсинлар ўқишиди.

Домланинг бўйига етиб қолган эгизак қизлари бор эди. Шу эгизаклардан кейин кўрган болалари турмади. Бир ёшга тўлар-тўлмас вафот этавердилар. У ҳар гал ой-куни яқин қолган хотинининг дўппайиб қолган қорнига қараб: "Кимсан, ўғимисан, қизмисан?" деб куларди. "Агар қиз бўлсанг, отингни Кимсаной қўяман, ўғил бўлсанг, Кимсанбой қўяман", дерди ширин бир энтикиб. Хайрият, ўғил туғилди. Оти Кимсанбой бўлди. Шу бола ўн икки ёшга кирди. Бешинчи синфда ўқийди. Домла китоб титиш билан овора. Тонг отгунча ўтириб, нималарни дир ёзади. Ёзган мақолалари "Маориф ва ўқитувчи", "Маданий инқилоб" газеталарида бот-бот босилиб туради.

Кимсанбой мактабда фаол пионерлардан. У Ленин, Сталин тўғрисида ёзилган шеърларни ажиб бир маҳорат билан декламация қиласди. Уни район, ҳатто вилоят миқёсида ўтадиган тантанали йиғинларга, слётларга, ўқитувчиларнинг конференцияларига чақириб, шеърлар ўқитишади. Олимжон домла унга, болам, бунақа ҳавои ишларга жуда ҳам берилиб кетма, ё артист бўлмоқчимисан? Яххиси, дарсингни тайёrlа. Жамоат ишлари дарсдан кейин бўлсин, деб насиҳат қиласди. Бир хонада домла қалам қитиrlатади, Кимсанбой бошқа хонада ҳар хил ҳаракатлар қилиб, баланд овоз билан шеър декламация қиласди.

Бир куни мактаб директори уни дарс пайтида идорага чақиртириди.

Директорнинг кабинетида нотаниш одам ўтиради.

— Бу ўртоқ сен билан гаплашгани келганлар. Сизларни холи қолдирман, гаплашиб олинглар, — деб директор чиқиб кетди.

Нотаниш одам гапни нимадан бошлишни билмай, бирпас унга тикилиб ўтирди. Кейин портфелидан газета олиб унинг олдига қўйди. Бу Москвада чиқадиган "Пионерская правда" газетаси эди.

— Иккинчи саҳифадаги мақолани яхшилаб ўқиб чиқ, — деди у, — сувратта ҳам яхшилаб қара. Қаҳрамон пионер Павлик Морозов шу бўлади.

Кимсанбой ўрисчани дуруст билмасди.

— Павлик Морозовни халқ душманлари ваҳшийларча ўлдиришган. У ватанга содик, Ленин-Сталин ишига ҳаётини бағишлаган замондошимиз. Унинг отаси халқ душмани, Шўро тузумини ағдариб ташлашни ният қилган. Павлик ўша душманнинг сирини фош этади. Ҳозир Шўролар жумҳуриятининг ҳамма жойида Морозовчилик ҳаракати бошланиб кетди. Ёш ватанпарварлар ички душманларни фош қилиш учун қасамёд қилмоқдалар. Сен ҳам шу ҳаракатга қўшилишинг керак. Бу сенинг муқаддас бурчинг. Биз айтган ишларни бажарсанг, сени Бутуниттифоқ пионерларининг "Артек" номли лагерига юборрамиз. Фаол пионерларнинг Москвада бўладиган слётида ҳам қатнашасан. Ўша ерда буюк устозимиз, доҳиймиз Сталинни кўрасан.

Кимсанбайнинг кўзлари яшнаб кетди. "Муқаддас пойтахтимиз улуғ Москвани, тирик доҳийни кўриш, Қора денгиз соҳилидаги жаҳон болалари дам оладиган лагерда шоҳсупага кўтарилиб шеър ўқиб берса борми!.." Кимсанбой шошиб қолди.

— Мен нима иш қилишим керак?

— Аввало, ўртамизда бўлиб ўтган бу сұхбатни бирорга айтмасликка сўз берасан. Бундан кейинги сұхбатларимизни ҳам сир сақлайсан. — У шундай дея туриб, портфелидан бир варақ қофоз олиб унга узатди. — Бунга имзо чекиб бер. Аввал ўқи, кейин имзо чек.

Қофозга шундоқ сўзлар ёзилган эди:

"ТИЛХАТ. Менким, Кимсанбой Олимжон ўғли ГПУ ходими М. Мансуров билан бўлган сұхбатимизни

бировга айтмайман. Отам Олимжон Раҳмоновнинг хатти-ҳаракатларини кузатишга сўз бераман. Уйга келадиган меҳмонлар билан нималар тўғрисида гаплашганини ёзиб бераман. Агар бўлиб ўтган гапларни, отам ҳақида тўпланган маълумотларни бировга айтсан, жиноят кодексининг тегишли моддаси бўйича жазоланаман".

— Ўқиб бўлдингми? Энди имзо чек!

Кимсанбой ўйлаб ўтирмай тилхат остига имзо чекди.

— Тилингга эҳтиёт бўл. Отанг ҳақида ёзиб қўйган хатларни ҳар ҳафтанинг душанба кунлари ўзим келиб, шу ердан олиб кетаман. Агар бировга айтсанг, ё отангга билдиранг, худди Павлик Морозовдек ҳалок бўласан. Янаги келишимда, агар айтганларимни удаласанг, вилоят пионер ташкилоти сени қўл соат билан мукофотлайди, билдингми?

ГПУ ходими Мансуров ҳар душанба куни мактабга келар, Кимсанбой ёзиб қўйган маълумотларни ўқиб кўргач, бошқатдан ёздиради.

— Керакли гапларни ёзиш керак. Фактларга сиёсий тус беришни ўрган! Бобокалон доҳиймиз Карл Маркс: "Дин — ҳалқ учун афюндири", деган. Уйимизга келган меҳмонлар Аҳмад Яссавий деган реакцион диндор шоирни кўкларга кўтариб мақташди. Ҳалқни асоратга соловчи шеърларини ўқишиди, деб ёзиш керак. Алишер Навоий "Хамса"ни, "Чор девон"ни ёзганда Пушкиннинг ҳабаш бобоси Ўрта Ер денгизининг жанубий қирғоқларида чиғаноқ териб юради. Мирзо Улуғбек Самарқандда Расадхона барпо этган пайтларда ўрислар хоҳолларнинг малайи эди, чипта қовуш кийиб юришарди, деган гапларни айтишиди, деб ёзгин!

— Бунақа гапларни энди сиздан эшишиб турибман... Қандоқ қилиб ёлғонни ёзаман?!

Бирдан Мансуровнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ёзавермайсанми, тирранча! Айтмаган бўлишса, энди айтишади! Ҳалқ душманлари ҳамма гаплар-

ни бирдан айтиб қўя қолишмайди. Улар ниҳоятда пихини ёрган, ниқобланган ёвларимиз.

Кимсанбой бир ҳафта мобайнида жонини жабборга бериб тўплangan маълумотларни қайтадан, Мансуров айтгандек қилиб ёзди. Тагига имзо чекди.

— Ҳа, балли! Мана шунаقا қилиб ёзиш керак. Менга қара, вилоят пионер ташкилоти сени қўл соат билан муофотлади. Ма, тақиб ол! Эҳ-ҳе, сени ҳали қанча мукофотлар кутяпти!

ГПУнинг пионер ташкилоти номидан берган сатини Мансуров Кимсанбойнинг билагига тақиб қўйди.

Кимсанбой ўзида йўқ шод эди. Эртага болаларнинг кўзини ўйнатиб тақиб юраман, деб қувончини ичига сифдира олмай, Мансуровга миннатдорчилик билдириб, у билан хайрлашди. Мансуров кетар чоғида: "Қанақа ёзишни билиб олдинг-а?" деб эслатиб қўйди.

Бу хил маълумот ёзишлар уч ойдан ортиқ давом этди. Бу орада "пионер ташкилоти" Кимсанбойни велосипед билан ҳам мукофотлади. Ўша ойнинг охирларига бориб Кимсанбой Бутунитифоқ пионерлари слётида қатнашиш учун Москвага кетди. Ўзбекистондан Кимсанбойга ўҳшаган "Морозовчи"лардан яна ўн бир бола бор эди. Слёт қатнашчиларидан ўн етти нафар бола "Хурмат белгиси" ордени билан мукофотланди. Улар орасида Кимсанбой Олимжонов ҳам бор эди. Кимсанбой Иттифоқ оқсоқоли Калинин қўлидан орден олар экан, президиумда қарсак чалаётганлар орасида "буюк доҳий, ҳалқлар отаси Сталин"га кўзи тушди. Ўзини тутолмай ҳўнграб юборди.

У Москвадан қайтиб келганда дадаси йўқ эди. Олимжон домла билан яна етти ўқитувчи қамоқقا олинган экан.

Улар нима гуноҳ қилган эканлар, деб ҳайрон бўлган одамлар газетада босилган "Маорифга уя қур-

ган қузғунлар" номли мақолани ўқиганларидан кейин нима гаплигини билдилар. Бирор: "Буни қаранглар-а, домла туппа-тузук одам эди, одамнинг оласи ичида, деганлари бежиз эмас экан", деса, яна бирори: "Пухта ниқобланган, айёр одам эди", дейди. "Қинғир ишнинг қийиги қирқ йилдан кейин ҳам чиқади, ҳушёр бўлиш керак, бунақалардан ҳали орамизда кўп бўлиши мумкин", дейдиганлар ҳам бўлди. Дунёнинг ишлари хўп қизиқ-да, ота — сотқин, боласи — чин ватанпарвар!

Кимсанбойни икки марта терговга чақириб, отаси билан юзлаштирилар. Олимжон домла бу ишларда ўғлининг ҳам қўли борлигини билмасди. Юзма-юз пайтида Кимсанбой айтган гапларни эшишиб, ёқасини ушлади. Терговчининг: "Шу гаплар ростми? Тасдиқлайсизми?" деган сўроғига жавоб бермади. Пешонасига шапиллатиб уриб: "Э-э, аттанг, аттанг! — дея ўғлининг бетига қараб: — Илоё, жувонмарг бўл! Умринг хор-зорликда ўтсин", деб юзига фотиха тортди.

Москвадан "Тройка" Олимжон домлани ўн беш йилга ҳукм қилгани тўғрисида қоғоз қелди.

Орадан саккиз йил ўтди. Кимсанбой йигирма ёшга тўлди. 1942 йили армия сафига чақирилди. Қишлоқлардан фронтга кетаётганларни тантанали кузатиш маросимига юздан ортиқ комсомол аъзолари тўпланди. Бўлажак жангчилар номидан "Хурмат белгиси" ордени нишондори Кимсанбой Олимжоновга сўз берилди.

— Мен ҳаёт-мамот жангига кетяпман. Ҳалқ душманининг ўғли бўлиб эмас, асл ватанпарвар, доҳий Сталин фарзанди бўлиб урушга кираман. Бугундан бошлаб фамилиям Олимжонов эмас, Ёлқинов бўлди. Кўксимда буюк Сталин билан жангга кираман! — У шундай деб кўйлаги ёқасини ечиб юборди. Унинг кўксида игна санчиб ишланган Сталиннинг суврати бор эди. — Улуғ доҳий жангда менга мададкор бўлади, — деб сўзини тугатди Кимсанбой.

Қарсаклар янгради. Олқишлиардан маст бўлган Кимсанбой кўксини очганча тантанавор илжайиб турарди...

Шу тобда қамоқхонанинг кулранг курткасига "ЕЕ3781" рақамини ёзар эканман, кўзларимга ишонмай, рақам ёнидаги фамилияга яна бир марта қарадим. Адашмабман. Унга "Кимсанбой Ёлқинов" деб ёзилган эди.

Боя офтобда ётган маҳбусларга қараб юм-юм йифлаётган Олимжон домла — Кимсанбойнинг отаси. Кийимини ечмай ётган, боши бир томонга қийшайган маҳбус — собиқ қаҳрамон пионер Кимсанбой Олимжонов эди.

Олимжон домла ўғлини таниди. Аммо Кимсанбой отасини танимади.

Орадан беш-үн кун ўтиб янги маҳбуслар карантиндан чиқди. Уларни учта-тўрттадан қилиб баракларга жойлаштиришди. Очиқ конда портлатилган руда харсангларини вагончаларга ортадиган бригадаларга қўшиб юборишиди.

Кимсанбой лагернинг ўзида — "зона"да қолдирилди. Чунки унинг ўнг қўли синиб, қийшиқ битиб қолган. Юрганда боши у ёқ-бу ёққа оғиб кетаверади. Кўзи ҳам хиралашган. Олдида турган одам туман орасидан кўринаётганга ўхшайверади. Лекин эшитиш қобилияти жуда кучли.

Янгилар келгандан кейин лагердаги маҳбуслар ҳаёти бирдан ўзгариб кетгандек бўлди. Ҳаёт ҳаёт экан-да. Маҳбуслар ҳар қандай азоб-уқубатлар ичидагам, эртага уларни даҳшатли фожия кутаётганини сезганда ҳам яшаш тарзини ўзгартирмайди. Оғир, жуда оғир меҳнатдан толиқиб келиб, тўрт қошиққина сули бўтқани еб олиб, баракда ўринга ечинмай ётиб ором олади. Назоратчи маҳбусларни санаб, баракни устидан қулфлаб қўйгандан кейин бир дамгина асил инсонликка қайтгандек бўладилар. Бу барак уларнинг дахлсиз ватани, уйи, ҳовлиси бўлиб туюлади. Бунда уят, жуда уят латифалар айтилади. Ба-

рак деразалари кулгидан зириллаб кетади. Бунда маҳбуслар хаёлларига эрк берадилар. Бошларидан ўтган воқеаларни сўзлаб берадилар. Айтаётган саргузаштлари, албатта, ёлғон гаплар. Ҳеч ким ёлғон айтяпсан, демайди. Ёлғон бўлса ҳам қизиқ бўлса бас.

Бири профессорнинг ўғлиманин, деб Большой театрнинг ёш бир раққосасини йўлдан урганини, жуда озғин экансан, деб эрталаб уйидан ҳайдаб юборганини худди рост гапдек ҳаяжон билан айтиб беради.

— Шу десангиз, — деб гап бошлайди яна бири, — СИБЛАГдалиқ пайтимда жуда бадтарин, жоҳил бир началнигимиз бўларди. Бир кўзи шишадан эди. Жаҳл билан столни муштлаганда шиша кўзи отилиб чиқиб столга, ундан сакраб ерга тушарди. Шиша кўзни кўпчилик бўлиб излаб тупроқдан топиб, ювиб берардик. Бир куни кўзи отилиб ерга тушганда билдиримай бир тепган эдим, руда олиб кетаётган транспортёр лентасига бориб тушди. Руда билан вагонга тўкилди. Буни ҳеч ким сезмади. Ўша куни кечгача эллик киши кўзни қидиришди. Топилмади. Началник янги кўз буюртма қилиш учун Москвага кетди. Бир ой йўқ бўлиб кетдию янги кўз билан келгунча отпускага чиққандек яйраганмиз, — дея фурур билан фирт ёлғон ҳикоясини кула-кула тутатади.

Яна бири "Огонёк" журналида босилган чиройли бир йигитнинг сувратини қийиб олиб, машхур киноактрисага ўлдим-куйдим деб ёзган хатига қўшиб жўнатганини, актрисадан "иккинчи бунаقا аҳмоқлик қилманг, бу ўз эримнинг суврати-ку" деган жавоб олганини айтганда барак ичи, бомба портлагандек, кулгидан ларзага тушганди.

Янгилар келгандан кейин бу кулгилар, бу хил қувноқ сұхбатлар барҳам топганди. Бунга сабаб — янгилар асосан "сексотлар", "стукачлар" эди ("сексотлар", "стукачлар" маҳбуслар тўғрисида бошлиқларга яширинча маълумот бериб турадиганлар).

Янги келгандар ичидаги зўравонлар "маҳаллий" зўравонларнинг кўзини очирмай қўйди. Улар ош-

хонага бориб, кўпчилик билан овқатлангани ор қила-дилар. Бизнинг зўравонларимиз уларга овқат ташиб, қўлини артишга сочиқ тутиб турадилар. Қариндошларидан посилка олганлар қуруқ қўл билан қолаверадилар. Туқдан онаси пишириб юборган тансиқ ширинликлар ҳам ўша зўравонларнинг насибаси бўлиб қолганди.

Сексотларни, стукачларни бир лагерда узоқ ушлаб турмасдилар. Уларнинг айғоқчилиги очилиб қолиши билан бошқа лагерга жўнатардилар. Агар жўнатмасалар, маҳбуслар уларни албатта ўлдириб юборадилар.

Кимсанбой ҳам фаол сексотлардан эди. Воркута лагерида маҳбуслар уни уриб, маълумот ёзадиган ўнг қўлини тирсагидан синдиришган эди. Балхаш лагерида орқа миясининг пастига, қоқ энсасига белкуракнинг сопи билан уриб, чуқурга ташлаб кетишган. Соқчилар унинг додлаган овозини эшитиб, чуқурдан чиқариб олишган. Ана шундан кейин унинг ўнг қўли тирсагидан қотиб, боши гоҳ ўнгга, гоҳ чапга ўзидан-ўзи бурилиб қоладиган, соғ қўли билан тўғрилаб, олдинга қаратиб қўйса, боши мусичанинг калласидек олд-орқасига силтаниб, бориб-келаверадиган бўлиб қолганди.

Июль ойининг охирларига бориб ҳаво ниҳоятда исиб кетди. Дараҳтсиз, гиёҳсиз, тупроғига мис кукуни аралашган ер қиздирилган товадек бўлиб, кирза ботинканинг таг чармидан ўтиб, оёқни куйдирарди. Маҳбуслар баракларнинг соя томонларида жон сақлашарди. Тердан шалаббо бўлган курткаларини тошларга, қизиган тупроқقا ёзиб қуритишарди. Кўпчиликнинг курткаси юваливериб, рақамлари учиб кетганди. Шундай пайтларда менга иш кўпаярди. Кийимида рақами учган маҳбусларни соқчилар дарвозадан чиқаришмас, менга юборишарди.

Олимжон домла олдимга келиб, орқа ўгириб тиззalади-да, елкасини тутди. Янгилар келгандан бери домла озиб кетди. Яна беш-олти ёш қаригандек эди.

— Домла, яхши юрибсизми? — дедим елкасига рақам ёзарканман.

— Худога шукур, ўлмаган қул яшайвераркан.

— Шу дейман, домла, ёшингиз ҳам бир жойга бориб қолди. Катталарда инсоф йўқ-да. Сизни ишга чиқармасалар ҳам бўларди.

Домла сергакланди. Унинг кўнглидан, нега бундай деяпти, сексот эмасмикан, деган хаёл ўтдиёв!

— Жуда унчалик қари эмасман. Берган нонини оқлаб юрибман.

Сут ичиб оғзи куйган одам қатиқни ҳам пуфлаб ичади, дегандек, домланинг ҳам кўп марта оғзи куйган кўринади.

Қамоқхоналарнинг "телеграфи" жуда аниқ ишлайди. Қайси лагерда қандоқ воқеа юз бергани уч кунга қолмай ҳамма лагерларга етиб боради. Қайси шаҳар турмасида кимлар ётгани, улар қайси модда билан айбланаёғанлари, улар орасида сексотлар бор-йўқлигини аниқ биладилар. Янгиларнинг кўпчилиги сексот экани тўғрисидаги хабар ўша куниёқ, келган эди. Олимжон домла узоқ йиллардан бери қамоқда яшаб, лагер ҳаётининг минг бир чийриғидан ўтиб, пишиб кетган одам эди. Шунинг учун ҳам у бирор билан дардлашмас, ўз ёғига ўзи қоврилиб юраверарди.

Маҳбусларни конвойлар ишга ҳайдаб кетгандан кейин уч минг кишилик лагер бўшаб қолди. Менинг эрталабки хизматим ҳам шу билан тутгади.

Энди баракка кетмоқчи бўлиб турганимда, калласини ликиллатиб Кимсанбой келди.

— Биродар, шу ортиб қолган лакни менга берсангиз.

— Лакни нима қиласиз? — дедим.

— Керак. Йўқ деманг.

— Майли, олинг, — дедим лак солинган тунука банкани унга узатиб.

— Раҳмат, — дея орқасига бурилар экан, соғ қўли билан калласини барак томонга тўғрилаб қўйди-да, аста кета бошлиди.

Ажаб, Кимсанбой таниб бўлмас даражада ўзгариб кетибди. Навқирон ёшида юзларини ажин қоплабди. Кўз косалари чуқурлашган, соchlари тўкилиб, боши яланғочланиб қолганди. Аммо кўzlари, овози ўша-ўша, болалигидагиdek эди. Кунлар чидаб бўлмас даражада исиб кетган бўлишига қарамай, у ҳамон томоғигача тұгмалари қадалган курткасини тердан бижғиб кетган бўлса ҳам ечмасди. У ҳар куни эрталаб қора лак олгани оддимга келадиган бўлди. Шундай кунларнинг бирида унинг кимлигини ўзига айтдим.

— Отангиз сизга хўп билиб от қўйган экан. Қаранг, кимлигингизни ўзингиз ҳам билмайсиз.

Унинг кўzlари олазарак бўлиб қолди. Қўлига тирадиб ўрнидан турмоқчи бўлганди, чап қўли кучсизлик қилиб яна ўтириб қолди.

— Кимсанбой, мендан яширмай қўя қолинг, — дедим босиқдик билан. — Икковимиз битта қишлоғнинг боласимиз. Кимлигингиз кафтимининг чизиги-дек аён. Сиз Павлик Морозовнинг садоқатли издошиз. Ўз отангизни ГПУга сотганингиз учун "Хурмат белгиси" ордени билан мукофотланган Кимсанбой Олимжоновсиз. Сизларни фронтга кузатиш маросимида қишлоқ комсомолларига: "Мен қўксимда буюк Сталин билан жангга кираман", деб кўкрагингиздаги Сталин сувратини минбарда туриб кўрсатганингизда мен ҳам бор эдим. Сизга қора лак нима учун кераклигини биламан. Сталиннинг сувратини чаплаш учун керак. Бунақа қилишнинг энди фойдаси йўқ. Саратон иссиғида терлаган баданга бўёқ ёпишмайди. Кўчиб кетаверади. Бундан ташқари... — деб зимдан унга назар ташладим. Боши ўнг томонга бурилиб қолганди. — Кўксингизда Сталин борлиги-ни зеклар аллақачон билиб олишган. Якшанба куни сизни ечинтириб, кўкрагингиздаги қора лакни керосин билан, солярка билан, бензин билан Сталиннинг суврати кўрингунча ишқаламоқчилар. Кўксингиздаги Сталинни минг-минглаб маҳбусларга кўрса-

тишмоқчи. Сизга маслаҳат, хўжайинингизга айтинг, сизни ё вақтинча қамаб қўйсин, ё бошқа лағерга жўнатиб юборсин.

Хоинни огоҳлантириб тўғри иш қилдимми, билмадим. Ҳарҳолда бир қишлоқдан бўлганимиз учун шундай қилдимми, билмайман, билмайман.

Кимсанбойнинг калласи чапдан ўнгга, ўнгдан чапга муттасил бориб келаверди. Худди тутқаноқ туваётганга ўхшарди. У машаққат билан ўрнидан туриб, бошини барак томонга тўғрилаб қўйди. Барибир боши ён томонга силкинаверганидан йўлни кўролмай гандираклай бошлади. Икки марта йиқилди. Яна турди. Кўр одамдай тусмоллаб юра бошлади. Унга ҳам раҳмим келди, ҳам ундан жирканиб кетдим.

Эртасига у қора лак олгани келмади. Тушликка яқин учинчи баракда нимадир бўлди. Ўша томонга санитар югуриб ўтди. Лагер касалхонаси нинг жарроҳи — каторжник Штокман ва замбил кўтарган икки санитар изма-из ўша ёқقا югуриб кетишиди. Бир оздан кейин замбилда қонга беланган Кимсанбойни касалхонага олиб ўтишиди.

— Кўксига пичоқ санчиби, — деди барак навбатчиси. — Баттар бўлсин! Итга ит ўлими. Маҳбуслар барибир уни тирик қўйишмасди.

Кечқурун ишдан қайтган Олимжон домла касалхона бараги олдида у ёқдан-бу ёқقا асабий бориб-келиб туриби. Эшик олдида маҳорка чекиб турган санитардан:

— Аҳволи қалай? — деб сўрадим.

— Билмадим, ҳозирча бир нима дейиш қийин. Пичоқ юрагига бир сантиметрча кирган.

Эрталаб санитар олдимга келиб:

— Бемор Ёлқинов сизни сўраяпти, — деди.

Кимсанбой кўкка боқиб ётиби. Ора-сира ожизгина инграб қўяди. Тепасига бориб, аҳволини сўрадим. Унинг ҳуши жойида эди. Фақат кўп қон кетганидан жуда ҳолсиз, bemажол.

— Ҳамқишлоқ, яқинда муддатингиз тутаб уйга кетасиз, — деди у паст товушда. — Илтимос, дадам қамоқдан қайтиб келган бўлса, менинг узримни етказинг. Гуноҳини қони билан ювди, деб айтинг.

У чарчадими, ҳартугул, анча пайтгача индамай ётди. Навбатчи санитар, керакли гапини айта олмаяпти, деб ўйлаб бизни холи қолдириб чиқиб кетди.

Бу дунёning азобларидан қутулишимга саноқли соатлар қолган. Сиздан ўтиниб сўрайман, Штокманга айтинг, жоним узилиши билан танам совумай, жасадим қотмай туриб кўксимдаги Сталин сувратини терим билан шилиб олсин. Фашистларнинг концлагерида ўликларнинг терисини шилишда Штокман асистентлик қилган. Қандоқ шилишни яхши билади. У дунёга ҳам Сталин билан кетмай. У билан битта қабрда ётгулик қиласин.

Унинг бу гаплари илтимос эмас, васият эди.

— Хотиржам бўлинг, албатта унга айтаман, — деб ваъда бердим.

Фашистларнинг концлагерида Кимсанбой Ёлқинов ўликхонага қоровул бўлган деб эшитган эдим. Ўлган асиirlарни тиканли сим билан ўралган жойга саржинга ўхшатиб тахлаб қўйғанлар. Қишилласида ўликлар тошдек қотиб, музлаб қолади. Уларнинг оғизларидағи тилла тишларини олғирлар қоқиб кетмасин, деб қўриқлашарди. Баданида яра-чақаси йўқ ўликларни ичкарига, иссиқхонага олиб киргандаридан муз эриб, мурдаларнинг бадани юмшаб қолади. Шундан кейин терисини шилиш осон бўлади. Бу терилардан танноз хонимларга сумкачалар, танга-чақа соладиган ҳамёнчалар, қайишлар ясашарди. Баъзан ёрилган барабанларга ҳам қоплашар эди.

Кимсанбойнинг олдидаң чиқиб, жарроҳ Штокманнинг хонасига кирдим. Ёлқиновнинг васиятини унга айтдим. Штокман бош чайқади.

— Буни ҳатто хаёлингизга келтирманг. Умримда бунаقا иш қилмаганман. Аммо қилмаган ишимни

зўрлаб бўйнимга қўйиб, отувга ҳукм қилишганди. Кейин отув ҳукмини йигирма йиллик каторгага алмаштиришди. Кечирасиз, яна бошқатдан отувга ҳукм этилишни истамайман!

Шу билан Штокман гапни қисқа қилдию мени хонасидан чиқариб юборди. Эрталаб борганимда санитар Ёлқиновнинг саҳар пайтида жон берганини айтди. Ичкарига кириб мурдани кўрмоқчи бўлдим. Икки санитар унинг устидаги чойшабни очиб, Стalinнинг сувратини томоша қилишаётган экан. Пичоқ Stalinнинг чап кўзидан сал пастроғига санчилган эди. "Доҳий"нинг суврати шу қадар маҳорат билан ишланган эдики, худди тирикка ўхшаб кўринарди. Ажаб, ўлик танада тирик Stalinнинг суврати.

Мендан олдин Олимжон домла келиб, мурдага узоқ тикилиб ўтирганини, ўпкасини босолмай ўкириб йифлаганини айтиб беришди. Қайтиб чиққанимда домла эшик кесакисига бошини тираб, ҳолсиз бир алпозда турарди.

— Домла, бир мусулмоннинг боласи оламдан ўтди, — дедим. — Шунга жаноза ўқитсак бўлармиди?

Домла индамади. Узоқ сукутдан сўнг:

— Унга жаноза лозим эмас, — деди. — Кўкрагида кофирнинг суврати бор. Энди у бежаноза, бекафанд кўмилади.

У шундай дедиу гандираклаб-гандираклаб, барак орқасига ўтиб кетди.

"Доҳий" Stalinнинг жасади тупроқча кўмилмади. Уни ичига похол тиқиб, мавзолейга, устози Ленин ёнига ётқизиб қўйдилар.

Бу ерда эса у бир хоиннинг баданига ёпишиб, атиги битта мурда аранг сифадиган гўрига шерик бўлиб ётибди.

Шу билан ичимиздан чиққан хоиннинг жирканчумри якун топди.

1999 йил, 17 июнь

БОРСА КЕЛМАС ДАРВОЗАСИ

"Шаҳидлар хотираси" майдонидаги тамғин ўйлар

Бу ватан қандай ватандир, ҳар гӯшасида
турмалар,
Қўнгани бир ер тополмай осмонда йиглар
турналар.

(“Халқ душмани” нинг қизи ўшилаб
айтган ҳўшиқдан)

*Н*резидентимиз Ислом Каримов иродаси билан барпо қилинаётган “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуи бугун-эрта тантанали вазиятда очилади. Ҳар бир терилган фиштга, ҳар бир чекилган нақшга зиёратчиларнинг кўз ёшлари томади. Одамлар бу ерга шодон қўшиқлар куйлаш учун эмас, ўйнаб-кулиш учун эмас, азобуқубатларда зор-зор қақшаб жон берган жигарларининг руҳлари билан юзма-юз бўлгани келадилар. Ўйга толадилар, соғинчдан пора-пора бўлган юракларини бўшатгани келадилар. Бунда буюк бир сукунат ҳукмрон. Бу ерда хотира, бу ерда хаёллар, ўқсиклик, етимлик изтироблари, соғинч ҳукмрон...

Майдон ёнбошидаги темир йўлдан гулдираб, қичқириб шумшук поезд ўтади, баланд, салобатли кўприк тагига бош суқиб сўнгсиз, поёнсиз темир излардан боболаримизни олиб кетган ёқларга, борса келмас Сибирь томон йўл олади. Бу йўлдан ёпиқ вагонларда юз минглаб юртдошлиаримиз қон қақшаб ўтганлар. Қайтмаганлар.

Болалигимнинг бир бўлаги шу ерда, ҳозир биз “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуи деб атаётган жойнинг худди ўзгинасида ўтган. Одамлар “Алвасти кўприк” деб ном қўйган кўприк тагидан тинимсиз поезд ўтарди.

Онамнинг синглиси, катта холамнинг боғи шу ерда эди. Боргнинг бир томони "Алвости кўприк"ка, бир томони Сабзавотчилик тажриба станциясига, этаги темир йўлга тулаш эди.

Бу жойлар кечалари жуда ваҳимали, қўрқинчли бўларди. Кўприк тагида ажиналар бор, деб тунда кўприкдан деярли одам ўтмасди. Бу жойларга ҳали электр келмаган, атрофда милт этган бир нур кўринмасди.

Баъзан маҳаллага ГПУ одами келиб, оқсоқолга нималарнидир тушунтиради. Оқсоқол эса уйма-уй юриб, қоронги тушгандан кейин кўчага чиқмасликларини, болаларни ҳам уйда ушлаб туришларини тайинларди. Биз болалар барибир қочиб чиқиб кетардик. Биламиз, ГПУ одами бекорга келмаган. Буталар орасига яшириниб темир йўлнинг нарёғидаги "Нажас тепа"га қараб пусиб ўтирадик. Темир йўл бўйлаб милтиқ кўтарган соқчилар у ёқдан-бу ёққа бориб, келиб турадилар. Бошлиқлари камарига тўппонча таққан қоровул боши улардан хабар олиб туради. Бундай пайтда "Алвости кўприк"дан бирорни ўтказишмасди.

Тун ярмидан оққанида кўприкдан усти берк юк машинаси ўтади. Чап томонга бурилиб, "Нажас тепа" олдидаги ўнгир ёнида тўхтайди. Ундан қўли боғланган беш-олти кишини туширишади. Русча сўкишлар баралла эшитилиб туради.

Қоронфида ҳеч нарса кўринмайди. Бута шохлари орасидан машина чироги аранг кўринади.

Бирдан машина фараси дўнгликни ёритиб юборади. Бута шохлари орасидан ўша тарафга тикилиб қараймиз. Қўли боғлиқ етти киши қатор турибди. Улардан ўн беш метрлар узоқлиқда соқчилар елкадан милтиқларини олиб шай бўлиб туришибди. Затворларнинг шарақлагани эшитилади. Бошлиқ "от!" деган буйруқ беради. Етти милтиқдан баробар ўқузилади. Қўли боғлиқлардан икки-учтаси йиқилади.

Дод-фарёдлар, инграш товушлари эшитилади. Милтиқли кишилар йиқилмай тик турганча чайқалаётган ярадорларга яна ўқ узадилар. Отилганларнинг овози тинади.

Холамнинг ўғли Неъматилла, душманларни отишди, деди. Мен эса дағ-дағ титрайман. Унинг билагига осилиб, юр, кетайлик, деб қистайман. Жим тур, билib қолади, деб мени жеркиб ташлайди у.

Қоронги кечани сукунат босди. Бир оздан кейин ўша жойдан чанг күтарили. Пастга ташланаётган тупроқ чанглари машина фарасининг ўткир нурида пастак булатдек аниқ кўриниб туарди.

Темир йўл шпаллари устида у ёқдан-бу ёққа юриб турган соқчилар юқорига чиқиб кетишли.

Машина чироги гоҳ дараҳт учларини, гоҳ пастак томларни ёритиб орқага бурилди. Кейин "Алвасти кўприк" тепасига чиқиб шаҳар томон шитоб билан кетди.

Орқага қайтаяпмиз. Еттинчи лампа ёниб турган қўшнимизнинг йўлагида тўрт киши бош экканча сукут сақлашарди. Дурадгор амаки ҳозиргина шаҳид бўлганлар руҳига қуръон тиловат қиласарди. У оятларни шундай ҳазин ўқирдики, беихтиёр йифлаб юборгинг келади. Зими斯顿 жимлигида қорининг овози гоҳ баланд, гоҳ паст сузиб юрарди.

Ана шу воқеадан кейин холамнинг боғига жуда кам борадиган бўлдим. Кейинчалик тўйгами, маъракагами борганимда, кўприкка чиқиб, темир изларга қараб ўйга толаман. Тагидан тинимсиз поезд ўтаверганидан, паровоз тутуни қорайтирган, қурумга тўлган кўприк тагига қарамайман.

Мана шу кўприк тагидан поезд мени ҳам олиб кетган. Ўшанда нималарни ўйлагандим? Билмайман. Мени шуур тарк этган, бутун вужудим караҳт бўлиб қолган эди...

Эшик ўрни тўр сим билан қопланган тўрт кишилик купега кўрпа-тўшакларию, озиқ-овқатлари би-

лан йигирма етти киши тиқиширилган. Қани энди, қимирлаб бўлса! Бирининг оёғи бирининг бошида, бирининг боши бошқасининг қўлтифида қисилиб қолган. Пастда қолганлари букчайиб, белларидан босаётганларни аранг қўтариб турардилар.

Бирор бирорни танимайди. Бир-бирини ўрисчалаб, болахонадор қилиб сўкишдан бўлак гап йўқ. Оёқ остида қолиб кетган маҳбус бор овози билан қичқира бошлади. Соқчи йигит қафас эшигини очиб уни суғуриб олди. Ҳамон додлаётган маҳбуснинг чап қўлини қўлтифидан ўтказди, ўнг қўлини елкасидан ошириб, иккала қўлини бир-бирига тортиб яқинлаштириди. Кейин икки билагига автомат кишанни солди.

Ҳар қандай бардошли одам бу хил азобга чидаёлмасди. Иккала қўл беихтиёр орқага тортилади. Тортилганда автомат кишан билак суюкларини синдириб юборгудек қисади. Қани энди бу азобга чида бўлса! Маҳбус инграр, ваҳший бир овозда бўкиради. Ерга думалаб додларди. Соқчилар унга парво қилмайдилар. Аксинча биттаси, бўкирма фашист, деб унинг биқинига икки марта бор кучи билан тепди. Ана шундан кейин у ҳушидан кетди. Овоз чиқармай қўйди.

Бутун умрини қамоқларда ўтказган, шўро ҳукуматининг жами қамоқҳоналарини кўрган ашаддий, зўравон блатнойлар ҳам пусиб қолишибди. Соқчи ҳушидан кетган маҳбуснинг бетига сув сепиб, чала ўлик ҳолда судраб яна қафасга тиқди. Қўшни қафаслардаги ғовур-ғувур ҳам тинди. Одамлар йўл азоби — гўр азоби, дейдилар. Гўр азоби нима экан? Жаҳаннам азоби нима экан? Бу хил азобларга инсон боласи ҳали ном топмаган.

Бахтсиз инсонларни кўравериб бети қотиб кетган соқчилар учун булар одамми ёки гўштга топшириш учун кушхонага олиб кетилаётган молми, бари бир эди.

Вагон ичида узоқ вақт йўлни кўрмай кетаётганингда аввалига олд томонга қараб кетаётганингни биласан. Бир муддат мудраб кўз очганингда поезд орқага қараб кетаётганга ўхшайверади. Шундай пайтларда сенда қадрдан юртимга қайтиб кетяпман, деган бир илинж пайдо бўлади.

Поезд ҳеч қаерда тўхтамасди. Сиёсий маҳбусларни олиб кетаётган эшелонга станцияларда алоҳида "хурмат" билан йўл бўшатиб беришарди.

Бир катта станцияда — менимча, Олмаота станцияси бўлса керак, узоқ туриб қолдик. Икки офицер ва тўрт-бешта солдат йўлақда пайдо бўлди. Катта папка қўлтиқлаб олган офицер қўлидаги рўйхатга қараб маҳбусларни номма-ном чақира бошлади.

— Номи чиққанлар юклари билан йўлакка чиқсин, — деб буйруқ берди у. Икки соатлар чамаси вақт ичида вагон енгиллаб қолди. Бизнинг қафасдан ўн тўқиз киши кўрпасини кўтариб чиқиб кетди. Офицер:

— Ширимбетов, юкинг билан чиқ! — деб буйруқ берди.

Ширимбетов тунов куни қўлига киshan солинган, соқчидан тепки еган маҳбус эди. У ҳали ҳам ҳушига келмай, икки букчайганча маҳбусларнинг оёғи остида ётарди. Офицер уни яна икки марта чақирди. Аммо Ширимбетовдан садо чиқмасди. Икки соқчи уни судраб олиб чиқмоқчи бўлди. Ширимбетов ўлган, танаси ҳам аллақачон совиб бўлган эди. У қачон ўлган, ҳеч ким билмасди. Уни икки соқчи кўтариб йўлакка олиб чиқди. Унга киshan солишганда азбаройи тиқилинчда орқамга бурилиб унга қараёлмаган эдим. Унинг юзига энди кўзим тушди. Ўн етти ўн саккиз ёшлардаги ҳали мурти чиқмаган қорақалпоқ боласи эди.

Ширимбетов букчайганча, оёқлари букилганча қотиб қолган эди. Ҳалигача очиқ турган кўзларида нур сўнган. Чексиз алам, изтироб, нафрат акс этган

бу кўзлар энди лоқайд, ҳеч қандай маъно англатмас эди.

Қафасда етти киши қолдик.

Ёнимиздаги бўшаб қолган қафасга биздан яна уч кишини опчиқиб кетишди. Энди бизга жой bemalol бўлиб қолди.

Шерикларимиздан бири Шинжоннинг Fулжа шаҳридан Ўрта Осиё давлат университетига ўқишига келган, жосуслиқда айбланиб "Тройка" томонидан ўн йил муддатга ҳукм қилинган Қодирхон деган уйғур йигити эди. Яна бири ёши етмишлардан ошган соқов. Қай миллатта мансублигини сўраб билолмадик. Кар-соқовлар ўртасида советларга қарши ташвиқот юритгани учун қамалган, бармоқларини букиб кўрса-тишича ўн беш йилга ҳукм қилинган ашаддий "душман" экан.

Яна бири қайсиdir район газетасининг муҳаррири, рајком бюросининг аъзоси бўлган. Пленумда учинчи секретарликка тавсия қилинган, рајонда су-юқоёқлиги билан ном чиқарган аёлга қарши овоз берган. Эри рус бўлгани учун ёқлаб овоз бермагансан, деб миллатчиликда айблашган. Етти йил муддатга озодликдан маҳрум қилинган. Қамоқда зўравон блатнойлар оғзидағи тўртта тилла тишини қоқиб олганлар, милклари лўнжалари шишиб кетган. Йигирма беш ёшлардаги Абдулла Фаппоров деган чиройли бир йигит эди.

Поезд илгарилаб борарди. Не манзилу не мароҳиллардан ўтмадик. Бу қафас-вагон уйларга кимлар чиқмадиyo, кимлар тушмади. Бутун шўро заминининг қон томиридек тараалган темир излар бўйлаб судралган "Бахтсизлар уйи"да бугуни қоронғу, эртаси но-маълум ЗЕК деб аталмиш жисмоний шахслар сар-сон-саргардон кезарди.

Лагерга келганимдан кейингина "қонуний" маҳбус мақомига эга бўлдим. Шу кундан бошлаб зек но-мини олдим. Бу жойда йигирма йиллаб рақам билан

аталган ва ўз номини унугиб юборгандар кўп эди. Улар кимликларини уйларидан тўрт-беш йилда бир келадиган посилка қутиси устидаги ёзувдан билардилар.

Лагеримизнинг тепасига тиканли сим қадалган, ўртаси йўлакли икки тош девор аёллар бўлимидан ажратиб туради. Шу қўш девор орқасидаги маҳбус аёлларнинг бақириш-чақиришлари, қўшиқлари, йиғилари, қарғишлари аниқ эшитиларди. Йиллаб аёл кўрмаган маҳбуслар бу овозлардан қийқириб юбордилар. Баъзан ўша томондан шамол эсганда аёл ҳидига қоришган ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олардилар.

Карантин муддатини ўтаб бўлган кунимнинг эртаси мени лагер бошлигининг ёрдамчиси чақиртириди.

— Ёзувчимисан? Энди касбингни ўзгартиришингта тўғри келади. Муҳим топшириқни бажарасан. Қандай топшириқ эканини зонадан ташқарига чиққанда биласан.

— Қани, марш! — деди у истеҳзоли кулиб. — Ёзувчи эмиш, ҳозир ким кўп, ёзувчи кўп. Гўрков кам, билдингми?

Соқчи мени эргаштириб ташқарига олиб чиқиб, кекса қозоқ назоратчига топширди. Бошлиқ ёрдамчиси бу бўшашган ёзувчи қаёққа қочарди, деб ўйлаган бўлиши керакки бешотарни аранг кўтарадиган назоратчига мени топширган.

Штаб олдида оқ халат кийган итхона ветеринари иркитгина чол бир қўлида белкурак, бир қўлида қофоз қоп ушлаб кутиб туради.

— Шуни қабристонга обориб кўмиб келасан.

Қофоз қопда йигирма килоча келадиган муздек бир нарса бор эди. Олисда маҳбуслар қабристони кўриниб туради. Елкамда белкурак, қўлимда оғир қофоз қоп, орқамда бешотар кўтарган назоратчи етовида йўлга тушдим.

Қандоқ кунларга қолдим, дейман ўзимга ўзим. Қабристонга етиб келганимдан кейин қопни очдим.

Очдиму миямга чақин урилгандек бўлди. Қопда немис овчаркасининг музлатилган мурдаси бор эди. Бўшашиб харсанг устига ўтириб қолдим. Назоратчи маҳорка тутатиб, олис-олисларга тикилиб ўтирибди.

Чўл ниҳоятда бефайз, одам боласини ютаман, дейтганга ўхшарди. Қозоқлар бу жойни бекорга "Пет-пак дала" (Бадбаҳт дала) деб атамаган. Мис кукунларидан занглаған чўл яшил тусга кирган. Олисда адашган ёлғиз тую қимирламай турибди. Саробда унинг акси, худди чайқалган ҳовузда кўринаётган-дек гоҳ чўкиб, гоҳ пайдо бўлади.

Икки соатча уриниб, тошлоқ ерда бир ярим бурма болиш сиғадиган гўр қазидим.

— Ўтири, дамингни ол, — деди назоратчи. — Не ернинг боласисан? — деб сўради. Унга, тошкентликман, деб жавоб қилдим.

— Ташкент улкан қала, Астана қала, — деди.

Қопдан итнинг қотиб қолган ўлигини олиб тупроқ устига қўйдим.

— Бу ит генералимизнинг ити. Қочган маҳбусларни тутишда бунга тенг келадиган ит топилмасди. Лагердан қочган бир маҳбус уни лом билан уриб ўлдириб қўйган. Аблаҳ ҳалигача қўлга тушгани йўқ. Генерал Москва касалхонасида операция бўлган. Ҳали-бери келмас эмиш. Бошлиқларимиз итнинг ўлганини телефонда айтиб ундан кўнгил сўрашди. "Кўринарли жойга кўминглар, борганимда ўзим унга ёдгорлик ўрнатаман" деган телеграмма келди. Бечора бефарзанд эди. Шу ит билан овунарди. Энди унга қийин бўлади.

— Итми ё генералнинг ўзи бефарзандми? — дейман киноя билан. Назоратчи, тилинг қурсин, заҳаргина экан, деди гапим малол келганидан.

Аҳволимдан, қилаётган ишимдан ўз-ўзимга хўрлигим келди. Азизнинг боши ерда, итнинг боши мис товоқда, деб шуни айтсалар керак-да. Неча минг одам

хор-зорлиқда мис конларида ўпкаси занглаб жон беряпти. Уларнинг қадри шу итчалик йўқ.

Бунда генераллар, полковниклар амалдорнинг ўлган итига мотам тутадилар. Эгасига ҳамдардлик изҳор қиласидилар.

Итни кўмиб орқага қайтяпмиз.

— Жуда юзага кўмдинг, чироғим. Тунда қашқирлар тупроқни тимдалаб очиб, итни еб кетадилар. Тупроқ устига оғирроқ тош бостириб қўйиш керак эди. Бу ишинг учун генерал сени соғ қўймасов.

Орадан икки ҳафтача вақт ўтиб, назоратчи менга бир "хушхабар" етказди. Генерални Кисловодск санаторийсида бирор палатада сўйиб кетибди. Бу ишни лагердан қочганда итни ўлдирган маҳбус қилган бўлиши керак, деб гумон қилишаётган эмиш.

Бутун нафратимни ҳазилга қоришириб дедим:

— Ўлигини шу ерга олиб келишса, итининг ёнига ўзим яхшилаб кўмиб қўярдим. Тепасига "Бу гўрда иккита ит ётибди" деган лавҳа қўярдик.

Назоратчи сергакланди.

— Сен болага ўн йил камлик қилаётганга ўхшайди. Бу гапинг учун яна ўн йил қўшиб қўйишларини билсанми?! Оғзингга эҳтиёт бўл. Эшилса сексотлар дарров сотади. Айтганча, кўмиб келган итимизни ўша кечасиёқ шоқоллар еб кетибди.

Бизнинг баракда ўн йил муддатини ўтаб бўлган, бутун-эрта озодликка чиқиши сабрсизлик билан кутаётган Дадажон деган андижонлик киши бор эди. У билан кўп гаплашардик. У мени почча, деб атарди. У эртадан кечгача ғимирсиб кетишга тайёрланарди. Йўлда кийиб кетиш учун ўзига брезент қўлқопдан шиппак тиқди. Хомсуруп чойшабдан кўйлак тиқдирди. Яшиклардан кўчириб олган фанердан чемодан ясади. Болаларининг олдига қуруқ бормасин, деб баракдаги биз маҳбуслар баҳоли қудрат бир сўмдан, икки сўмдан пул тўплаб чўнтагига солиб қўйдик.

— Почча, — дерди ажиди бир энтикиш билан у, — албаттага Тошкентга тушиб ўтаман. Саидахонга сиздан салом етказаман. Андижонга борганимда ҳовлиларига кириб, оналарига ҳам саломингизни етказаман.

Дадажон ўн йиллик азоб-уқубатлар юкини елкасидан тушириб, озодлик остонасида энтикиб-энтикиб турарди.

Ниҳоят уни маҳсус бўлим вакили чақирди. Ўн беш чоқли маҳбус уни кузатиб чиқди. Дадажон қушдек енгил бўлиб ичкарига кириб кетди.

Хозир у чиқади. Уни бағримизга босиб эркинлик билан қутлаймиз. Беш минут ўтмай, у елкасида оғир тош кўтариб келаётгандек буқчайиб чиқди. Нима бўлди, деб ундан сўраймиз. У гапиролмас, тили танглайига ёпишиб қолгандек энтикарди. У зўрға "яна беш йил" дея олди, холос.

Тройка — маҳсус кенгаш (особое совещание) ҳукм қилган маҳбус муддатини ўтаб ҳам қутулолмасди. Маҳсус кенгаш қарори абадий қамоқ жазоси билан тенг эди.

Дадажон адойи тамом бўлди. Буқчайиб, бир ойда соchlари оппоқ пахтадек бўлиб қолди.

Эллик биринчи йилнинг октябри оёқлаб қолган. Айтишларича, бу жойларнинг қиши қаттиқ бўлади. Ҳозирданоқ очиқда қолган идишлардаги сувларнинг бетини пиёз пўстидек муз қоплайди. Эртанги кун ҳеч қандай яхшилик ваъда қилмайдиган куз кечалари нақадар ҳазин, нақадар оғир. Истиқболда бирон йилт этган нур кўринмайдиган совуқ оқшомларда ўзингни ўлдиргинг келади.

Мени ҳам "особое совещание" ўн йилга ҳукм қилган. Энди бир ярим йили ўтди. Олдинда яна саккиз йилдан ортиқ қора кунлар...

Яшагим келмай қолди, кўнгилни кўтарадиган, яшашга ундейдиган бирон гап тилимга келмайди.

Бу оқшом ухламай Саидахонга хат ёзаяпман.

"Саидахон, салом!

Бошингизга тушаётган кўргиликлардан хабарим бор. Сизни қийин-қистовларга олишаётганини эшигдим. Илтимос, шуларнинг гапига киринг. Йўқса жувонмарг бўлиб кетасиз. Қамоқдан қачон чиқиши номаълум бўлган одам учун кўпам ўзингизни қийнаманг. "Эримдан кечдим" деб ёзиб беринг. Ўлай агар, хафа бўлмайман. Сиз яшашингиз, ижод қилишингиз керак. Шунча азобларга чидаяпманми, бунга ҳам чидайман.

Умуман олганда ўзимнинг ҳам яшагим келмай қолди.

Сиз озод қуш эдингиз, менга тегиб қафасга тушдингиз. Шу қафас эшигини бугундан бошлаб очиб юборишга қарор қилдим. Мен тўғримда ўйламанг. Мени йўқ деб билинг, Сизнинг яхшиликларингизни, атиги беш ойгина яшаган totли қунларимиз хотирасини ўзим билан олиб кетаман.

Хайр. Қандоқки гуноҳларим бўлса барига тавба қилдим. Хайр.

Сайд Аҳмад. 1951 йил, 21 октябрь".

Хатни қозоқ назоратчисига бериб, вагон почтаси қутисига ташлашни илтимос қилдим.

Эллик иккинчи йилнинг 24 январида Саидахондан хат келди. Гинаю таъналарга тўлган хатни ўқирканман, ўксиб-ўксиб йиғладим. Бу қамалганимдан бери иккинчи марта йиғлашим эди.

Бир оғиз сўз, биргина оғиз сўз юрак-бағримни алғов-далғов қилган, ич-ичимдан кўз ёшларимни мижжаларимга олиб чиққанди. "Сизга кийим-бош олиб қўйдим", деган эди Саидахон ўшандা.

Ўйлаб қарасам, шу пайтгача ҳеч ким менга меҳрибончилик қилмаган экан. Гўдак пайтимда, эсимни танимаёқ ўз ташвишимни ўзим тортган эканман.

Бирор менга манавуни еб ол демаган, бирор менга манавуни ол, деб бир сўм бермаган экан.

"Сизга кийим-бош олиб қўйдим..."

Бу сўз ғойибдан келган илохий бир сўз эди. Бу сўз бутун вужуд-вужудимга сингиб кетган иссиқ, ёқимли сўз эди.

Мана, энди бу хат бутун ҳаётимни силтаб ташлади.

“...Беҳуда хаёлларга борманг. Сиз нима бўлсангиз мен ҳам шундай бўламан. Ҳеч қандай қийин-қистовлар мени сиздан ажратолмайди. Яшасак бирга яшаймиз, ўлсак бирга ўламиз.

Сиз бунақа иродасиз одам эмасдингиз-ку, нима бўлди? Чиданг, аёл бошим билан мен чидаяпман-ку! Ҳали олдимиизда, эҳде, қанча яхши кунлар бор. Уйлар қурамиз, боғлар қиламиз. Энди хатни кулиб-кулиб ёзинг, хўпми? Хайр.

Сизга ҳамиша ва яна ҳамиша садоқат билан Саида. 1951 йил 30 декабрь.

Сизни кириб келаётган янги 1952 йил билан табриклайман. Илоё 53-йилни бирга кутиш насиб қилсин.

ИЛОВА:

Хабарингиз бор, мени союздан ўчиришган. Агар эрингиздан кечсангиз яна союзга қайтариб оламиз, дейишди. Мен гапимдан қайтмайман, деб жавоб қилдим”.

Гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб эллик иккинчи йилни ҳам ўтказдик. Маҳбуслар ҳар бир байрамни ёш болалардек сабрсизлик билан кутишади. Байрамда албатта амнистия бўлади, деб умид қиласидилар. Байрам ўтгач, ҳавоси чиқиб кетган пуфакдек бўшашиб қоладилар ва бўлфуси байрамдан умидвор бўлиб яшайдилар.

Эллик учинчи йилнинг баҳори ҳам келди. Бу баҳор мамлакатнинг сиёсий ҳаётини бутунлай ўзgartириб ташлади. СТАЛИН ЎЛДИ! Бутун мамлакат мотамда. Радио куни билан оғир, юракларни ўртовчи ҳазин куйлар эшиттиряпти.

Марказнинг буйруғи билан “доҳий” Сталин мавзолейга қўйилаётганда Совет мамлакатининг жами-

ки худудларида поездлар, кемалар, машиналар, ҳамма транспорт воситалари келган жойларида тек қотадилар. Заводлардаги станоклар тұхтатилади. Мамлакатнинг икки юз миллиондан ортиқ фуқароси тик туриб сукут сақлады.

Лагеримиз бошлиқлари жами маҳбусларни түрт қатор қилиб сафга тиздилар. Икки мингдан ортиқ маҳбус тик турибди. Соқчилар бошлиғи, лагер бошлиғининг ёрдамчиси, назоратчилар ниманидир күтишяпти. Бошлиқ билагидаги соатга тез-тез қараб қўяди.

Радиода Кремль соатининг жарангиги эшитилди.

— Азиз фуқаролар, азиз фуқаролар, дикқат, дикқат! Бир минут тик туриб сукут сақлансан!

Шундан кейин сукунат бошланди. Бутун мамлакат мотам сукунатига ғарқ бўлган.

Қўш девор орқасидаги аёллар зонасида қувноқ қўшиқ янгради. Юзлаб аёллар қўшиққа жўр бўлишиди. Кетма-кет шўх лапарлар бири-бирига уланиб кетаверди. Тиканли сим нарёғида буюк мотам, бери ёғида байрам бўлаётгандек эди.

Эркаклар зонасидаги маҳбуслар ўринларидан турмадилар. Уларни солдатлар милтиқ қўндоғи билан урсалар ҳам ўтиравердилар.

Аёллар зонасидан эркаклар шаънига таъналар ёғиларди.

— Эркакмисанлар, сенларни Сталин пичиб қўйган. Эркак бўлсаларинг бошла қўшиқни. Бугун айтмасанг, қачон айтасан шодлик қўшигини!

Шу гапдан кейин ўтирумай тик турғанлар ҳам ўтириб олишди. Уларни дўйқ-пўписа билан ҳам ўринларидан турғизиб бўлмади. Чап томондан журъатсизгина бошланган қўшиққа бошқалар ҳам аста-секин қўшила бошладилар. Икки минг маҳбус "Бродяга Байкал переехал" деган қўшиқни айта бошлади. Бу қўшиқни мамлакатдаги жами лагерларда маҳбуслар дард билан, мунг билан хониш қиласидилар.

Маҳбуслар Москванинг "Централка" деб аталган қамоқхонаси тўғрисидаги қўшиқни бошлашди. Қўшиқда "Централка, централка, сенинг қалин дөврларинг орасида менинг ёшлигим, менинг талантим қурбон бўлди", деб куйланарди.

Украин, белорус маҳбуслар "Гопак" ка рақс тушиб кетдилар. Кавказликлар "Лезгинка"га ўйнардилар. Ўтирган икки минг маҳбус баробар "Асса", "Асса" деб чапак чаларди. Ўзбеклар "Андижон полка"сини бошладилар. Бу ерда "майда миллат" деб аталган ўзбегу қозоқлар, қирғизу туркманлар ҳам рақсга тушиб кетдилар.

Соқчилар бошлиғи ўйинни тўхтатмоқчи бўлиб ҳавога автоматдан уч марта ўқ узди. Барибир ўйин тўхтамади. Деворнинг нариёғидан, балли, балли, йигитлар, деган товушлар кела бошлади. Мен ҳам қизиқиб кетиб ўрнимдан турдиму ичимда минғиллаб "Танновар"га ўйнай бошладим.

Қамоқхона бошлиғининг ёрдамчиси мени ўйиндан тўхтатди.

— Сенга нима бўлди? Сен ахир ёзувчисан, буларни тўхтатишимиизга ёрдам беришинг керак.

— Мен ёзувчи эмасман, ит кўмадиган гўрковман.

Шундай дедиму ўтириб олганлар орасида минг хил муқом билан ўйнайвердим.

Ўтириб олганлар баробар қарсак чалардилар.

"Доҳий" Сталин ҳурматига билдирилган бир минутлик сукут лагеримизда ана шундай тантанали вазиятда ўтган эди.

* * *

Хаёллар, хаёллар, интиҳосиз, сўнгсиз хаёллар, сиз мени қай манзилларга бошладингиз? Энди бу йўлларга мени бошламанг. Бу манзилларда умрим гуллари тўкилган. Ёшлик туфёнлари шу жойларда сўнган. Ҳур бўлиб яратилган инсоннинг қанчалик хор бўлиши-

ни, ота-онаси яхши ният билан қўйган исмининг рақамларга алмаштирилганини наинки кўрдим, аксинча, ўз бошимдан кечирдим. Инсонга бир марта бериладиган умрнинг яхлит бир парчасини юлиб қолган бу манзилларни қайта кўрмоқ нақадар оғир ва кўнгилсиз.

Шу топда бир вақтлар “Альвости кўпприк” деб аталган жойда олисларга, Сибир ёқларга чўзилиб кетган темир изларга қараб, ана шундай изтиробли хаёлларга берилдим.

Кимдир этагимдан тортди. Ўгирилиб қарадим. Инвалидлар аравачасида ўтирган икки оёғи йўқ кексагина бир одам менга қараб жилмайиб туради. Қаерда кўрганман уни? Кўзлари жуда таниш менга.

— Мени танимадингиз-а? Унуган бўлишингиз мумкин. Учрашганимизга эллик йил бўлган. Эсингиздами, сиз билан мана шу йўлдан маҳбуслар вагонида бирга кетганимиз.

— Тўхтанг, тўхтанг, — дедим хотирамни жамлаб. — Сиз, сиз Абдулла Фаппоров эмасмисиз?

— Хотирангиз жойида экан. Топдингиз.

У қайсиdir туман газетасига муҳаррир бўлган, бир бузуқ хотиннинг райком секретарлигига ўтишига қаршилик қилган, унинг эри рус бўлгани учун қаршилик қилгансан, яъни миллатчилик қилгансан, деб айблашган...

— Сизнинг китобларингизни ўқиб тураман. Баъзан телевизорда ҳам кўриб қоламан. Оёғимга қараб ҳайрон бўляяпсиз-а? Оёқни лагерда эсадалик учун ташлаб келганман.

У шундай дея туриб мийифида жилмайиб қўиди. Бу жилмайиш қулги ҳам эмас, йиғи ҳам эмасди. Ҳар икковининг орасидаги тушуниб бўлмас бир ифода эди.

Бир қўлида йўргакланган чақалоқ кўтарган, икки ўғил бир қизалоқни эргаштирган эллик ёшлардаги аёл уни чақирди.

— Э, чақалоқ муборак, — дедим унга.

— Бу чақалоқ неварам. Анавуларнинг биттаси менинг ўғлим, қолганлари невараларим.

Абдулла Фаппоров болалари томон кетди. Темир йўлнинг нарёғига қарайман. Етти маҳбус отилган жойни қидираман. У жойлар энди йўқ бўлиб кетибди. Шу етти баҳтсиздан хотира бўлиб қулоқларимда етти ўқ овозиу уларнинг дод-фарёдлари қолган, холос.

“Халқ душмани”нинг қизи куйлаган қўшиқ яна ёдимга келади:

Сиз асир бўлган қафасни тишларим бирлан бузай,
Бузмасам маҳшар куни бағримни армон тирналар...

Тошкент, 2000 йил 4 май.

ПРОФЕССОР УМАРАЛИ НОРМАТОВГА ХАТ

Азизим Умарали! Сиз ҳар кўришганимизда “Бошингиздан ўтган воқеаларни ёзинг!” деб қистар эсингиз. Нима деб жавоб берганим эсингиздами?

У воқеаларни ёзмоқ учун хаёлан қамоқ лагерларига боришим, ўша азоб-укубатларни қайтадан бошимдан кечиришим керак. Бунга энди юрагим бардош беролмас, дегандим.

Мана, “Борса келмас дарвозаси”га нуқта қўйдим. Ўрнимдан туроётганимда бошим айланиб, ўтириб қолдим. Ичкари уйда телевизор кўриб ўтирган куёв ўғлим Маҳмуджонни чақирдим. У рангимни кўриб қўрқиб кетди. Шошиб томиримни ушлади. Ичкаридан аппарат олиб чиқиб қон босимимни ўлчади. 200 га 130.

Биламан, бу инсульт остонасиагу ҳолат.

*Беш кун кечаю кундуз ухламай ушбу хоти-
рани ёздим. Гёё беш кун қайтадан қамалиб
чиқдим.*

*"Сароб" деган ҳикоямни ўқигансиз. Унга ҳам
нуқта қўйганимда шу аҳволга тушгандим.
Ўшанда мени шу Маҳмуджон ўлимдан сақлаб
қолганди. Кечаси соат учда неварам шаҳар уйи-
мизга телефон қилиб дагасира аҳволимни айт-
ганида, у гўё Қибрайга учиб келган эди, "Тез
ёргам"ни чақириб касалхонага оборган.*

*"Сароб"да ҳам лагер, қамоқ воқеаларини ёз-
гандим. Юрак кўтаролмаги. Шундоқ бўлишини
билатуриб ёзган эдим. Қандоқ қора кунлар бо-
шимизга тушганини биздан кейингилар билсин,
деб ёздим.*

Ўқиб кўринг, маъқул бўлса беҳад қувонардим.

Сизга самимий салом билан С.А.

2000 йил 5 май

ТАҚДИР, ТАҚДИР, МУНЧА ШАФҚАТСИЗСАН?

(“Кўз ёши томган ҳикоялар” туркумидан)

Саталин ўлган, Берия отилган, маҳбусларга муносабат бир қадар юмшаган пайтлар. Август ойида лагеримизга республика ички ишлар вазирининг ўринbosари генерал Жақсилиқ Степанов келиб, маҳбуслар билан сұхбатлашди. Қамоқ ичидағи қамоқ, яъни кечаси маҳбуслар устидан қулфлаб қўйилган бараклар деразаларидан темир панжаралар яқин кунларда олиб ташланишини айтди. У Қозоғистоннинг Россия билан чегарадош Павлодар виляётида, Иртиш дарёси бўйларида катта бўлган, русланишиб кетган қозоқ оиласида туғилган эди. У етказган хушхабардан қувонган маҳбуслар қарсак чалиб, миннатдорчиликларини изҳор қилдилар.

— Яхши кунларни кутинглар. Ҳаммангизнинг тергов материалларингиз иттифоқ комиссияси томонидан кўриб чиқиляпти. Улар биздан ҳар бирингиз тўғрингизда фикр сўрашади. Ҳозир юздан ортиқ одам сизларга характеристика ёзиш билан банд. Илтимос, тартиб-қоидани бузманглар. Ўзини яхши, интизомли тутганлар вақтлироқ эркинликка чиқадилар. Ҳар ким ўз мутахассислиги бўйича иш кўрсатиши керак.

Норқобил деган зек ўрнидан туриб, қўлини кўтарди. У асли термизлик бўлиб, Амударё портида қайиқчи бўлиб ишлаган. Вазифаси — кемада келган юкларнинг Афғонистонга тегишлисини қайикда нариги қирғоқча ўтказиб топшириш. У жосусликда айбланишиб, ўн беш йил муддатга ҳукм қилинган. Яъни айби — дарёнинг нарёғида афғон савдогаридан бир костюм билан туфли сотиб олгани. Чет эллик шубҳали одам билан алоқада бўлгансан, деб айбланган эди. Ҳозир у қирқ ёшдан ошган. Ҳамон муддат ус-

тига муддат олади. Йигирма йиллик қамоқ уни профессионал маҳбусга айлантирган. У жосус сўзига кўнишиб кетган. Ўзини чинакам жосус бўлсам керак, деб ўйларди. Ва бунга ишонарди. Норқобил асосан лагер тарбиясини олган. У блатнойлар тилини мукаммал эгаллаган. Озодлик, эркинлик, деган сўзлар энди унинг учун ўз маъносини йўқотган эди. У бутунлай "лагер ўғли" бўлиб кетган.

— Гражданин генерал, сиз ҳозир, ҳар бирингиз ўз мутахассислигингизни ишга солиб хизмат қилинг, дедингиз. Менга топшириқ беринг, ўз мутахассислигим соҳасида ўзимни оқладай.

Генерал Степанов унинг сўзларини эшитиб, қизиқиб сўради:

— Мутахассислигингиз қандай? Албатта фойдаланамиз.

— Шпионман, гражданин генерал. Топшириқ беринг, бажармасам гад буду.

Мингта яқин маҳбус қарсилаб кулиб юборди. Генерал унинг чала-чулпа ўрисча гапларию сўкинишларидан завқланиб куларди.

— Нега куласизлар? Чего смеетесь гады, эх вы по-донки.

Унинг блатной дўстлари эса:

— Во дает зараза, шурой, шурой натсмен, — дея уни рағбатлантиришар эди.

Генерал кетди. Зекларнинг кўнглида аллақандай эркинлик учқуни қолди.

Эллик учинчи йилнинг қиши жуда оғир келди. Ҳар куни шамол аралаш қор бўралайди. Ёнингда турган одамни ҳам қўролмайсан.

Бундай пайтларда соқчилар сони кўпайтирилади.

Қор тинган пайтларда туман босади. Лагер деворларидағи кучли прожекторлар зона ичини ёритиш у ёқда турсин, прожекторнинг ўзи қофозга томган ёдек аранг кўринади. Туманда адашиб қолган маҳбуслар йўл тополмай, тиканли симлар билан тўсилган девор ёнига бориб қолишар, симга тегиб кетганда тревога

занги ўзидаң ўзи чалиниб, лагер бўйлаб узоқ вақт жаранглаб туради. Девор бурчидаги вишкада соқчилар автоматдан осмонга ўқ узадилар.

Маҳбуслар яшайдиган ўн бир баракдан то ошхонагача ўн битта темир арқон тортилади. Маҳбуслар ошхонага шу арқонни ушлаб борадилар. Агар арқондан қўллари чиқиб кетса, то туман тарқагунча йўл тополмай сарсон бўлиб юраверадилар. Маҳбуслар ўн бир баракдан тортилган арқонларни қуёш нурига ўхшатишарди. Баъзилар чумолилардек ўн бир жойдан ошхона томон ўрмалаётганларга қараб: бу ерда ҳамма йўллар коммунизмга олиб боради, деб пичинг қилишарди.

Туман чоғлари маҳбуслар қочмасди. Қочганларнинг қанча-қанчаси чўлда музлаб қашқиру шоқолларга ем бўлишган.

Файзсиз бундай қиши оқшомларида юраги шундогам ғамга тўлган зеклар мурдадек қимирамай ўтираверардилар.

Ишга олиб чиқилган маҳбуслар то туман тарқамагунча олиб келинмасди. Кон олдидағи атрофи тиканли сим билан ўралган майдончада қорга кўмилиб, оч-наҳор ўтириб туман тарқашини кутардилар.

Зеклар яшайдиган бараклар қанчалик ёритилмасин, одамлар кўксини ёритолмасди. Улар негадир қўшни уйда ўлик ётгандек бир-бирлари билан шивирлаб гаплашишарди.

Узоқ йиллар қамоқларда яшаганлар бу ҳолга кўнишиб кетишган эди. Айниқса, ғарбий украиналиклар эркинлиқдан тамоман умидларини узган эдилар. Шу топда улардан бири нара (тўрт киши ётишига мўлжаллаган икки қаватли сўри) устида чалқанча ётганча шифтга тикилиб "Двлю я на небо" деган украинларнинг энг севган ғамгин қўшигини куйляяпти. Бу қўшиқни тинглаган ҳар қандай тошюрак одам ҳам юм-юм ёш тўкарди.

Одамзот қизиқ бўларкан-да! Шундоқ азобли, аянчли дамларда ҳам бир-бирлари билан жиққамушт бўлардилар.

Баракдаги каттакон бак сувга тўлдириб қўйилади. Унинг пастидаги жўмракка банди занжирланган ва қулфланган кружка осиб қўйилган. Кўпинча мусулмон динидаги ўрта осиёликлар, кавказликлар, татарлар шу бак олдида чўккалаб таҳорат оладилар.

Бошқа диндагилар, биз сув ичадиган идишни ҳаром қилдинг, деб тўполон қиласдилар. Муштлашиш бошланади. Соқчилар баракка кириб, қонга беланганд жанжалкашларни ажратадилар. Бир, икки зекни ҳайдаб опчиқиб кетадилар.

Барак деразаларидағи панжараларни олиб ташлашга, баракни қулфламасликка сўз берган ички ишлар вазирининг ўринбосари, генерал ваъдасини бажармади. Маҳбуслар кечқурун баракка келишлари билан назоратчилар уларни санаб, устларидан қулфлаб қўйишади. Ҳамма ҳожат ишлари шу ернинг ўзида бўлади.

Мен ўша пайтда "Маданий тарбия" бўлимида рассом эдим. Вазифам қайси бригада қанча руда қазиганини сахаргача катта-катта шчитларга ёзил, зонанинг кўринарли жойига илиб қўйиш эди.

Совуқ шундоқ, заптига олган декабр кечаси эди. Олтинчи баракда қий-чув бўлиб қолди. Маҳбусларнинг дод-войларини эшишиб, ўша томонга югурдим. Баракда ёнгин бўлаётган эди. Маҳбуслар этик билан тепиб, ойналари синдирилган деразалардан буралиб-буралиб қоп-қора тутун чиқарди. Ўт ичида қолгандар ёрдам сўраб қичқиришарди.

Қор қалин ёқсан пайтларида маҳбусларга пийма (валенка-тагчарми йўқ намат этик) бериларли. Илашган қор баракка кирганда эриб, валенкалар жиққа ҳўл бўлиб кетарди. Маҳбуслар уларни қуритиш учун барак печи устига қатор тёриб қўярдилар. Ёнгин ана шу валенкалардан бошланган эди.

Назоратчи старшина Демянов ёнаётган баракка қараб, маҳорка тутатиб туради.

— Эшикни очмайсанми? — дея унга бақирдим.

— Ҳаққим йўқ. Махсус буйруқ бўлмагунча очолмайман, — дея қатъий жавоб қилди у.

— Етмиш икки одам бўғилиб ўлади-ку! Наҳотки раҳминг келмаса? Бу ишинг учун ҳали жавоб берасан, — дедим ғазаб билан.

— Мен буйруқни бажараман. Бу фашистлар куйса куяверсин, ёнса ёнаверсин. Баракдан етмиш иккита калла билан бир юз қирқ тўртта оёқ топилса бўлгани. У ёғи билан, ўлик-тириги билан ишим йўқ.

Зона деворидаги соқчи бўлаётган воқеани кузатиб турган экан. Телефонда штабга хабар қилибди. Зудлик билан штаб навбатчиси етиб келди. Демяновга эшикларни оч, деб буйруқ берди.

Дадажон ҳам шу баракда яшарди. У бир ярим ойдан бери тўшакка ётиб қолган, ҳассага таяниб аранг ошхонага бориб-келарди. Кўпинча ҳамюртлари унга овқатини келтириб берардилар.

Дадажонга нима бўлдийкин, деб ташвишлана бошлидим.

Барак эшиги ўт ўчириш қоидаларига риоя қилинмай ўрнатилган эди. Эшиклар ичкарига очиларди. Бу баракни маҳбусларнинг ўзлари қургандилар. Прораб қанча тайинламасин, қулоқ солмагандилар. Ёнгин чиққанда, ё ер қимиirlаган пайтда ичкаридагилар ўзларини эшикка урадилар. Шунда эшик ёпилиб қолиб, очишнинг иложи бўлмайди. Маҳбуслар баракда ўзлари учун ўзлари қопқон ясаган эдилар. Бир солдат лом олиб келиб эшикни бузди. Ичкаридан тутунда ҳолсизланганлар бири-бирини итариб ташқарига чиқа бошладилар, тўлиб оқаётган анхор қирғоги ўпирилгандай бўлди. Одамлар тинмай йўталишар, ўқчишарди. Улар орасида Дадажон кўринмасди. Деярли ҳамма маҳбуслар ташқарига чиқди. Дадажон йўқ. Назоратчи маҳбусларни бир-бир санади. Уларнинг сони етмиш битта эди.

— Дадажон йўқ, ичкарида қолиб кетибди, — дедим. Батарея чироқ ушлаган тўрт солдат газ ниқоб кийиб баракка, тутунлар орасига кириб кетди. Сал фурсатдан кейин ҳушидан кетган Дадажонни кўтариб чиқишиди. Қалин қор босган ерга ётқизишиди.

Шошиб бордиму бушлат боғичини ечиб, кўкрагига қулоқ тутдим. Юраги урмасди. Лекин тани ҳали иссиқ эди. Билагини кўтариб, томирини ушлаб кўрдим. Ўттиз уч йил дукиллаб муттасил уриб турган юрак энди уришдан тўхтаган эди. Унинг очиқ қолган кўзларига қарадим. Тун қоронғусида кўзларида қандай ифода қотиб қолганини билолмадим. Қабоқларини кафтим билан пастга қараб силадим. Етдим, деганда йиқилган Дадажоннинг бу дунёга тўймаган, эркинлик йўлига интизор тикилган кўзлари энди бир умрга юмилди.

Гарнizonдан капитан Расулов етиб келди. Қатор ётқизиб қўйилган, тинмай ўқчиётган ўттиз беш чоқли маҳбуснинг бошига бориб, бир-бир қараб чиқди. Дадажоннинг тепасига келиб узоқ туриб қолди.

Бош врач Шкарин ҳолсиз ётғанларнинг ҳаммасини санитар замбарида касалхонага жўната бошлади.

Лагер уйғониб кетган. Маҳбуслар панжарали дезразалардан бу томонга жимгина қараб туришибди.

Дадажонни замбарга ётқизиши. Бир томонидан ўзим кўтаришиб ўликхонага обордик.

Соат саккизда барча баракларнинг эшиги очилди.

Олтинчи барак лоп этиб ёндию аланга ичида қолди. Ачимсиқ тутун ҳидига тўлган лагер устида, туманлар орқасидан тонг ёришиб келарди.

Бир юртнинг одами ҳар қандай шароитда ҳам бирбирига қайишар экан. Бирон соатлар ўтиб, капитан Расулов қофозга ўроқли бир нарса бериб кетди. Очиб қарасам, саккиз метр оқ суруп. Дадажон учун кафаник эди бу. Ҳали ҳам туман тарқагани йўқ. Анча баланд кўтарилиб қолган қуёш туман пардаси орқасидан худди қиздирилган чақадек бўзрайиб кўринади.

— Кафаникни мен олиб келганимни бирор билмагани дуруст, — деди у ёқ-бу ёққа аланглаб Расулов. — Марҳумнинг жасадини соат учларга тайёрланглар.

То соат учгача марҳум Дадажонни ювиб, кафандаб, жанозасини ўқидик. Бричка аравада дарвозадан олиб чиқишиди. Вахтада тунда эшикларни очмай, шунча одамга шикаст етказган, Дадажоннинг ўлимига сабаб бўлган назоратчи старшина Демянов турарди. Бричкани қўриқлаб бораётганларга танбех берди:

— Кафанин очиб қаранглар. Баданига штик сан-шиб кўринглар, мугомбирлик қилаётган бўлмасин.

Расулов:

— Текшириб кўрилган, хотиржам бўл, — деб жавоб қилди.

Уни дағн қилишга мени олиб чиқишиди. Ана шунда Расуловнинг миллатга қайишишига тан бердим. Гўр қазиши, мурдани кўмиш учун бухоролик учта солдатни юбораётган эди. Улардан бири Қуръонни жуда чиройли тиловат қиласин экан.

Туман тарқаган. Офтоб қор босган оппоқ чўлда кўзни қамаштиради.

Қабристонга келганимизда генералнинг ити кўмилган жойга қарадим. Жуда чиройли қилиб гумбаз кўтарилибди. Бефарзанд генерал ўлими олдидан, "Мендан қолган пулларни сарф қилиб содиқ итимга ёдгорлик ўрнатинглар", деб васият қилган экан. Ёдгорлик яқинига бордим. Қора мармар тошга шундай сўзлар ўйиб ёзилган:

"Менинг содиқ ва вафодор дўстим, ўттиз етти қочоқ маҳбусни тутиб берган ва ўзи ёвуз маҳбус қўлида ҳалок бўлган Жек номли итга миннатдор дўсти генерал майор Максим Михайлович Речниковдан".

Атрофга қарайман. Бу қабристонга академик Туполевнинг истеъодли шогирди, Меҳнат қаҳрамони Дудинцов кўмилган. СССР ҳалқ артисти Вера Квитко, Валерий Чкаловнинг самолётини ҳамиша учишга синчковлик билан тайёрлайдиган авиация майори Степанов, Бухорода ришта касалини тутатища кат-

та хизмат кўрсатган Рустам Азимзодалар шонсиз-шарафсиз кўмилган. Уларнинг қабри қани? Аллақачон теп-текис бўлиб кетган. Биргина шу Жек деб аталган итга қўйилган савлатли ёдгорлик қабристонни "обод" қилиб турибди.

Тақдир, тақдир, мунча қаҳринг қаттиқ! Мунча шафқатсизсан! Шу буюк зотларни битта ит қатори кўрмадинг-а!

Файзсиз, қишида бўронлар увиллаган ердан бош кўтарган гиёҳларни саратонда қовжиратиб ташлайдиган бу аянчли, бу хунук, бу совуқ қабристонга қараб ич-ичимдан фарёд урадим.

Уч бухоролик азамат йигит лом билан, белкурак билан тошга айланиб кетган заранг ерни кавлаб қабр очгунча терга пишиб кетдилар. Жасад лаҳадга қўйилди. Оғзи ясси това тош билан бекитилди. Бухоронинг Шоғирконидан хизматга чақирилган Мир Араб мадрасасининг талабаси Истам Аҳадов деган ёшигина йигит тиловат бошлади. Шагал аралаш тупроқни қабрга ташлай бошладик. Истамбой Қуръон ўқишининг ҳадисини олган экан. Оятларни тиник, юракка тўппа-тўғри бориб қадаладиган ажиб бир оҳанг билан ўқирди. Бир умр тиловат эшлилмаган бу қақир чўлда муаллақ туриб вижирлаётган қушлар ҳам тепамизда чир айланар эди. Улар ҳам қори боланинг овозидан маст бўлган эдилар.

Тиловат тугаб, тўртовимиз юзимизга фотиҳа тортдик.

— Истамбой укам, раҳмат сенга. Илтимос, шу ерда ётган мусулмон бандаларнинг руҳига ҳам бир тиловат қилсанг.

Истамбой бошлади. Боя тиловат пайтида тепамизда чирқиллиб айланган, энди эса совуқдан жон сақлаб, қалашиб ётган тошлар орасидаги хас-хашақдан ясалган уяларида ҳурпайиб ўтирган қушлар Истамбойнинг овозини эшлитиб, яна тепамизга қайтиб келдилар. Қанотларини пирпиратиб ҳавода жимгина му-

аллақ қотиб турардилар. Улар баландга ҳам чиқмас, пастга ҳам тушмас, аллақандай қўринмас ип билан тепамизга осиб қўйилгандек тек қотган эдилар.

Икки оёғи билан тумшуғи қип-қизил, бошида гунафша ранг кокили бор бу қушларнинг пайдо бўлганига ҳали қирқ йилдан ошгани йўқ. Уларнинг асли номи қанақа, ҳеч ким билмайди. Қозоқлар Бейишт қуши, қрим татарлари Ридвон (ризвон) қуши, деб атайдилар.

Улар тошлар орасидаги инларига чўл гиёҳларининг уруғларини ёзда ғамлаб оладилар. Бўрон турганда, ёғингарчилик пайтларида ҳафталааб инларидан чиқмайдилар.

Одамлар уларнинг инлари оғзига нон ушоқлари, ҳар хил дон-дунларни сочиб қўядилар.

Уфадаги Мадрасайи олияда таҳсил олиб қайтаётган бир талаба қушларнинг инлари олдига тиз чўкиб, йиглаб қуръон тиловат қилган экан. Унинг гапига қараганда, бу қушлар оддий қушлар эмас, мана шу теп-текис бўлиб кетган қабрлардаги азоб-уқубатларда шаҳид бўлган бегуноҳ инсонларнинг бир калима тиловатга илҳақ бўлиб ётган руҳлари эмиш.

Кимки Ризвон қушига озор берса, тузалмас дардга мубтало бўлармиш. Шу қабристон ёнидан тунда ўтган одамларнинг айтишларича, қушларнинг уяларидан тонг отгунча йифи, оҳу фарёдлар эшитилармиш.

Лагеримизда ер юзида бармоқ билан санаса бўладиган Ассира-Вавилонликларнинг бири — Давидов деган йигит яшарди. Ризвон қушининг битта хўроси билан битта макиёнини қафасга солиб олиб келган эди. Яқинда шу Бобил фарзанди тутқаноқ касалига учраб оламдан ўтди. Энди уларнинг яна биттаси дунёдан кетди.

Истамбой қироатни соғинган экан. Армия сафига чакирилгандан бери комсомолларнинг зуғумига учрамаслик учун овоз чиқармай, ичида тиловат қилиб

юаркан. Назаримда, унинг ўзи ҳам аллақандай руҳий озиқланаётгандек эди.

Гап-сўз бўлишдан чўчимай, бу дафн маросимига йўл очиб берган ҳамюртим, капитан Расуловга дилдилимдан раҳматлар айтдим.

— Укам, — дедим Истамбойга, — Қўлингни фотиҳага оч: шу Расулов деган азамат инсон ҳақига бир дуо қил!

Бу дунёning ғамларидан, айрилиқларидан, адолатсизликларидан у дунёга фарёд уриб кетган аламдoshim, ҳасратдошим Дадажонни кимсасиз чўл тупроғига топшириб қайтиб келяпмиз.

Қиши кунлари бир тутам. Соат беш бўлмаёқ қоронги тушган. Зона деворларидағи проҗекторлар ёқиб қўйилган. Гуриллаб ёнаётган гулхан олдида маҳбуслар тик турганларича гоҳ қўлларини, гоҳ оёқларини ўтга тутиб исинишарди.

Зонага бирор кирмас, бирор чиқмасди.

Ҳамманинг оғзида битта гап: “Старшина Демяновга чора кўрилсин, жиноий жавобгарликка тортилсин”.

Ёнғин пайтида барак эшикларини очмаган старшина Демянов ваҳтада пўстинга ўралиб, қоровуллар билан қайноқ чой ичиб ўтирибди. Унинг башарасига туфлагим келди. Афсуски, бунинг сира иложи йўқ эди. У озод гражданин, мен эса ҳамма ҳуқуқлардан маҳрум қилинган маҳбусман.

Бир пасткаш, инсонлик қиёфасини йўқотган, шафқатсиз, ҳиссиз тўнка олдида ожизу нотавон қолиш нақадар аламли, нақадар ўқинчли!

Маҳбуслар сўзларида туришди. Эртасига ҳам ишга чиқишимади. Маҳбусларга бош-қош бўлган Норқобилни кечаси солдатлар опчиқиб кетишган экан. Эрталаб зонага илжайиб кириб келди. Оператив вакил ундан маҳбусларни тинччишини, эртага ишга чиқишиларини тушуниришни сўрапти. Агар шу топшириқни бажармаса қўзғолон кўтаришда айбланишини айтибди.

— Гапига кўндингми, дурак, — дея таъна қилди ма-
хорка тутунидан мўйловлари сарғайиб кетган, исми
мутлақо унли ҳарфсиз ёзиладиган Мкртч деган ар-
мани чол.

— Мени ким деб ўйладаяпсан? Билиб қўй, я не сек-
сот и не дурак.

Тушга яқин лагер бошлиғи зонага кирди. У ба-
ракларни айланиб чиққандан кейин орқасидан, бош-
лиқ нима қиласкин, деб эргашиб юрган маҳбусларга
деди:

— Бўлди энди. Эртадан ишга чиқинглар.

Норқобил унга эътиroz билдириди:

— Пока старшина жазоланмас экан, работат не
будем.

Лагер бошлиғи полковник Самсонов бирон тай-
инли гап айтишга ожиз эди.

— Келинглар, очиқчасига гаплашайлик. Демянов
масаласида ҳарбий прокурорга мурожаат қилдик. У
старшина қонун доирасида иш тутган. Уставни буз-
маган, жазолаб бўлмайди, деб жавоб қилди. Ундан
кейин ҳарбий трибунал билан гаплашдик. Унинг
фикари бошқача. Жазолаш керак. Одамлар ҳалок
бўлишини кутиб ўтирамай, штабга ёнгин тўғрисида
зудлик билан хабар қилиши керак эди, деб жавоб
қилди. У албатта суд қилинади, деган фикрни айтди.
Хотиржам бўлинглар, биз ҳам қараб турганимиз йўқ.
Шуни яхши билингларки, Давлат хавфсизлиги ко-
митети билан Ички ишлар вазирлиги ҳеч қачон маҳ-
буслар фикрини тан олмайди. Ишга чиқишдан бо-
шқа иложларинг йўқ.

— Барак эшиклари қачон очилади, — деб сўраш-
ди ундан.

— Кутяпмиз. Юқоридан алоҳида рухсат келиши
керак. Кутяпмиз.

Полковник чиқиб кетгандан кейин Норқобил бош-
чилигига гулхан атрофида маслаҳат "мажлиси" бўлди.
Тўртинчи баракдан Дорфман деган юристни чақи-
риб келинди. У эркинлиқда Ленинград адвокатура-

сида ишлаган, кўп чигал суд жараёнларида ютиб чиқ-қан обрўли адвокатлардан эди.

— Агар хафа бўлмасанглар, гапнинг очиини айтаман. Ҳозирги уринишларингиз ҳеч қандай натижа бермайди. Маҳбуснинг вазифаси — итоат қилиш. Бирон нимани даъво қилишга мутлақо ҳаққи йўқ. Чунки у гражданлик ҳуқуқидан маҳрум қилинган. Даъволарингизнинг биронтаси инобатга олинмайди. Вазифангиз фақат ва фақат бўйсуниш.

— Нима, биз қул чтоли? — деди норози бўлиб Норқобил.

— Ундан ҳам баттар, — деди Дорфман. — Бу қилаётган ишимиз яхшилик билан тугаса-ку майли-я, оқибати ёмон бўлиши, беш-олти кишининг жазо муддатини ошириб қўйишлари ҳам мумкин. Ана унда ёмон бўлади.

Дорфман тўғри айтиётган эди. Лагерда юз йилдан ортиқ муддатга кесилганлардан анчагина бор эди. Лагер ички интизомини бузган, ё бирон жиноят қилиб, ўн-ўн беш йиллаб муддатини ўтаганларига қарамай, яна йигирма беш йилдан жазо муддати олганлар бор эди. Жук деган маҳбус йигирма еттинчи йилдан буён муддат устига муддат ўтаб келади. Ҳозир унинг жазо муддати бир юз ўн тўрт йилга етган.

Дорфман тажрибали одам. Қонун-қоидаларни билади. Унинг гаплари тўғри эди. Маслаҳат билан эртадан ишга чиқишига қарор қилинди. Эрталаб вахтада ўн етти кишини тўхтатиб қолдилар. Ўн етти кишининг ҳаммаси тройка қарори билан ҳар хил муддатга кесилганлар эди. Бошлиқ ўринбосари ҳаммамизни тўплаб, "Тройка" қарори билан кесилганларга енгиллик берилганини, улар маҳсус рухсатнома билан ташқарида соқчисиз ишга бориб келишлари мумкинлигини айтди. Ана шу жазо муддати енгиллатилганлар орасида мен ҳам бор эдим. Расулов мени гарнизон клубини безатиш учун ўзи билан олиб кетди.

—Киши оғир келяпти. Шахтага борсангиз совуқда қийналиб қоласиз. Энди иссиққина клубда солдат-

лар шавласидан еб, суврат чизаверасиз. Узоқ ишланадиган суврат танланг. Баҳорга етиб олгунча ишланадиган суврат бўлсин. У олдимга бир даста "Оғонёк" журналини ташлади. Журналдаги рангли сувратларни кўриб, "Сталинград панорамаси"ни танладим. Унда юздан ортиқ одам суврати бор эди.

— Бу иш энди сизга муддатингизни ўтаб бўлгунингизча етади, — деди Расулов.

Ишга жуда берилиб кетган эдим. Орқамда кимдир турганини сезиб, ўгирилиб қарадим. У болалик ўртоғим, биринчи синфдан то тўққизинчи синфгача бирга ўқиган, жуда ҳам қадрдан дўстим, маҳалладош им Ҳамид Азизов эди. У ўнинчини тутатгандан кейин Тошкент медицина институтига ўқишига кирган, институтни битирмай фронтга юборилган, қайтиб келгандан кейин яна ўқишини давом эттирган эди.

Уни кўрмаганимга кўп йиллар бўлган. Орадан шунча вақт ўтиб, энди, жуда ноқулай вазиятда кўришиб турибмиз. У медицина хизмати майори, кўкси орден, медаллар планкаси билан тўла эди.

Бир-биrimизга сўзсиз қараб турибмиз. Кўз олдимда унинг ранги оқара бошлади. Охири юзидан қон қочиб бўзга айланди. Нима бўлди, тоби қочдими... Йўқ, у ҳозир тирик "халқ душмани"ни кўриб қўрқиб кетган эди. Тўғриси, ундан ҳазар қилаётган эди.

— Ия, ия, — деди у лаблари титраб. Бироз туриб яна, ия, ия, деди. — Мен ҳозир... ҳозир...

У шундай орқасига ўгирилдию ёв қувлагандек, шитоб билан ташқарига чиқиб кетди. Шу кетганича қайтиб келмади.

Киши оёқлаб, баҳор қадами эштила бошлаган, тепалик жойларда қор эриб, занглаған ерда мис кукунлари худди яшил баҳмал ёпингандек кўрина бошлаганди. "Сталинград" панорамаси яримлаб қолди.

Расулов мункайган рус кампирини эргаштириб келди.

— Бу опа марҳум сержант Гаврюшевнинг хотини. Эслайсизми уни?

Гаврюшев лагер қошидаги ўт ўчириш командасининг бошлиғи, ёнфинга қарши огоҳлантирувчи пла-катларга буюртма берарди. "Чекилмасин! Рухсат этилмаган жойда чекиш мана бундоқ оқибатларга олиб келади", деган сувратлар ишлаб берардим. Уни дурадгорлик комбинати, шахталар, бензин складда-ри деворларига михлаб қўярди. Бу плакатлар учун у дурустгина ҳақ олар, бир қисмини менга ташлаб ке-тарди. Гаврюшев ўтган йили қазо қиласкан эди.

— Битта илтимос билан кепти. Йўқ, деманг.

Кампир рўмолчага ўралган ниманидир менга узатди, очиб қарадим. Фотосуврат. Ниҳоятда моҳир, про-фессионал фоточи олган лейтенант йигитнинг сув-рати эди.

— Гаврюшевнинг ўғли. Прага остонасида ҳалок бўлган. Шуни мойли бўёқ билан ишлаб берсангиз. Тўрт кундан кейин ўғлининг туғилган куни экан. Поминка қилмоқчи.

— Бўлти, Гаврюшевнинг ҳурмати, албатта ишлаб бераман, — дедим.

Кампир қоғоз халтадаги йигирматача тухумни стол устига қўйди.

— Кераги йўқ, олиб кетинг, — дедим қатъий.

— Олаверинг, кампирнинг олтмишта товуғи, сак-кизта хўрози бор. Бозорда тухум сотади.

Портретни айтган муддатда битқаздим. Кампир келди. Қўлтиғида ниҳоятда чиройли бир бабақ хўroz бор эди.

— Э, қўйинг, олмайман. Мен эрингиздан кўп ях-шиликлар кўрганман. Ҳақ олсам уят бўлади-я.

— Э, болам. — деди у кулиб. — Хўрозим кўпайиб кетяпти. Уларни нима қиласман. Тухум қилмаса бу олифталар кимга керак. Барibir бозорга опчиқиб сотораман. Яхшиси, сен шўрвага бос бу фўдайган ухажёрни...

Қўлтиғимда хўroz билан зонага келдим. Кутубхона олдидаги кичкинагина гулзор биқинида хўroz учун

катақ ясадим. У жуда фаол хўрозлардан экан. Товуқларини соғинди шекилли эрталабгача етти-саккиз марта қичқирди. Узоқ-яқиндан бошқа хўрозлар унга жавоб қайтаришди. Ташқарига чиқсан, маҳбуслар ҳам ҳовлига чиқиб, хўроз қичқиришини эшишиб ўтиришган экан. Шу биргина хўроз уларга қадрдон қишлоқларини, ойдин кечаларни эслатиб, уйқуларини қочирган экан.

Маҳбуслар хўрозни жуда эркалатиб юбориши. Уни катақдан чиқариб юборишим билан бараклар олдида маҳбуслар ташлаган ушоқларни териб ер, кечалари эса уларнинг уйқусини қочириб саҳаргача қичқиради.

Душанба куни кечқурун лагер ола-тўполон бўлиб кетди. Соат тўққиз бўлди, ҳалигача саккизинчи шахтага ишга чиқсан маҳбуслар қайтиб келмаяпти.

Бошлиқлар, гарнizon командирлари зонада асабий бир ҳолатда бир-бирларига гап маъқуллардилар.

Қандайдир бир жиддий, кўнгилсиз воқеа юз берганга ўхшайди. Зонага қайтиб келганларнинг ҳаммасини сафга тизиши. Ошпазларни ҳам, касалхона врачарию санитарларини, новвойхонадагиларни ҳам ҳайдаб чиқиб сафга тиздилар. Шошилмай, бирмабир санадилар. Яна санадилар. Етти марта санадилар. Бир маҳбус кам чиқаверди. Маҳбусларнинг ҳаммасини битта қолдирмай баракларга тиқиши. Эшик олдига қўйилган соқчилар, назоратчилар уларнинг исми, фамилиясини, рақамини ёзиб, битталаб чиқара бошладилар. Уч соат давом этган бу "тадбир"дан кейин рўйхатни штабга опчиқиб кетдилар. Штабдаги рўйхатта солишириб, икки соатдан кўпроқ уриниб, ройиб бўлган маҳбус Норқобил Аъламов деган шахс экани аниқ бўлди.

Саккизинчи шахтадан бригадани кечаси соат иккilarда олиб келиши.

Лагер бошлиғи ҳам ўша тун ухламади. Папирос устига папирос чекади. Тонгга яқин хўрозимиз чўзиб-

чўзиб қичқирди. Унинг товушидан ғазабга келган бошлиқ ер тепиб бақирди.

— Хўroz боқишига ким рухсат берди? Йўқотинглар, ҳозироқ йўқотинглар бу хўрозни.

Демянов қувиб юриб хўрозни тутиб келди. Бошлиқнинг оёғи остида хўрознинг танасини кирза этиги билан босиб бўғзига пичноқ тортиб юборди-ю, кийимиға қон сачратмаслик учун ҳали жони узилмаган жонворни қўйиб юборди. Хўroz тапирлаб, ердан ярим метр баландликка икки-уч марта сапчиб жон берди.

Маҳбусларга уйларини, қишлоқларини, болачаларини эслатиб ҳар оқшом, ҳар саҳар қичқирадиган хўroz уларнинг кўзлари олдида қонга беланиб жон берди.

— Барибир қўлга тушади бу Натсмен, — деди Демянов қўлига сачраган қонни иркит дастрўмоли билан артаркан. — Бу чўллардан биронта маҳбус қочиб кутулмаган.

Лекин Норқобил тутиб бўлмайдиган, қўлга тушмайдиган бўлиб қочган эди.

Кончилар посёлкасида маҳбуслик муддатини ўтаб бўлган, беш йил сургун жазосини ўтаёттан собиқ маҳбуслар ҳам яшардилар. Уларга бошқа томонларга бориб ишлашга рухсат йўқ эди. Улар ҳам конда ишлашга мажбур эдилар. Улар орасида Норқобилнинг блатной дўстлари кўп эди. Улар конга маҳсус гувоҳнома билан кириб ишлардилар.

Ўтган сесланба куни саккизинчи шахтада ишлайдиган собиқ блатной Норқобилнинг рақамланган кийимларини кийиб, маҳбуслар билан зонага келади. У беш кун маҳбуслар билан ишга бориб келаверади. У душанба куни ишга келганда яшириб қўйган ўз кийимларини кийиб рухсатномаси билан шахтадан чиқиб кетади.

Норқобил эса дўстлари тайёрлаб қўйган граждан кийими билан, улар тўплаб берган анчагина пул би-

лан, суврати ёпиширилган, ҳақиқийлигига ҳеч ким шубҳа қилмайдиган қалбаки паспорт билан беш кун ичида Термизга етиб келади. Пуфлаб шиширилган бузоқ терисини миниб, аффон шамоли қутургандан қутуриб кўз очирмаётган тунда жиянлари кўмагида Амударёда сузиб, чегарадан ўтиб кетади.

Шу топда, уни тутамиз, қўлга туширамиз, жазосини берамиз, деб гапираётганларида у Афғонистон-нинг Ҳайратон қишлоғида, чўпон ўтоваидаги кўк чой ичиб, ўрисча сўкиниб ўтирас эди.

ХОТИМА

Қамоқдан бўшаган кунимдан бир ҳафта аввал Де-мяновнинг унвони оширилди. Зонага погонида битта юлдуз билан кириб келди.

Қадрдон Тошкентимга эсон-омон етиб келдим. Вайрон бўлган рўзфоримни тикладим. Фарзанд кўрдим. Қатор-қатор китобларим чиқди. "Халқ ёзувчиши" унвонига сазовор бўлдим.

Ховлида ўтирган эдим. Эшик қўнфироғи жиринглади. Чиқиб эшикни очдим. Остонада болалик "ўртоғим" Ҳамид Азизов турарди. У бағрига босиб кўришмоқчи бўлди. Орқага чекиндим. У жуда нокулай аҳволда қолди. Тутила-тутила, тўй қилаётганини, тўйга таклифнома олиб келганини айтди. Хўп, хайр, дедиму эшикни бекитиб, ичкарига кириб кетдим. У ҳайрону лол, серрайганча қолди. У берган таклиф қоғозини ўқимай, фижимлаб, йўлақдаги ахлат челягига ташладим.

2000 йил, май

ОТ БИЛАН СУҲБАТ

*З*ргутда адир тепасидаги Наврӯз байрами ўтказиладиган ялангликка чиқадиган тик сўқмоқ ёнбошида бир қабр бор. Андак тўхтаб, унга эътибор беринг. Бу жангчи, қаҳрамон отнинг қабри. У фронтда яраланган эгасини олиб кетаётган санитар вагони орқасидан югуриб, поезд тезлаб кетганда етолмай, йўлда қолиб кетган. Неча ойлаб тоғ-тошлардан, дарёлардан ўтиб, чўлларда саргардон бўлиб, охири Ургутни топиб келган. Бу вадодор от эгасини кўриш илинжида ойлаб Самарқанд вокзалидаги поездларни бошдан-оёқ айланиб чиқади. Ўзига таниш санитар вагонни топомай, келгуси поездни кутади. Ургут билан Самарқанд оралиғида қатнайвериб, туёқлари емирилиб, юришга имкон бермай қўяди. У охири қадрдан чавандозга илҳақ бўлиб жон беради.

1960 йилда кончилар тўғрисида бирон нима ёзиш ниятида Оҳангаронга бордим. Юз метрча чуқурликдаги шахтага тушганимда ғаройиб воқеага дуч келдим. Бу воқеа мени ҳали-ҳали ларзага солади. Илгари бошимга қора кунлар ёғилганда Жезқозғон мис конлари шахталарида ишлаганман. Ер қаъридаги бунақа ҳаёт менга таниш эди. Боя айтганим — мени ларзага солган нарса — кўмир конида 17 йилдан бери ёруғлик кўрмай, тоза ҳаводан нафас олмай яшаётган от эди.

Бу от қирқ биринчи йили фронтта жўнатилади, икки йил жанг қиласди. Яраланган отлар қатори "брак" қилиниб, кўмир конлари бошқармаси ихтиёрига юборилади. Шу тариқа у фронтдош дўстлари

билан Оҳангаронга келиб қолади. Ўша пайтларда электр қувватининг етишмаслиги туфайли техникани ишлатиб бўлмасди. Электр қуввати фақат шахта ичини ёритиш ва ҳавони тозаловчи вентиляторни айлантиришга зўрға етарди. Отлар ер тагига туширилди. Кўмир ортилган вагончаларни тортиш шулар зиммасига тушди. Яраси битиб, асил ҳолига келган отисён кўтариб, юк тортмай қўйди. Шунда ер устидан бир яхудий мол дўхтири тушиб, уни ахта қилиб қўйди. Ана шундан кейин у юввош тортиб, итоатли бўлиб қолди. Кўп отлар ҳаво етишмаслигидан, оғир меҳнатдан бирин-кетин ўла бошладилар. Юқори қувватли электр линиялари тортиб келтирилгандан кейин отлар керак бўлмай қолди. Улар ишдан озод қилиниб, ер бетига чиқазилади. Аммо, ёруғликка чиққач, қорачиклари кенгайиб кетгандан кучли ёруғликка чидамай, ҳаммаси кўр бўлиб, бадбўй ифлос ҳавога ўрганган ўпкалари тоза ҳавога дош беролмай қолди. Шахтада қолган уч-тўрт от ҳам ўлиб кетди. Фақат шу биргина от ҳамон ер қаърида яшаяпти.

Бошимдаги каска чироғини отга тушираман. У жимгина тураверади. У ахта қилинганидан буён ана шунаقا бефарқ, лоқайд бўлиб қолган экан.

Менга ҳамроҳ бўлган кон муҳандисига қарайман.

— Буни нима қилмоқчисизлар? Юқорига чиқазилса кўр бўлиб, ўлиб кетади. Бечора шу ерда яшайверадими?

— Бошқа илож йўқ. Худо қанча умр берган бўлса шу ерда поёнига етказади.

Ўз ўлимини сокин, итоат билан, исёnsиз кутаётган баҳтсиз жониворга қараб юракларим зирқираб кетди. Қанчалар раҳмсиз бўлиб кетганимиз-а, дейман ўзимга ўзим. Динга қарши тинимсиз ташвиқотлар ўз ишини қилмаётганимикин? Дилемиздан имон кўтарилмаётганимикан? Наҳотки, Худони унугаёздик? Йўқса, бу шафқатсизлик бизда қайдан пайдо бўлди?

Қамоқ лагерларида умрини ўтказаётган маҳбуслар уйини, бола-чақаларини соғиниб мушук боқишарди. Ўзлари тўймаган овқатдан юлиб мушукларга беришарди. Лагер сиёсий раҳбари шу мушукларни қопга солиб, олов гуриллаб ёнаётган новвойхона печига ташлаганини кўрганман. У алангада жизғанак бўлиб ёнаётган мушукларни завқ билан томоша қилганди. Бу шафқатсиз одам ибодат қилаётган насронийларни, намоз ўқиётган мусулмонларни аямасдан калтакларди. Бу хил шафқатсизликлар ўшанақа имонсизлардан ўтмаганмикан?

Шундай изтиробли хаёллар билан отдан узоқлашдим.

Гоҳ эмаклаб, гоҳ букилиб, вагончаларга, электр симларга тегиб кетишдан қўрқиб, минг бир хавотир билан шахта йўлларини айланиб чиқдим. Тепамда ким билсин, неча миллион тоннали ер қатлами. У тинимсиз қисирлайди. Ҳар бири уйдек-уйдек келадиган кўмир харсангларининг дарзидан қурум тўкилади. Вагончаларнинг тарақа-туруқ товушлари, тепадан ёмғирдек қўйилаётган сувларнинг шовқини, сув тортаётган насосларнинг тинимсиз гувиллаши, пармаларнинг пулемёт товушини эслатувчи овози, улар кўчирган кўмир харсангларининг пастига қарсилаб тушишидан ҳосил бўлган момоқалдироқдек ваҳимали товуши мени довдиратиб қўйди, қулоқларим битиб, чиқиш жойига келдим. Ҳамроҳим юқорига чиқиб кетган экан. Лифтчи чол аҳволимни кўриб, темир курсини мен томон суриб қўйди.

— Бирпас дам олинг. Анча уриниб қопсиз. Шахтага биринчи тушган одам шунақа эсанкираб қолади.

Ўтиридим. Икки кўзим отда. Унинг бадани ҳараткатсиз эди. Ер бетидаги отлар танасига қўнган пашшаларни думи билан ҳайдайди. Думи етмаган жойларига қўнганларини терисини дириллатиб учирив юборади. Бу жойда на пашша, на чивин бор. У отнинг ўзи эмас, гўё ҳайкали эди.

От ҳам ўйлармикан, дейман ўзимга ўзим. Кўрган кунларини эслармикин? Толстой ҳам, Айтматов ҳам от ўйлаш, эслаш қобилиятига эга жонивор, деган. Шундай бўлса, бу от ҳам болалигини эслай олади. Шаталоқ отиб яйраган яшил яйловини, онасининг тўлиб, тирсиллаб турган елинини боши билан тутиб-туртиб ийдиргандарини, илиқ, хушбўй она сутини мириқиб эмганларини эслаётгандир. Чақмоқ чақиб, момоқалдироқ гумбурлаб, ёмғир қўйтганда онасининг иссиқ пинжига суқилганларини хаёлидан ўтказаётгандир. Авжи фунон бўлган пайтида рақибларини доғда қолдириб, кўнгли хушлаган сулув бияни эргаштириб, уюр орасидан ғолибона олиб ўтган пайтларини наҳотки эсламаса!

От хўрсинса, кўзидан ёш оқса бир фалокат юз беради, эгаси ўлади, дейишади. Хўрсинган отни албатта сўйиб юборишади.

1952 йили шу отнинг кўзидан мўлт-мўлт ёш оққанди. Ним қоронги шахтада буни ҳеч ким сезмаганди.

Ўша йили олис Жезқозғон конида мис харсангларини кўчирадиган маҳбуслар орасида бир маҳбус, собиқ қаҳрамон, отлиқ аскар Эрмат чавандоз оламдан ўтди. Мис тўзонлари унинг ўпкасини чиритган эди. Эрмат чавандоз умрини ватан хоини деган "унвон" билан якунлади.

От ўз чавандозининг оламдан ўтганини сездимикин? Унинг хўрсиши, кўзида мўлтираган ёш балки шундандир? У жонворлик ҳиссиёти билан фожиани олисдан туриб сезган бўлиши мумкин.

Бу руҳий ҳолат, бу эрк соғинчи менга таниш.

Йигит ёшим барқ урган, уйланиб, ҳаёт нашъасини сураётган, ёниб ижод қилаётган пайтимда мени зинданга ташладилар. Ёруғ тушмайдиган, ташқаридан тиқ этган товуш келмайдиган якка зимистон хонада (одиночкада) ётганимда худди шу отга ўхшаб кўрган-кечиргандаримни эслаб ўтирадим. Қизик, негадир фақат баҳор пайтларини эслардим. Ўрик

гуллаган, шаббода шафтоли гулларини тўзғитарди. Мажнунтолларнинг узун яшил соchlари янги уйғонганинг майсаларни бошларини силарди. Жаннатга бермагулик ўзбек боғларида баҳор бир неча ҳафталик меҳмон эди.

Йигитлик ҳам ана шундай меҳмон. Шу фанимат, кейин ҳеч қачон қайтиб келмас дамларни қоронғу зинданда ўтказиш нақадар аянчли, нақадар армонли...

Шу топда, ер тагида от ўйлаяпти, мен ўйлаяпман.

От яшил яйловларни кўряпти. Она бағрида яирағанларини эслаяпти. Мен биринчи китобим чиққан, қувончим оламга сиғмас баҳтиёр дамларни кўз юмиб хотирамда жонлантиряпман.

Беихтиёр отта қарайман. У ҳамон бош экканча лоқайд туради.

— Э, биродар, не гуноҳинг бор эдики, сени шу алпозга солишиб?

От тилга киргандек бўлди:

— Менда қандай гуноҳ бўлсин. Бир безабон жониворман. Одамларнинг юкини енгил қилдим, узғини яқин қилдим. Ўзимни инсоннинг дўсти дегандим... Ҳайронман. Олис юртларда жангларга кирдим. Одамлар менга ўқ уздилар. Яраланиб, узоқ юртлардан ватан деб билган манзилга етиб келдим. Мана, кўриб турибсан, ўша соғиниб келган ватанда офтоб кўрмай турибман...

— Биламан, биламан, жонивор. Халқлар отаси ҳўлу қуруқни баробар ёндирган эди. Сендан бирон зурриёт қолмадими? — деб сўрайман ундан. У бош чайқайди.

— Мени бундай баҳтдан мосуво қилганлар.

Кўксимда бир дунё ғам билан ер бетига чиқиб кетдим.

Осмон кўм-кўк, укпардек оппоқ булутлар беозор сузади.

От пастда, қуёшсиз, ойсиз, юлдузсиз маконда мунг тўла кўзларини юмганича қора тақдирини поёнига

етказиш учун зимиstonда қолди. Ўттиз етти йилдирки, уни эслайман. Баъзан у тушларимга киради. Бирон ерда от кўрсам шу ғарип, баҳти чопмаган жонивор эсимга келади. Шундай пайтларда доҳий "падари бузрукворимизга" қарата: "Зулмингни, жабрингни тортмаган ким қолди? Одамларга қилган зулминг каммиди, жониворларни ҳам баҳти қора қилдингку!" деган бир нидо ич-ичимдан отилиб чиқади.

Ўтган йили водийга машинада кетаётганимда ёмғир қуйиб юборди. Олмалиқ йўлидан Оҳангарон томон бурилишда ҳассага таянган бир кекса одам ёмғирда ивиб, ўтган-кетган машиналарга қўл кўтариб, олиб кетишларидан умид қилиб турарди. Унинг ёнгинасига келиб, машинани тўхтатдим. У эшикни очиб, Ангренгача олиб кетишими сўради. Олиб кетдим. У менга икки-уч марта қараб олгач:

— Сизни танийман, биродар, — деди. — Эсингизда борми, ўттиз етти йил олдин сизни шахтага олиб тушгандим.

Тасодифни қаранг, шунча йилдан бери хаёлимни банд қилган одамни топдим. Ундан шошиб сўрадим. "Эсингиздами, ҳу, шахтадаги от? У нима бўлди?" дедим. У ички бир изтироб билан, паст овозда: "Ўлди", деди.

— Сиз келиб кетганингиздан бирон йил ўтиб, жонивор қазо қилди. Жасадини Жигаристондаги фронтчи дўстлари дағи қилинган жойга кўмдик. Жуда баҳаво жой. Баланд адир поида. Кон ветеранлари маслаҳатлашиб, шу отларга ёдгорлик ўрнатмоқчи бўлдик. Бироқ ўзингиз биласиз, Жигаристон воқеасини бутун дунё билиб кетди. Бемаҳал келган ёмғир селга айланиб кўприкларни бузди. Дараҳтларни қўпорди. Адирнинг таги нам тортиб, сурила бошлиди. Охири ўпирилиб, одамларнинг уйларини босди. Эҳ-ҳе, қанча одам тупроқ тагида қолди. Ўшанда отларнинг мозори ҳам тупроқ тагида қолиб кетди.

Бу гапдан инграб юбордим.

Тақдирни қаранг, бу баҳти қора отнинг ўн етти йил ер тагида яшагани, ер тагида жон бергани камлик қилғандек, қабри ҳам ер тагида қолиб кетибди. Ўзи айтғандек, "ватанини топибди".

Ҳамроҳимни Ангренда қолдириб, тоғ томон кетдим. Ёмғир тинган, лекин тоғ бошида булатлар ғужфон ўйнарди.

Довонга күтариламан. Ёнбағирларда уюр-уюр йилқилар ўтлаб юришибди. Улар орасида мен билган отнинг зурриёти йўқ. У дунёдан ном-нишонсиз кетган...

"От кишинаган оқшом" қиссасининг сўнгги сатрларини ёддан ўқийман: "Аё Тарлон, сен менинг акамсан. Ука деса дегулик мендайин уканг бор... Аё Тарлон, сен менинг қиёматлик биродаримсан, қиёматлик..."

Бу сўзлар инсоннинг энг яқин дўсти, вафоли жўраси — от шаънига айтилган мадху таронадир.

РОСТГҮЙ ПОСБОН

*Кўҳна Бухоронинг бекиёс ростгүй фуқароси
Сангин Ҳамро тўғрисида ҳаддан ташқари рост ҳикоя*

Бу одамни мен ўн бир йил бурун Амир зин-
донининг дарвозаси ёнида учратган эдим.
У хонтахта устига жевачка, сигарет, бир
шиша нос, шўрданак, қовурилган нўхот қўйиб, ха-
ридор кутиб ўтиради.

Бир замонлар, яъни амир вақтида бу жой жуда
гавжум бўлган дейишади. Энди зинданнинг шарти
кетиб, парти қолган. Илгарилари одамлар бу жойдан
дамларини ичларига ютиб, оёқ учидা юриб ўтар экан-
лар. Ҳозир унақа эмас. Зинданнинг мутлақо обрўси
кетган. Безори болалар унинг деворига бўр билан уч
ҳарфли ўрисча уят сўз битиб кетибдилар. Ҳўл латта
билан ўчирганинг фойдаси йўқ. Қуриганда яна ўша
ёзув пайдо бўлади. Қириб ташлашнинг ҳам иложи
йўқ. Шувоги Некалайнинг семонидан қорилган. Тош-
метин деяверинг. Амир Олимхоннинг зиндани ҳозир
музей эмиш, деб эшитгандим. Бу дафъа Бухоро са-
фаримда бир бориб, эринмай кўришни ният қилдим.

Афсус, зиндан ёпиқ экан. Бу ерга дунёнинг бари
жойидан хорижликлар келарди. Шуларнинг жами-
сига тушунадиган қилиб ўрисча ёзиб қўйилган: “Зин-
дан закрыт, все ушли на хлопок”.

Уруш йилларида жанг бўлаётган районларда ҳам
райком идораси эшигига шунақа деб ёзиб қўйишарди.

Чол тилининг тагига бир отим нос ташлаб, ўз иш-
ларидан нолиб қолди.

— Ҳаминқадар яшаб, зинданнинг бундоқ чикин
беобру бўлганини ман кўрмаган. Э, ака мулло, бача-
лар ҳозир паҳтага, шаҳарга тўлка бобойлар қолди. У
нокаслар жевачка чайнамайду, папирўйс тутатмайду...

Чолнинг ёнига ўтириб, гапга солдим.

— Ман амир замонида ҳам шу зинданга қоровул бўлган. У пайтга зинданмисан, зиндан эди. Ичига кирган одамнинг сира чиққиси келмасди. Бошларига қоракўл қалпоқ кийиб, белларига қилич тақсанлар у ёқдан-бу ёқса савлат тўкиб юрар эдилар.

— Амир қанақа одам эди, кўрганмисиз? — деб сўрайман.

— Амирни ман кўрган. Унинг когонли шоир дўсти бўлар эди. Ўзи зўр мерган, яъни овчи эди. Шифрининг охирига "Когон Овчи" деб номини ҳам қўшиб қўяр эди.

Амирга чўлдан кийик уриб келарди. Амир эрталаб қирғовул гўштини, тушликка кийик гўштини, кечасиликка қора қўчқорнинг баъзи жойларини қайнаттириб, шўрпосини ичарди. Когон овчи уни кўп мартараб Шофиркон томонларга қирғовул овига олиб борган. Кечга яқин бир олам қирғовул уриб келардилар. Шу десангиз, амир овчи дўстига бир яхшилик қилмоқчи бўлди. Овчининг ёлғизгина бачасини Маскопга ўқишга юборди. Илм олиб, ўрисчага ўрганиб, юрт кўриб келсин деб, шундоқ чикин иш қилганда!.. Одам боласига яхшилик қилиб бўлмас экан. Маскопга бориб ўрисларга қўшилиб, ота-онасини унудди. Исталин билан жўра бўлиб, катта ишларга кўтарилиб кетибди. Когон Овчиев дейишга Исталиннинг тили келишмай, фомиласини ўзгартирипти. Яъни, "Каганович" қилиб бошпурт берипти. Шўронинг жами оташ-араваси, яъни пойизларига каттакон қилиб қўйипти. Каттакон ўзимиздан чигди, энди ўрусларнинг ерини ҳам Бухорога қўшиб оламиз, деган гаплар тарқалди. Маскоп ҳам ўзимизники бўлади, деб, ўрис пулинин йиға бошладилар. Гапимнинг бошига, одам боласи яхшиликни билмайди, девдимку: ўша Когон овчининг писари, яъни Каганович тўрт-бешта жўралари билан лак-лак Шўро аскарларини эргаштириб келиб, муборак Минораи Калонни

аямай замбараққа тутди. Айрипилон билан амир Ўрдасига бўймалар ёғдириди. Уларнинг ичига Қўйгўшев деган бир бадтарини бор экан. Ҳеч биро-вии аямади. Бечора амир тилла тўла икки хуржунни фойтунга ортиб, Афғонга қочти. Ситораи Моҳи Хоссадаги амирнинг иккита тилла қуббали қалова-тининг биттасини Когон овчининг ўғли илдириб кетди. Биттасини Маскоп музейига қўйдилар.

Халойиқ орасига бир гап ғимирлаб қолди. Минораи Калонни Маскопга кўчириб олиб кетар эмишлар! Бу гапга бирор ишонди, бирор ишонмади. Бу луқма ҳам ўзимииздан чиқсан балонинг гапи экан. Ундан шундоқ чикин Калон Минорани қандоқ олиб кетасан деб сўрашса, у қалтафаҳм, элликта айвонча пойизни қатораси қўйиб, устига минорани аста йи-қитамиз, деган эмиш.

Бу гапдан хабар топкан Исталин, қўйгин, бунаقا қилма деб, дилгиром юборипти. Яқинда Маскопнинг қоқ ўртасидаги бутхонани бузганмиз. Народ орасида яхши-ёмон гаплар юрганмиш. Минорани унинг ўрнига қўндирысак, мусулмонлар устимизга ёпирилиб бостириб келиши мумкин деб, зўрга тўхтатипти.

Ўттиз еттинчи йилинда Бухоронинг пахтаси бўлмади. Яшнаб турган ўзаларни гаримсел ялаб кетди. Ахир, бу худонинг иродаси билан бўлган кор, бандага нима айб? Нечукким, Бухоро пахта пилонини тўлдирмайди, бу ишга душманнинг дasti бор, деб ўйлаган Исталин Қўйгўшев билан Когон овчининг ўғлини — душманларни фош қилинглар, аямасдан жазоланглар деб юборди. Бу нобакорлар одамларнинг уйидан кўрпа-ястуқларини тортиб олиб чиқиб пахтасини тўқдилар. Ўшанда ҳар бир райондан бешолтитадан одам отилди. Лочиндек-лочиндек райкомлар, ордин тақсан савлатли раислар ўққа учиб жувонмарг бўлиб кетди. Қамоқҳоналар одамга тўлиб, мана шу зиндонга ҳам элликтacha одамни тиқдилар. Зиндон ўша пайтга ҳам бир обод бўлиб, атрофи ме-

лисага тўлган эди. Каганович ўзимизники, одамларни қутқариб қолади деб умид қилганлар бармоқларини тишлаб қолишиди. Кейин билсак, ишбоши — шу Когон овчининг ўғли экан. Ўзингдан чиқсан балога, қайга борай давога, деган гап бор Бухоронинг халқига. Доно халқимизнинг айтканлари бўлди.

Каганович Когон овчининг ўғли ҳам эмас, мусулмон ҳам эмас, деган гап чиқди.

Менинг қайнотам Бухоронинг катта ҳаммомига ходимгар эди. Ходимгарнинг нималигини биласизми? Бу — мисоли ўрисларнинг массажи деган гап. Ҳар якшанбада Каганович шу ҳаммомга тушиб, ходими қилдирар экан. Одамлар қайнотамдан, анифиди билиб беринг — у мусулмонми-йўқми деб, илтимос қилишиди. У киши Каганович мусулмон, яланғоч ҳолда ўз кўзим билан кўрдим, хатна бўлган эканлар, деб, шоҳидлик бердилар. Десангиз, бу гап йўққа чиқди.

Хотирам фаромуш бўлиб, битта зарур гап ёдимдан чиғипти.

Амир қочгандан кейин канизларини битта-битталаб мажбурлаб эрга беришиди. Мен ҳам умид билан очиртка ёзилдим. Пешонам қурсин, шўр экан, навбат менга келганда начайли мелиса биттасини бенавбат илиб кетдию менга амирнинг канизларидан етмай қолди.

Ўртоқ Ленин халқимизга хизмат қиласериб, охирни Каллелин бўлиб қолдилар. У кишини мен кўрган. Бухорога қурултой бўлиб, у кишининг ўzlари келдилар, ўрисчалаб дакалат қилдилар. Мен театрувнинг саккизинчи қаторида ўтирганман. Силкинган соқоллари, ялтираган кўзойнакларини ўз кўзим билан кўрганман, яна бир дона гап памитимдан фаромуш бўлибдилар. Бухоро бонқасига бир тилмоч бор эди. Ўзи хўжалардан эди. Отлари Нифматхон эди. Ўзларига "Бухорий" деб янгича от қўйиб олган эдилар. Ўрисчани шунаقا била эдилар, шундоқ била эдилар,

гапирганларида ўрисларнинг оғзи очилиб қола эди. Бўш вақтларида Когонга бориб, ўрисларга ўрисча ўргатар эдилар. Бухорога шундоқ чикин одам борлигининг ҳидини билган Лелин Нифматхонни зудлик билан Маскопга олдириб кетдилар. Гаплашиб кўрдилару ўша заҳоти ўзларига помошник қилиб олдилар. Бир куни Лелин бобо унга, сани ўзбекча отингни маскопликлар айтолмайдилар, шунинг учун отинг Нифматхон эмас, Николай бўлсин, Бухорий эмас, Бухорин бўлсин, дедилар. Шундан кейин яна бир гап айтдилар. Агар мен ўлсам, ўрнимга ўзинг ўтирасан, деб васиятга ўхшатиб гапирдилар. Бу гапни мўйловинг қирқилгур Исталин эшитиб турган эди. Алам қилди унга. Бу жой зайнит, деди ўзига ўзи. Лелин бобо ўлишлари билан землякимиз Бухоринни қамаб, отдириб ташладилар. Одами хўблар, яъний яхши одамлар Бухорога туғилади, Маскопга ўлади. Файзуллохон ҳам хўжалардан эди. Уни ҳам Исталин Маскопга чақириб, отдириб ташлаган. Худо раҳмат қиласин Маскопда ўлган хўжаларни! Шунинг учун мен сира Маскопга бормайман. Исталин кўрсалар отдириб ташлатадилар, деб қўрқаман.

Маскопда беш-ўнта палид одам тўпланиб, Палидбўйра туздилар. Қиладиган ишларини ўзаро тахсимлашди. Исталинга — одам қамашни, Бериё деганга — одам отишни, Каллелин бобомизга — орден тарқатишни, ҳамюртимиз Кагановичга — жаъми поизларни юргизишни топширипти.

Шу десангиз, Маскопдан Палидбўйранинг суврати палокат бўлиб келди. Ҳаммамизга беш-ўнтадан бериб, деворларга ёпиштиринглар, деб буюришипти. Мен мелиса бошлиғига, бу палокатни қайга урай, деб сўрадиму балога қолдим. Мана шу зиндонга уч кун банди қилди. Нечукким, сен плакатни палокат дейсан, деб роса калтаклади. Тилим келишмаса, қандоқ қилай дейман. Шу сўзни тўғри айтадиган бўлгунингча зиндонда мовор босиб ётаверасан, дейди.

Калтакнинг зўридан палокат эмас, пилокат дейдиган бўлдим. Истат ғарнинг эри ана шундан кейин мени зиндан чиқарди.

Э, жўрам, бу бошга нималар тушмади, бу кўзлар нималарни кўрмади! Ёлғизланиб қолдим. Бизнинг Бухородан "нависандайи халқий", яъни Халқ ёзувчилиги чиқди. Усто Аминнинг ўғли. Шунга бошимдан ўтканларни ёздириб юбордим. Китоб қилиб чиқар, писарим, дедим. Чиқса ақчасининг нимтаси, яъни палавинаси сеники бўлади, дедим. Зинданга азоб чеккан бир бечора Сангин Ҳамро ҳам тарихга қолсин, охи!

Чолнинг ичи тўла фиж-фиж гап экан. Зўрга қочиб қутулдим.

Кейин билсам, Бухоронинг энг ростгўй одамига рўбарў келган эканман.

1998 йил

ОФТОБ ОЙИМ

Ватанини севмоқни, юрт отасига садоқатни японлардан ўрганиш керак.

Мақсуд ШАЙХЗОДА сўзи.

Жечадан бери лагеримиздаги японлар фимиirlаб қолиши. Еттинчи барак олдида тўпланишиб, қандайдир жиҳдий бир гапни қизишиб муҳокама қилишарди. Ероси Дюн деган япон йигити рассомлик устахонамни супуриб-сириб юрарди. Дюннинг юрак ўйноғи касали борлигидан уни шахтада ишлашга олиб чиқишмасди. Баъзи-баъзида, жаҳли чиққан пайтларда юрак касали хуруж қилиб қоларди. Бошлиқлар уни менга бўёқ қориб берадиган қилиб қўйишган эди. Мен Дюндан, нима гап, тез-тез тўпланадиган бўлиб қолдинглар, деб сўрадим.

— Товарищ Ахмед, юртимизга кетадиган бўлиб қолдик, — деди у ичига сифмаган қувончини яши-ролмай.

Уни дил-дилдан табрикладим.

— Бошлиқлар шундай деб айтишдими? — деб сўрадим.

— Қаёқда! Улар бу хабарни биздан икки-уч кун кейин эшитишади.

Унинг гапи рост эди. Умуман, қамоқхоналарда кўзга кўринмас, қўл билан ушлаб бўлмас "телеграф" ишларди. Москвада, ҳатто Сиёсий Бюорода маҳбусларга алоқадор бирор гап бўлса, ўша куниёқ жамики лагерларга етиб бораради.

Лагер бошлигининг ўринбосари капитан Гусак, мой бўёқда ишлаб бер, деб онасининг сувратини ташлаб кетган эди. Бугун туш пайтида сувратни олгани келди. Ундан японлар юртларига кетадиган бўлдими, деб сўрадим.

У ҳайрон бўлди.

— Бунақа гап йўқ. Бу маҳбусларнинг ўзларидан чиққан галдаги "параша" бўлса керак, — деб жавоб қилди.

"Параша" — бу қамоқхона камераларига қўйила-диган ҳожат челяги. Тарқаладиган ҳар хил бўлар-бўлмас гапларни шундай деб аташади.

Барибир лагер "телеграфи" аниқ ишларди. Биз Сталин ўлганини бошлиқларимиздан икки кун олдин эшитганмиз. Бериянинг қамалганини, Молотов билан Кагановичнинг Сиёсий Бюро таркибидан чиқарилганини ўша куниёқ эшитган эдик.

Дюн устахонани шошиб-пишиб йифиштиради-ю, еттинчи барак олдида тўпланган ҳамюртлари даврасига чопарди. Лагеримиздаги ўтгиз тўрт нафар японнинг ҳаммаси ўша ерда. Бундан кирхонада ишлайдиган Судзе деган япон йигит мустасно. Судзе ҳамюртларига қўшилмас, кирхона зинасида бошини эгиб ўтириб хаёл сурарди. Японлар Судзени сафларига қўшишмасди. У японларга хос бўлмаган баланд бўйли, худди цирқдаги полвонларга ўхшаган, мускуллари бўртиб чиққан жуда бақувват йигит эди. Бошқа японлар лагеримизда Судзе деб аталган япон борлигини билмагандек, унга эътибор беришмасди. Судзе эса ҳар тонг ҳали қуёш қўтарилимай кирхона томида пайдо бўларди. Шахталардан чиқариб ташланган тоғ-тоғ рудалар орқасидан қуёш чиққунча ҳайкалдек қотиб турар, юзига офтоб урилиши билан икки қўлини баланд қўтариб қуёшга нималардир деб илтижолар қиласди.

Дюннинг қувончи чексиз эди. Бир гапириб ўн куларди. У ўн бир йилдан бери бегона мамлакат қамоқхоналарида сарсон-саргардон кезарди. Шу ўтган ўн бир йил она юрти, туғилган диёри Япония хаёли билан яшайди.

— Хайрият, қоним юртимга тўкиладиган бўлди, — деди у аллақандай қувонч билан.

— Жинни бўлдингми, юртимга қайттай, уйланиб, бола-чақали бўлай, бошқалардек беармон яшаб юрай, деб ният қилмайсанми, аҳмоқ! — дедим унга.

Дюн бошини тебратди.

— Товарищ Ахмед, — деди у русча билишини на-мойиш қилаётгандек фуур билан, — биласанми, мен самурайман. Самурайлар душманга тирик асир туш-маслиги керак. Асир тушиш хавфи туғилгандаёқ, ўзи-ни харакири қилиши шарт. Яъни, ўзини ўзи чавақ-лаб ўлдириши керак. Мен харакири қилишга улгур-маганман — Ватанимдан қон қарздорман.

Мен Дюнни доимо юзи кулиб турадиган, бола-лардек бегубор, унча-мунча ҳазилларни кўнглига ол-майдиган, мусичадек беозор одам деб ўйлардим. Ичи-да шунча гап борлигини, юрагини қонли армон ўрта-ётганини билмасдим. Ероси Дюн кўз олдимда юксалиб, ўн бир йил Ватанидан олисда, чўлларда, ўрмон-ларда сарсон-саргардон кезиб, Япониянинг буюк муҳаббатини дилида ардоқлаб келган, ҳар куни бит-тадан қуёш туғадиган Ватани олдидаги бурчини, бир дақиқа бўлсин, унутмаган беқиёс инсонга айланган эди.

Дюннинг Иосиро деган ҳамюрти баъзан устахонага келиб узоқ гаплашиб ўтиради. Рус аскарлари уни асирикка олган пайтда ҳали тили чиқмаган эги-зак қизалоқлари бўлган. У қизларим катта бўлиб қолгандир, тирикмикан, деб йифларди.

Японларга муносабат ўзгариб қолди. Уларни ишга олиб чиқмай қўйишиди, ҳатто алоҳида овқат пишириб берадиган бўлишди. Аммо Дюн қадрдонлигимиз учун ҳамон устахонада ишлаб юрибди. Японларни бошқа, кичикроқ баракка ўтказишиди. Кечқурун занг чалингдан баракларга маҳбуслар санаб киритилгандан кейин устидан қулфлаб қўйишиади. Японларнинг бараги қулфланмайдиган бўлди.

Бу ишларнинг Судзега алоқаси йўқдек эди. У ҳамон кирхонада ишлар, зинапояда ўтириб ўй ўйларди. Алоҳида пиширилган овқат унга берилмасди.

Негадир ўша пайтларда лагерда чой ўрнига кофе беришарди. Ҳатто ошхона ёнидаги бостиридада қоп-қоп кофе қалашиб ётарди. Кофе жонимизга тегиб, бир қултум қора чойга зор бўлгандик. Шаҳардан газета олиб келишга борганимда магазиндан бир қути грузин чойи сотиб олгандим. Дюн тунука чойнакка аччиқгина қилиб дамлаб келди. Ҳовлида скамейкада ўтириб чойхўрлик қилмоқчи бўлдик. Маҳбуслар уйқуда. Фақат Ватан соғинчи уйқу бермаган японлар тўда-тўда бўлиб, ой нурига ғарқ бўлган лагер саҳнида жимгина айланиб юришибди.

Дюн билан иккимиз у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, чой ичиб ўтирадик. Бизнинг бу сухбатларимиз ҳам фаниматдек эди. У Ватанига кетади. Албатта, бундан кейин у билан дийдор кўришолмаймиз. Ҳар қалай, бешолти йиллик қадрдонлик бир-биirimизга яқин қилиб қўйганди.

Ана шу сокин ойдин кечада Дюндан сўрадим:

— Менга қара, Дюн, нега Судзени ёмон кўрасизлар? Нега уни даврага қўшмайсизлар?

Ероси Дюн индамади. Ой нурига терс ўтиргани учун унинг юзида, кўзида қандоқ ифода акс этаётганини билмасдим. Сўроғимга жавоб бериш нияти йўққа ўхшарди. У узоқ ўйлаб ўтиргандан кейин:

— Яна битта чой дамлаб келайми, буниси совуб қопти, — деди.

— Йўқ, — дедим, — гапимга жавоб бер.

Ероси ўрнидан туриб у ёқ-бу ёқда юрди. Кейин жойига келиб ўтириди-да, гапира бошлади:

— Буни тушунтириш қийин. Японияни, японни, урф-одатларимизни билмаган одамга буни тушунтириш қийин. Мана, энди ажралишиб кетадиган пайтимиз келди. Бу Дюн ким эди. Судзе ким эди, деган жумбоқ кўнглингда қолиб кетмаслиги учун айтаман. Сен бир марта мени ҳақорат қилганинг ҳалигача дилимни ўртайди.

Уни нима деб ҳақорат қилганимни эслай олмадим.

— Айт, агар шундай қилган бўлсам, сендан астойдил узр сўрайман.

— Япон аёллари бузук бўлади, дегансан. Шунда аламларимни ичимга ютиб жавоб бермаганман. Ўшанда япон портларида Гейшалар матросларни йўлдан уради, дегандинг. Э-э, ошнам, бу гапинг мутлақо нотўри. Бунаقا гап учун сени ўлдиришим керак эди. Ундан қилмаганман.

Тўғри, шундай гап бўлган эди. Ўшанда Дюннинг тишлари гичирлаб кетган, қошлари чимирилиб, худди ҳамлага тайёр турган шерга ўхшашиб бир аҳволга тушган эди. Лекин индамай ўрнидан туриб, баракка кириб кетганди. Уч кун юрак хуружи тутиб, устахонага келмай қўйганди.

— Товарищ Ахмед, боя айтдим-ку, Японияга бормаган одам японлар тўғрисида аниқ бир гап айтолмайди. Экилган ҳар бир туп дарахт, йўлга ётқизилган ҳар битта тош, қурилган ҳар битта иморат Япония манфаати учун хизмат қилиши керак. Ҳар бир қимирилаган жонда, одамларнинг муомаласида, юриштуришида Япония манфаати яшайди. Сен ўша бузук деб айтган Гейшалар Япониянинг порлоқ келажаги учун хизмат қиладиган буюк ватанпарвар аёллардир...

— Шошма, Дюн, бунаقا баландпарвозда гапларни қўй. Сал пастроқ тушиб гапир.

— Хўп, — деди у, — майли, қизишмай гапира қолай. Гейшалар сен ўйлаганчалик ахлоқсиз аёллар эмас. Ниҳоятда назокатли, ёқимтой, билимдон аёллардир. Улар маҳсус мактабларда таълим олган, сұхбати ширин, япон қўшиқларини хониш қиладиган, қадим замонлардан бизга етиб келган ажойиб рақсларни маҳорат билан ижро қиладиган, тарих ҳақида гапирганда тингловчига ўтмишни тирилтириб бера-

диган, тенгсиз пазанда, табобат сирларидан огоҳ ва шу билан бирга беқиёс гўзал аёллардир. Улар сухбатидан бир марта баҳраманд бўлган хорижликлар бир умр бу ширин онларни унута олмайдилар.

Ероси Дюн совуб қолган чойдан хўплади. Бир оз тин олиб, гапини давом эттириди:

— Ана энди Судзе тўғрисида гапирай. Йўлда ётган кичкинагина тош ёки бир қарашда назарга тушмайдиган бирор рўзғор буюми тўғрисида гапириш учун, аввало, бутун Япония тўғрисида гапириш керак. Бизда ҳамма нарса бир-бири билан узвий боғлиқ, уларда бутун Япония яшириниб ётади. Судзе тўғрисида гапириш учун шунча гапларни айтдим. Шундай қилмасам, ҳеч нарсани тушунмасдинг, товарищ Ахмед. Судзени Гейша туққан дейишарди, у отасини кўрмаган. Портимизга Португалиядан юк кўп келарди. Баланд бўйли, бақувват матрослар кемадан руда туширишарди. Судзенинг чўяндан қўйилгандек бақувват гавдаси худди ана ўшаларга ўхшаб кетади. Эътибор берганмисан, Судзенинг қошлари бургутнинг қанотига ўхшайди. Бунақа қошли денгизчиларни Португалия кемаларида кўрганман.

Судзе маҳсус энагалар, маҳсус тарбиячилар, билимдон ўқитувчилар тарбиясида, император ардоғида вояга етди. Энг яхши кийимларни кийди. Энг лаззатли таомларни еди. Чунки у Камиkadзеликка қабул қилинган эди. Камиkadзэ — бу "ўқ одам" дегани. Мамлакат хавф остида қолган пайтларда Камиkadзелар бир киши сиғадиган ва даҳшатли бомба жойланган самолётда душман истеҳкоми томон учириласди. Самолётта фақат учиб боришгагина етадиган ёнилғи қўйилади. Агар учувчи қўрқоқлик қилиб ортга қайтмоқчи бўлса, қайтишга ёнилғи йўқ. Камиkadзэ душманинг қурол-яроғ омборига урилиб, ўзи ҳам портлаб кетиши шарт. Аммо Судзе сўнгги бурчини адо этишдан бош тортди. Қўрқоқлик қилди. Биласанми, товарищ Ахмед, Камиkadзэ бурчини ўтамаса,

уни урмайдилар, сўкмайдилар, суд қилмайдилар. Бўйнига худди Рикша аравасининг фиддирагидек қулф-калитли фиддирак кийдириб қўядилар (Рикша — бу хачир ёки эшак ўрнига одам қўшиладиган арава-ча). Бўйнига фиддирак осилган одамга ҳеч ким сув бермайди, овқат бермайди. Ердан бирор нима топиб ей деса, ё ариқдан сув олиб ичай деса, қўли етмайди. Ётай деса, фиддиракка бўйнидан осилиб қолиб, на-фас ололмайди. Бирор уйга кирай деса, эшикка сиф-майди. У фақат ариққа тиззалаб ўтириб, фиддирак четини қирғоққа илинтириб дам олади. Бу фиддирак фақат у ўлгандан кейингина бўйнидан олинади.

Судзенинг онаси Манико хоним ўғлининг хоин-лигидан номус қилиб кўчага чиқолмай, одамларга қўшилолмай қолди. Бу орада Судзе икки марта уйи-га келди. Киролмади. Эшикка фиддирак сифмади. Озиб-тўзиб, соч-соқоли ўсиб кетган боласининг аянчли аҳволини Манико хоним болаҳонада йиглаб кузатиб туради. У боласининг олдига чиқмади, бўйнига осилиб юпатмади. Судзе энди унга суюкли фарзанд эмас, умумхалқ лаънатига учраган жирканч бир кимса эди. Орадан бирон ой ўтиб, Манико хоним чодрага ўралиб, ибодатхонага борди. Муқаддас Будда пойига қўйилган тилла баркашга рўмолчага туғиб келган олтин-жавоҳирларни, қимматбаҳо тош-лар билан безатилган зирагу билакузукларини, жа-мики тақинчоқларини жаранглатиб тўқади. Тиз чўкиб Буддага тавба-тазаррулар қиласди. Аста ўрнидан ту-риб ичкарига кириб кетади.

Иккинчи жаҳон уруши арафасида Парижда бўлиб ўтган "Гўзаллар танлови"да Манико хоним биринчи ўринни эгаллаб тож кийган эди. Французлар уни "Офтоб ойим" деб аташганди. Ҳатто бир газета "Бу-гун қуёш Париж уфқидан кўтарилди" деб ёзганди.

Тенгсиз гўзал, бениҳоя доно, бутун Япониянинг фахри бўлишга арзийдиган бир малак — Офтоб ойим

роҳибалар либосини кийди, роҳат-фароғатдан кечиб, монастирда қолди.

Судзенинг аҳволи оғир эди. У ўлиб ўлолмасди, тирик қолишнинг асло иложи йўқ эди. У самолётда учиб бориб душман истеҳкомига урилиб, портлаб кетмаганига минг-минг пушаймонлар ерди. Охири у ўзини денгизга ташлаб чўкиб ўлишга қарор қилди. Денгиз шовуллар, тўлқинлари қирғоққа сапчиб, Судзенинг тиззаларига уриларди. Денгизнинг қирғоққа яқин жойлари саёз эди. У аста-секин сувда кечиб бораверади. Сув тиззасидан келарди. Кейин белига чиқади... Ёпирилиб келган тўлқин уни орқага силтаб, яна қирғоққа улоқтириб ташламоқчи бўлади. Тўлқин орқага қайтишда уни денгиз ичкарисига судраб кетди.

Судзе ерда юрганда бунчалик азобни кўрмаганди. У тик ҳолатда қулоч отиб сузолмасди. Филдирак эса уни чўкиб кетишга қўймасди. Фақат бўйнидангина филдиракка осилиб турарди. Тўлқин уни ҳали у ёқقا, ҳали бу ёқقا улоқтирас, ҳар улоқтирганда бўйни узилиб кетадиганга ўхшарди. Унинг бу аҳволини олисроқдан кузатиб турган одам, кимнингдир калласини узиб филдирак ўртасига қўйишибди, деб ўйлаши мумкин эди.

Бир ҳафта таом емаганидан Судзе кучдан, дармондан қолган эди. Охири у ҳушидан кетди. Уни рус денгизчилари қатерга чиқариб олганларини билмади. Матрослар филдиракни арралаб бўйнидан олиб ташлашли. Унинг ўзи эса икки кундан кейин ҳушига келди...

Дюн узоқ гапирди. Бахтсиз, шўрпешона маҳбуслар дунёning жами ташвишларини унугиб, барқ уриб ухлаётган оромли саратон тунида Дюн билан иккимиз ҳеч бир мамлакатга ўхшамаган буюк Япония тўғрисида дум-думалоқ ой руда уюмлари орқасига ботиб кетгунча гаплашиб ўтиридик. Дюн ватани тўғри-

сида гапирмас, гүё қўшиқ куйлаётган, гоҳ завқ-шавқ билан, гоҳ фарёд уриб достон ўқиётгандек эди.

Кунчиқар томонда уфқ оқариб қолди. Мана шу оппок уфқ аста бўзара бошлаганда Судзе томга чиқади.

— Бўлди энди, Дюн, бориб ёт. Жиндек ухлаб ол. Бўлмаса, юрагинг яна хуруж қилади.

Дюн бош чайқади.

— Ухлаёлмайман, юртимга тезроқ кетгим келяпти.

Берия отилгандан кейин "Тройка" қарори билан қамалганларнинг баъзиларига зонадан ташқарига чиқиб ишлашга ружсат берилган эди. Шундай имтиёз менга ҳам берилган. Бутун эрталаб бўёқ олиш учун шаҳарга кетган эдим. Қайтиб зонага кирсам, дарвоза олдида японлар тўпланиб туришибди. Дюн югуриб олдимга келди.

— Товарищ Ахмед, қаёқларда юрибсан? Бизни бугун олиб кетишармиш. Кўришолмай қоламиз деб, ташвишланиб тургандим.

Атрофга қарайман. Ҳамма япон маҳбуслари шу ерда. Фақат Судзе йўқ. У томда офтоб нурига беланиб, кунчиқар томонга қараб турибди.

Штабдан келган майор Кузин рўйхат ўқий бошлади. Номи ўқилган маҳбус дарвоза томонга юриши керак. Ўн бир йил тутқунликда яшаган японлар шу топда озодлик деб аталган буюк бир оламга қадам боса бошладилар. Ниҳоят, рўйхатдан Дюннинг номи ўқилди.

— Хайр энди, товарищ Ахмед. Оғир кунларимда ҳамдард бўлганинг учун, топган бир бурда нонингни мен билан баҳам кўрганинг учун, ғам-андуҳга ботган дамларимга шерик бўлганинг учун раҳмат. Энди кўришолмаймиз, хайр, омон бўл!

У кўзда шашқатор ёш билан дарвоза томон кетди.

Рўйхатдан Судзенинг номи чиқмади. У кирхона томида туриб, юз-кўзларида қувонч порлаган ҳам-юртларига алам билан қараб турарди.

Штаб олдига келиб тўхтаган “ЗИС-101” машинасидан қора фрак кийган савлатли бир япон тушди. У Япония элчихонасининг ходими эди. У озодликка чиққан японлар билан бир-бир қўл олишиб қўришиди. Нималардир деди. Японлар қарсак чалиб, қийқириб юборишиди. Улар йиглаб, бир-бирларини табриклишарди. Шу пайт шернинг ўкиришига ўхшаш бир овоз уларни Судзе тик турган кирхона томига қаратди. Маҳбусликда ўн йилдан ортиқ овоз чиқармай забун яшаган Судзе ичида йиғилиб қолган ҳамма товушларини жамлаб қичқираётгандек эди.

— Кунчиқар Ватаним, менинг Япониям! Кечир, бурчини ўтолмаган бадбахт ўғлингни кечир! Кечир!..

Унинг қўлидаги дудама пичноқ офтоб тифида чақнаб кетди. У пичноқни яланғоч танасининг чап биқинига зарб билан уриб, ўнг биқини томон тортди. У оғриқни ҳам унутиб, икки оёғи оралиғида осилиб қолган ичак-чавоқларига ҳам парво қилмай, ҳамон ҳирқираб қичқирарди:

— Жапан! Жапан! Менинг Ватаним, Жапан!

У шундай дея туриб тунука том қирғогига йиқилди. Ўзининг қони ҳалқоб бўлиб қолган том қирғогида белидан осилиб ётарди. У бир муддат типирчилаб тургандан кейин сирпаниб ерга гурсиллаб тушди. Тарновдан оқаётган қайноқ қон энди унинг устига шариллаб қуйиларди.

Бу мудҳиш манзарадан баданларим музлаб кетгандек бўлди. Уни кузатиб турган японлар юзларини терс ўгиришмади. Ҳар қалай, Судзе собиқ бўлса ҳамки япон эди. У умрининг сўнгти дақиқасида японлигини исбот қилди. У япон бўлиб оламдан ўтди. Жапан, Жапан, деб жон берди.

Зонадан чиққанимда японлар автобус олдида тўпланиб турадилар. Дюн олазарак бўлиб мени кутаётган эди.

— Товарищ Ахмед, сувратга тушайлик.

У шундай деб бўйнига иккита аппарат осган япон фотомухбирини бошлаб келди. Дюн, Иосиро учовимиз елкаларимизга қўл ташлаб сувратта тушдик. Бошқалар аллақачон автобусга чиқиб бўлган. Аммо Дюн шошилмасди. Мени бағридан қўйиб юборгиси келмасди. Ҳиқиллаб йиғларди.

Автобус икки марта сигнал бергандан кейингина мени бағридан қўйиб юборди. У автобусга чиққандан кейин ҳам деразадан қўл чиқариб, кафтларини ўпид силкитарди.

У кетди. Ҳижрон азобларидан, хўрликлардан қутулиб юртига кетди.

Орадан ойлар ўтди. Биз яшаётган қамоқ-лагерга юз минглаб бахтиқаро маҳбуслар келиб кетган. Бу мустаҳкам деворлар, тиканли симлар гўё ҳеч нарсани кўрмаётгандек гунг-соқов эди. Бироқ ўн йилнинг нари-берисида келиб-кетган япон маҳбусларини ҳеч ким унутмасди. Уларнинг аҳиллигидан, одобидан, сезгиру топагонлигидан, бир иш қилса, астойдил меҳр билан қилишидан гапиришарди. Айниқса, Дюнни кўп гапирадик. Унинг "Л"ни "Р" деб талаффуз қилишини эслардик. У "лагер"ни "Рагер", литвалик расом Аликни "Ритовец Арик" дейишини эслаб кулишардик.

Бир шум хабар кўнглимизни вайрон қилиб юборди. Олиб кетилган японларнинг ҳаммасини Императорнинг маҳсус буйруғи билан Ватан хоинлари сифатида денгизга чўктириб юборишган эмиш. Бу соувук хабарга бирор ишонди, бирор "параша" деб қўяқолди.

Ўша воқеаларнинг бўлиб ўтганига роппа-роса эллик йил бўлди. Яқинда тақдир тақозоси билан, тўғриғи, "Келинлар қўзғолони" баҳонасида олис Америкага — Атлантика океанининг нариёғига бориш манглайимга битилган экан, бордим. Нью-Йоркда орзу қилиб етиб бўлмас жойларни кўрдим. Машҳур

афсонавий Бродвей шоҳқўчасини, Американинг тимсоли бўлиб қолган Озодлик ҳайкалини кўрмоқ насиб қилди. Айниқса, БМТ қароргоҳи олдида ҳилпираб турган байроқлар қаторида Ўзбекистон байроғини кўрганимда, мижжаларимга ёш қалқиб чиққанини сезмай қолдим.

Ўзбекистон элчихонаси ходимлари, атайн Вашингтонга келиб музейни кўрмай кетсангиз, кейин афсусланиб юрасиз, машхур Вашингтон музейида буюк бобомиз Алишер Навоийнинг ўз қўли билан ёзган иккита фазали бор. Албатта, бориб кўринг деб, маслаҳат беришди. Ўша куниёқ бордим. Афсуслар, бўлсинки, музейнинг Қўлёзмалар бўлими берк. Махсус мутахассислар қўлёзмалар ҳолатини ўрганаётган экан. Афсус-надоматлар билан қайтиб чиқдим. Музейда кўрса арзийдиган миллионлаб экспонатлар бор. Ўшаларни кўриб қўя қолсам ҳам бўларди. Аммо, очигини айтсам, Даҳо шоиримизнинг қўлёзмаси олдида муқаддас Каъба тошини тавоб этгандек буюк эътиқод билан бош эгиб турмоқчи эдим. Ниятимга етолмадим.

Боя шофер бу ерда камида икки соат бўласиз, шошилмай кўраверинг, мен бир ярим соатларда келаман, деганди. Қаёққа боришимни билмай, музей ҳовлисидаги гулзор ёқасига қўйилган скамейкага омонатгина ўтиредим. Эртага Америка сафарим поёнига етади. Вашингтондан машинада тўрт юз километр йўл босиб Нью-Йорқдаги Кеннеди номидаги аэропортга боришим керак. У ёғи Тошкенттacha ўн беш ярим соат океан устидан учиб ўтаман. Элчихонага бориб сафар тадоригини кўришим керак. Аксига олиб, шофер ҳам бир ярим соатдан кейин келади. Уни кутишдан бошқа иложим йўқ эди.

Скамейканинг нариги бошида ўтирган, ёшини аниқлаб бўлмайдиган бир япон қарияси менга қараб ҳадеб илжаяди. Кўзини олади, яна қарайди, илжая-

ди. Ҳайрон бўлдим, нега у бунақа қиляпти. У сури-либ ёнимга келди.

— Вий, товариш Ахмед?! — деб сўради чала-чулла рус тилида.

Ҳайрон бўлдим. Дунёнинг нариги бурчида мени танийдиган одам бор экан, деб ўйладим.

— Рутфирро помнити? — деди у кулиб.

Биз лагерда Дюн Еросини "Рутфирро" деб атардик. Мен Дюнга учинчи баракдаги муқовачи Лут-фуллони чақириб кел, деб илтимос қилганимда у муқовачини тополмай, Рутфирро йўқ экан, деб жавоб қилган эди. Ана шундан кейин баъзилар уни Рутфирро деб атайдиган бўлишганди. Буни нотаниш чол қаёқдан билади экан деб ҳайрон бўлдим.

— Товариш Ахмед, бундан роппа-роса қирқ беш ийл олдин, сиз билан қамоқ-лагерда бирга бўлганимиз.

Эсладим. Бу — Дюннинг энг яқин дўсти Иосиро эди. Аммо лагердан бўшаб кетган японларни Императорнинг маҳсус буйруғи билан денгизга чўктириб юборишган деб эшитган эдим...

У тиззамга қўлини қўйиб, Дюнни эслайсизми, деб яна сўради.

— Бу ажойиб, олижаноб инсонни унутиб бўладими? — дедим афсусланиб.

У пайтда Иосиро ўттиз ёшларда эди.

У уйланган пайларини, қайлиги билан икки марта Кабуки театрига борганини, машхур актёрлар ижро этган ролларни худди тушида кўрган воқеаларни айтиб бераётгандек гапиради. Айтганча, унинг эгизак қизлари бор эди.

— Қизларингиз билан, хотинингиз билан дийдор кўришдингизми? — деб сўрадим.

— Битта қизимни топдим. Хотиним билан бир қизим атом нурланишидан ҳалок бўлишган экан.

У ҳассасининг учи билан ер чизиб узоқ туриб қолди.

— Мен сизни кўп эслайман. Эсингиздами, кетар чоғимизда Дюн, сиз учовимиз сувратга тушган эдик.

Ўша сувратни қора кунларимиздан хотира деб сақ-
лайман. Қизим шу музейнинг Япон бўлимида илмий
иш қиляпти. Куёвим дипломат. Элчиҳонада ишлайди.
Қизимнинг кетидан бу ёқларга келиб қолганман.
Икки неварам билан овуниб юраман...

Унинг гапини бўлдим:

— Сизларни дентизга чўқтириб юборишган, деб
эшиштган эдим...

— Ёлғон гап. Бу “параша” гап. Ҳаммамиз соғ-омон
юртимизга етиб борганмиз?

— Дюн омонми? Бола-чақали бўлиб кетгандир? —
деб сўрадим ундан яхши бир гап эшитиш илинжида.

— Дюн энди йўқ, — деди Иосиро ҳасрат-надомат
билан. — Кемада кетаётганимизда Дюннинг юраги
икки марта хуруж қилди. Врачлар аранг сақлаб
қолишибди. Кемамиз қирғоққа етиб борганда бизни
кутиб олиш учун Негате портига чиққанларнинг сон-
саноғи йўқ эди. Ўзингиз биласиз, Дюннинг ҳеч кими
йўқ, етимхонада ўстган. У кемадан тушиб, ҳеч нарса-
га қарамай, қирғоқ бўйлаб, тўлқинлар юавериб бил-
лурдек шаффоф қилиб қўйган қумларни тўпик бўйи
босиб анча нари кетди. Курткасини ечиб улоқтириди.
Букчайиб ўтириди-да, шўр қумни ўпа бошлади. У бир
букчайганича бошини, қаддини кўтармади. Тўлқин-
лар унинг устидан сапчиб икки-уч метр ўтиб кетди.
Дюннинг гавдаси тўлқин остида кўринмай кетди.
Тўлқин орқага қайтди. Дюн томонга югурдим. Етиб
боргунимча, уни яна икки марта тўлқин босди. Уни
қўлтиғидан кўтармоқчи бўлгандим, эплолмадим. Дюн
қадрдон юртининг билур қирғонини ўпиб, жон тас-
лим қилган эди. Лабидан оқаётган қонни қум ши-
мив кетаётганди.

Мендан нарида гуллаб турган Сакура тагида қора
чодирга ўралиб бир роҳиба одамларга жавдираф
қарап, юм-юм ёш тўкарди.

У бир вақтлар парижликлар ҳуснига маҳлиё бўлиб,
Офтоб ойим деб атаган тенгсиз гўзал Манико хо-

нимга энди ўхшамасди. Кўзларидан нур қочган, арчилган шафтолидек пушти юзларини ранг тарк қилган, фарзаанд дөғи уни ғижимлаб ташлаган, афв қилинганлар орасида менинг болам ҳам бормикин, деган ўйда келганга ўхшарди. Унинг олдига боролмадим, Дюн билан овора эдим.

Дюнни ўз қўлим билан қабрга қўйдим. Қабри бошига бир туп Сакура кўчатини экиб қўйдим. То бу томонларга келгунимча ҳар баҳор унинг қабри бошига бориб узоқ ўтирадим. Сакура гуллари тўкилиб, пушти рангга ўралган қабр пойига тиз чўкиб, бирга кечирган кунларимизни кўз олдимга келтираман.

Мен эсам, лагерда Дюн билан сўнгги учрашувими ни эслайман. Ўшанда ой дум-думалоқ, оппоқ эди. Ўшанда Дюн Ватанимдан бир томчи қон қарздорман, деганди. Шу гапи учун уни қаттиқ сўккан эдим. Қаранг-а! У ниятига етибди.

— Товариш Ахмед, ҳозир куёвимга телефон қиламан. Қамоқдан бўшаганимизда Дюн билан учовимиз тушган сувратни олиб келади.

Иосиро ёнидан уяли телефонни олиб куёви билан гаплашди.

... Одам боласи туғилган юртига ўхшайдими? Билмадим, мен негадир шунаقا деб ўйлайман. Дюннинг сувратига қарайман. У менга ҳар куни битта офтоб туғадиган Японияга ўхшаб кўринади. Унга қараганимда буюк Японияни кўриб турганга ўхшайман.

Бодроқдек гуж-гуж гуллаган Сакура соясида Дюн ором уйқусида ётибди. Денгиз томондан шамол эсанда Сакура гуллари дув тўкилади. Гўё қабр устига пушти қўрпа ёпиб кетгандек бўлади. Дюн океан доузуларининг долғали товушларини, чағалайларнинг қийқириқларини эшишиб ётибди.

Дунёнинг ишлари шунаقا экан-да...

2001 йил 20 январь

МИННАТДОРЛИК

"Халқ сўзи" газетасининг шу йил 26 январгаги сонига чол этилган ҳурматли адиб Saug Аҳмаднинг "Офтоб ойим" номли ҳикояси менда жуда катта таассурот қолдирди.

Собиқ Совет итифоқи ҳудудига асир сифатига яшаган японлар ҳақига уларнинг ўзлари ёзган кўплаб асарлар, ҳикоя ва хотира китобларини ўқиганман. Лекин япон асирлари ҳақига четдан туриб ёзган муаллиф ҳикоясини илк бора ўқишимдир. Бу ҳикояда инсоннинг туйгулари ва ички кечинмалари чуқур ҳиссиёт билан акс этирилган, шунингдек, унда ҳозирги кунга келиб унтилаёзган анъаналар ҳам ёритилган.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан бўён ярим асрдан кўп вақт ўтди, бу урушнинг хотираси бугунги япон ёшлари орасига аста-секин унтилиб бораётган бир пайтда Япониядан олисга бўлган Ўзбекистонда япон асирларининг қисматини эслаш мени чуқур таъсирлантириди. Ярим асрдан кўп вақт мобайнига кўнгил қатидаги япон асирлари хотирасини сақлаб келиб, улар ҳақига ажойиб ҳикоя ёзган жаноб Saug Аҳмаддан бағоят миннатдорман.

Ҳозирги вақтда жуда кўп японлар Ўзбекистонга сийёҳ ва тадбиркор сифатига келмоқда, иккита томонлама алоқалар кун сайин ривожланмоқда ва шу боис ярим аср муқаддам юзага келган дўстлик, яъни ўзбек ва япон ўғлонининг дўстлиги — ҳозирги япон ва ўзбек халқи орасидаги яқин ришиналар гаракчиси эди, деб биламан.

Ўзининг бутун бир саҳифасини шу ҳикояга бағишлаган "Халқ сўзи" таҳририятига ўз миннатдорчилигимни билдиримоқчиман.

Кёко НАКАЯМА,
Япониянинг Ўзбекистондаги
Фавқулодда ва Мухтор элчиси.

ҚОРАКЎЗ МАЖНУН

Куръони каримдан:

“Сизлардан қайси бирингиз ўз динидан қайтса ва шу коғирлигича ўлса, бас, ана ўшаларнинг (қилган савобли) амаллари хабата (бекор) бўлур, улар дўзах аҳлидурлар ва у ерда мангу қолурлар”.

(Бақара сураси, 217-оят.)

Ҳадиси шарифдан:

“Жаниатта кирадиган ўн нафар ҳайвондан бири бу — “Ас-ҳоби қаҳф”нинг вафодор итидири”.

(Ал-жоме ал-Кабир.)

Саодат ая бомдод намозини ўқиб, жойнамоз пойида узоқ ўтириб қолди. Бундан уч йил олдин оламдан ўтган эри уста Туробга атаб Қуръон тиловат қилди. Ўрис шаҳарларида дайдиб қолиб кетган ўғли Бўрихонга худодан инсоф тилади. Бахти очилмай, гулдек умри хазон бўлаётган қизи Қумрига ачиниб, шу фариштагинанинг йўлини оч, деб Аллоҳга илтижо қилди.

Кампир ҳар саҳар ички бир эзгинлик билан шу гапларни такрорларди. У қўйл чўзиб, жойнамознинг бир бурчини қайириб ўрнидан турди.

Сентябрь оёқлаб, сувлар тиниққан, ариқ тубларидан бола-бақра ташлаб юборган пиёлами, чойнак қопқоғими, қошиқми шундоққина кўриниб турибди. Қирғоқлар заҳ тортиб, экин-тикин сув сўрамай қўйган палла.

Қўшни ҳовлилардан мактабга кетаётган болаларнинг инжиққиклари, хархашалари, оналарнинг ялиниб-ёлборишилари эшитилиб турибди. Кампир бу товушларга бир дам қулоқ тутиб, бошини тебратиб, кулиб қўйди.

Саодат ёшлигида жуда чиройли қиз бўлганди. Сочлари тақимини ўпарди. Тараганда шамшод тароқ ушлаган қўллари сочининг учигача етмасди.

Ярмини қисмлаб туриб, буёини таарди. Опаси бу соchlарни қирқта қилиб ўрганда, яна шунчаси ортиб қоларди.

— Э, сочинг қурсин! — дерди опаси. — Қўлларим толиб кетди, сочингни ўрдиришга одам ёлаш керак.

Кўчада амиркон маҳси-ковушни фирчиллатиб, соchlарини селкиллатиб юрганда қараган ҳам қаарди, қарамаган ҳам. Ёш қизалоқлар орқасидан келиб, соchlарини кўзига суртиб қочишарди.

Мана, йиллар ўтиб соч ҳам оқарди, сийраклашди-ю, барибир ўша узунлигича қолди. Учига бирор нарса тақмаса, ҳурпайиб, бўйни, елкаларини тутиб кетади. Шунинг учун ҳам у сочининг учига ўғри тутар сандиқнинг калитини осиб қўяди. Сандиқни очаётганда калитни ечиб олмайди. Сочи узун бўлганидан тиззаласа калит bemалол қулфга етади. Энди янги уйларга сандиқ урф бўлмай қолди. Ҳамма уйни пўрим жавонлар босиб кетди.

Бундан ташқари, қулфни даранглатиб очадиган калитларни ясайдиган усталар қолмаган.

Кампирнинг соchlари ҳамон ёшлигидагиdek. Фақат ярмидан кўпи оқариб кетган. Орқасига ташлаб қўядиган, уни бирлаштирилган икки ўрим сочининг учига эрининг фронтдан олиб келган оғиргина медалини осиб қўйган. Тайёр илгаги ҳам бор, сочни пастга тортиб туради.

Ховлининг ярмига яқин жойга тангадек офтоб туширмайдиган қари тут барглари саргая бошлаган. Қуриган шохига баҳорда илиниб қолган варракнинг қамиш қовурғалари скелетдек бўлиб турибди. Фақат узун латта думи шамолда илондек тўлғонади.

Шу тут тагида бир оппоқ ит супурги устида ухлаб ётибди. Кичкинагина, белида белбоғдек иккита — бири қора, бири жигарранг чизиги бор. Худди кимдир атайлаб бўяб қўйганга ўшшаб кўринади. Тумшуги билан икки кўзи қоп-қора. Бир кўзининг тепасида тўмтоқ қоши ҳам бор. У кампирнинг оёқ то-

вушидан бир кўзини эринибина очди-ю, чала ярим керишиб, яна уйқуга кетди.

— Ҳа-а, жонингни ҳузурини билмай ўл-а! Супургиям ҳаром қилдинг.

— Қўй, уришма, опаси, Қоракўз ҳали бола-да!

— Нима деяпсиз, ойижон! Бу ит ўлгурга мен нега опа бўларканман?! — деди Қумрихон нолиб.

— Агар Қоракўзни яна супурги билан урсанг, унга косов отсанг, билиб қўй, укаларингникига кетиб қоламан.

— Вой, ойижон-эй, ит ўлсин, одамдан азиз бўлмай! Шу итни деб бизни ташлаб кетмоқчимисиз? Қўйинг-э!

— Шу билан овуниб юрибман. Қаёққа борсам, ёнимда. Бир қадам нари кетмайди. Менга айт-чи, укаларинг, сингилларинг ҳафтада бир хабар олса олади, олмаса йўқ. Касалхонада ётганимда шу итгина кўкрагини қорга бериб ҳовлида бир ой дераза тагида ётган. Сенлар қўни-қўшнининг қистови билан бир-икки хабар олдиларинг, холос.

— Ойижон, қўйинг энди... — деди Қумри норози бўлиб.

Итнинг бир қулоғида, бўйнида, оёқларида қон қотиб қолган эди.

— Аҳмоқ! — деди кампир. — Қаёқларда санқиб юргандинг?! Яна маржабозликка бордингми? Мажнун бўлмай кеткур! Аҳволингни қара, хотин талашиб роса таъзиiringни ебсан-ку! Э ўлмагин-а, шилинмаган жойинг қолмати... Энди ўзингдан кўр. Мажнун, яраларингта дори суртаман. Илло, дод демайсан!

Қумрихон итнинг бўйнидан босиб турди, кампир яраларига йод сурта бошлади. Ит фингшийди, ингилайди. Қумрихоннинг қўлларини тишламоқчи бўлади.

— Ана, бўлди. Энди овқатингни берамиз.

Бир ойдан бери ўғли сурункасига кампирнинг тушига киради. На ётишида, на туришида ҳаловат бор. Ўғлини ўйлагани ўйлаган. Ёши саксонга яқинлашиб,

куч-қувватдан қола бошлаган, боламни кўрмай ўлиб кетаманми, деб куйиб-ёнади.

Ўғли Бўрихон олтмиш еттинчи йили армияга кетган. Ҳарбий хизмати тугади ҳамки уйга қайтмади. Ўша ёқларда уйланиб, бола-чақали бўлиб, қолиб кетди. Баъзи-баъзида ундан "Я здоров" деган икки энликина хат келарди. Яқин ўн беш йилдирки, адресни унугиб қўйганми, ишқилиб, шу ўрисчагина хат ҳам келмай қўйган.

Кампир қўни-қўшниларникига ҳам чиқмайди. Уйда ўтиравериб қон бўлиб кетади. Баъзан кийим-бошларини апил-тапил туғиб — ўғиллари ё қизларидан бириникига отланиб қолади.

Барибир борган жойида ҳам ҳаловат топмайди. Қизи Қумрихонни ўйлаб қайтиб келади. Қумрихоннинг баҳти чопмади. Икки бор турмуш қилди, фарзанд кўрмади, қайтиб келди. Бирон жойда ишлаб овунай деса, ҳайҳотдек ҳовлига, мункиллаб қолган онасига ким қарайди. Ака-укалари, сингиллари: "Опа, қўй, ишлама, тирикчилигинг бизнинг бўйнимизда, онамга қара", деб қўйишмади.

Кампирнинг ўғиллари, бизницида туриング, ойи, деб худонинг зорини қилишса ҳам, отанг чиқсан уйни ташлаб кетолмайман, мен ҳам шу уйдан чиқазила-ман, деб кўнмади.

Кампир жуда доно хотин эди. Болаларим ҳафтада бир марта хабар олишса, етти кун уйим тўлади, албатта, улар қуруқ келишмайди, шу баҳона Қумрихоннинг ҳам куни ўтади, дея қадрдан уйидан жилмасди. Оналар шунаقا — баҳти чопмаган боласи билан бирга бўлади.

Ўтган йили ўтли-шудли, ҳар иш қўлидан келадиган невараси Анваржон, тоғамни топиб келаман, деб чиқиб кетди. Шу кетганча йигирма кун деганда даргини топиб келди.

Бу гапдан хабар топган қўшни хотинлар кампирни қутлагани кирдилар.

— Бувижон, ташвишланманг, тоғамнинг ишлари "беш". Рўзгори бут, тирикчиликдан ками йўқ. Учта боласи бор. Ўзи ўзбекчани эсидан чиқариб юборибди. Мен билан ўрисча гаплашди. Битта соғин эчкиси, тўртта қанор қопдек чўчқаси, ўнтача чўчқачалари бор экан. Қиши забтига олганда шу молларини ҳам уйига опкириб олишаркан. Бўчка-бўчка самогон-ароқ ясаб, қиши билан ичишаркан. Қишлоқдагилар тоғамни "Бўрихон" демай, "дядя Боря" деб чақиришар экан.

Бу гапларни эшитиб, кампир ер ёрилмади-ю, кириб кетмади. Боласи тушмагур-эй, қўшни хотинларнинг олдида шу гапларни айтиб ўтирибди-я! Бирорга сўзини бермайдиган эррайим кампирнинг шохи синди, остона ҳатламай уйда муқим ўтириб қолди.

Қачонгача чилла ўтираман, деб кампир бугун қизи-никига отланиб қолди. Кампирнинг ниятини сезган Қоракўз остоная бориб ўтириб олди. Яқин бир ойдан бери ҳеч қаёққа бормаган Қоракўз ўзида йўқ шод эди. Бошини бир томонга этиб иргишлар, тезроқ чиқмайсизми, дегандек, ҳар хил овоз чиқариб фингшириди.

Кампир шошилмасди. Ўсма экилган бир бўйра ер олдида чўнқайиб, ўсмаларнинг серсув, бўлиқ баргларини тагидан кертиб узарди. Охири кафти ўсмага тўлгач, райхоннинг гул отмаган шохларидан синдириб олиб, ўсмага қўшиб дастрўмолига ўради. У қиз невараларига, келину қизларига албатта ўсма олиб бораарди. Ниҳоят, кампир тугунни қўлтиқлаб чиқди. Қоракўз ўтирган жойидан бир сапчиб қўча томон отилди. Кампир унинг кетидан бораркан, ҳой, мунча шошасан, секинроқ, деб жаварарди.

Қоракўз унинг гапига тушунгандек, кўча ўртасида тўхтаб орқасига қарайди. Кампир етиб келгунча яйраб қулогини қашлайди. Бир қулогини диккайтириб, биттасини шалпайтириб эркалик қиласди. Орқа оёғида туриб бир-икки айланади. Кампир етиб ке-

лиши билан яна ўйноқлаб югуриб кетади. Йўлда учраган мушукларни тирақайлатиб қувиб, ним қизил тилини осилтирганча ҳансирараб қайтиб келади. Дарахтлардаги мусичаларга иргишлаб акиллайди. Ариқдан шапиллатиб сув ичади. Баъзан йўл четига чиқиб, пахса девор тагини хўл қилиб қайтади. Велосипед миниб ўтган болаларга эргашиб узокларга кетиб қолади.

Кампир унинг қилиқларига андармон бўлиб йўл юрганини сезмайди. Қоракўз донлаб юрган товуқларни қақафлатиб, тўрт тарафга тўзғитиб юборади. Йўлда учраган иtlар билан искашиб, қувлашмачоқ ўйнайди. Кўча бетидаги уй остонасида тинмай акиллаётган каламушдек кучукни тупроққа қориштириб булғалади. Ариқ бўйидан қўпориб ташланган тўнгак соясида ётган бўрибосар итга ҳам зўрлик қилмоқчи бўлганди, таъзирини еди. Бўрибосар унинг гарданидан тишлиб, улоқтириб ташлади. Йўл ўртасига бориб тушди, тупроққа қорищди.

Кампир бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳой, жинни, сенга ким қўйибди отанг тенги ит билан олишишни!

Қоракўз унга қарай олмади. Йўлнинг бу ёғига маъюс алпозда, югурмай оҳиста кетди. Барibir Қоракўз ит-да, итлгини қилади. Бир қора итнинг думини ҳидлаб, очиқ турган эшиқдан кириб кетди. Бир оздан кейин унинг вангиллагани эшитилди. Эшиқдан чиқаётганда ичкаридан отилган эски туфли қок белига тушди.

Катта йўлга чиқишиди. Бу йўлнинг ўнг ёғи Чирчикқа, чап ёғи Тошкентга олиб боради. Олдинлаб кетган Қоракўз, қаёққа юрайлик, дегандек, кампирга қаради.

— Абдумалик акангникига борамизми, Дилбар опангникигами? Дилбар опанг домда туради. Итдан ҳазар қилади. Сени уйига киритмайди. Энди нима қиламиз? Майли, шуникига борайлик. Ётиб қолмай-

миз. Чиққунимча ҳовлида болалар билан ўйнаб турасан.

Қоракўз бу гапларга тушунади. Ҳар гал кўча бошига келганда албатта кампир шу гапларни тақрорлайди.

Олисдан баланд иморатларнинг қораси кўринди. Қоракўзниң сабри чидамади. Илдамлаб кетди. Кампир унга етолмай ҳаллослаб қолди. Қоракўз югуриб эмас, филдираф кетаётганга ўхшайди. Бир зумда кўринмай кетди.

Учинчи қаватнинг болохонасида ўйнаётган болалар Қоракўзни кўриб, бувим келяпти, деб қийқиришди. Тапир-тупур қилиб зинанинг икки поясини битта қилиб, пастга югуриб тушишди. Биттаси Қоракўзга конфет, биттаси сергўшт сувж берди. Бир-пасда ҳовли болаларга тўлиб кетди. Қоракўзниң бошини, орқасини силашди. У эркаланиб туриб берди. Болохонада Дилбархон кўринди. Онангиз келяпти, деган хушхабар олиб келган Қоракўзга меҳр билан боқди. Унга қанд ташлади.

Ниҳоят, ҳансираф кампир етиб келди. Болаларга қурт, ёнғоқ, туршак улашди. Қоракўз ҳам умидвор бўлиб қўлига қаради.

— Сенга йўқ, бевафо! Мени йўлга ташлаб кетгансан. Орқангдан ҳаллослаб югуриб, тилим оғзимга сифмай қолди.

Қоракўз гуноҳкорона бош эгиб турди. Кампир конфет ташлади, Қоракўз илиб олдию қувончдан ҳовлини шамолдек айланиб чиқди. Кампир қизи билан кечгача эзилиб гаплашди. Ўғлини эслаб кўз ёш ҳам қилиб олди. Қумрининг бетолелигидан, мен бир бало бўлиб кетсан, у шўрлик нима бўлади, деб афсус-надоматлар қилди. Гап орасида Қоракўз эсига тушиб, овқат-повқат бердингми, деб сўраб қўярди. Кампир аср намозини ўқиб, кетишга шошилди.

— Энди кетай, шом намозини уйгинамда ўқирман.

— Овқат қиляпман, ойижон, еб кетинг. Бир кечагина ётиб кетсангиз нима бўлади. Уйингизни бўри еб кетармиди!

Кампир тутунни қўлтиқлаб пастга тушди. Ҳовлида болалар билан яйраётган Қоракўзнинг кетгиси келмайди. Болалар туфлаб улоқтирган калтакни ўтлар орасидан топиб келади.

Кампир йўлга тушди. Қоракўз эркаланиб, иргишиб лаб гоҳ ундан ўзиб, гоҳ орқада қолиб қулогини қашлайди.

Уйда Саодат аянинг йиллаб қалбида қалашиб ётган ғуборларини тарқатадиган, кўксидан тоғдек босиб ётган армонларни ушатадиган оламшумул бир янгилик кутиб турарди.

У уйига яқинлашганда эшиги олдида у ёқдан-бу ёққа шошиб юраётган одамларни кўриб, юраги хапқираб кетди. Қадамини тезлатди. Эшик олдида турганлар унга, қуллуқ бўлсин, севиниб қолдингизми, қариганингизда дилингизга ёруғлик тушгани муборак бўлсин, дейишарди.

Кампир ҳажга кетаётганларга пенсиядан йиққан пулларини "Ҳожи бадал" учун бериб юборган эди. Ҳаж қабул бўлди, деган хушхабар келган бўлса керак, ўзингга шукр, Аллоҳим, деб остона ҳатлади.

Шохига катта лампочка осилган тут тагидаги суплада ёши олтмишлардан ошган бир нотаниш одам ўтиради. Унинг кўзлари... бундан ўттиз икки йил олдинги Бўрихоннинг кўзлари эди. Кампир,вой болам, деб унга талпинди. Супага югуриб бордими, учеб бордими, билмайди. Бағрида ўғлини кўрди. Ундан ароқ ва шам ёқилган уйнинг ҳиди келарди. Кампир буни сезмасди. Фойибининг ҳозир бўлганидан масталаст эди. Каракт эди. Бахтиёр эди. Ўғлининг бошлирига, елкаларига кўз ёшлари тўкиларди.

Ўғли унинг бағридан чиқишига уринар, аммо кампирнинг қоқ суяқ, чайир қўллари уни бўшатмасди.

— Ну зачем, зачем плачеш, мама, вот и приехал, хватит, хватит, — дерди ўғли.

Она бу гапларни эшитмасди. Эшитганда ҳам ба-рибир тушунмасди.

Кампир хушини йиғиб, боласини бағридан бўшатди. Серрайиб турган Қумрига:

— Нега бақрайиб турибсан, Раҳмон қассобни ча-қир, боламнинг оёғи тагига оғилдаги қўйни сўйсин! Кўшнисиникида телефон бор, ака-укаларингта, сингилларингга, акам келди, деб хабар қил! — деди.

Қоракўз кампирнинг оёғи тагига ўтириб олган. Бу нотаниш одамга ғашлик қилиб тинмай ирилларди.

— Қаёқларда юргандинг? — деди кампир ўғлига. Ўғли онаси нима деяётганини тушунмай елка қисди. Тушунмадингми? Сен бошқа одам бўлиб кетибсан.

Кампир унинг юзларига қараб эзилиб кетди. Қариб, адойи тамом бўпти. Башарасига ҳам ўша томонларнинг нуқси уриб, ўзбеклиги қолмабди. Эллик бир ёшда етмиш яшар чол бўлиб қўя қопти.

Раҳмон қассоб аллақаёққа кетиб қолган экан, топиб келишди. Қўча томонда қўш машинанинг гуриллагани, ўғил-қизларининг овозлари эшитилди.

Абдумалик қўй етаклаб кирди. Қизлари, куёвлари картон қутиларда, халталарда мева-чева, олма-узум кўтариб киришди. Бир зумда ҳовли гавжум бўлиб қолди.

Бўрихон укаларини ҳам, сингилларини ҳам танимади. Улар ҳам буни танишмади.

Бўрихон бегона уйга кириб қолган одамдек қовушмай турарди. У укаларига, сингилларига нима дейишни билмасди. Тўғри, нима дейишни биларди. Аммо тил билмаса нима қилсин? Ўйлаб-ўйлаб, “Салям!” деди. Жигарлари кулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмай ҳайрон туриб қолишиди.

Қассоб оғилдан каттакон, боқувдаги қўйни судраб чиқди. Бўрихоннинг оёғи тагига ётқизиб, укам, қани бир фотиҳа беринг, деди. Э, дарвоҷе, ўзбекча билмаслигинизни эсимдан чиқарибман, қани, омин денглар, кампир энамизнинг умрлари узун бўлсин, фойиблари ҳозир бўлгани рост чиқсин, омин!

Қассоб шундай деб қўйнинг бўғзига пичоқ тортди.

— Ну зачем, зачем? — деди Бўрихон. — Ведь барана жалько, все равно я столько мясо не ем! У нас баранина не едят.

То ярим кечагача кампирнинг ҳовлиси тўйхонага айланиб кетди. Тарқаш пайтида Абдумалик акасини меҳмонга таклиф қилди.

Ҳовли жимиб қолди. Қумри она-болага супага жой солиб берди. Кампир боласига тикилиб мижжа қоқмади. Бўрихон тўйгунича ичган эди. Оғиздан гуп-гуп ароқ ҳиди келиб турибди. Кампир рўмолининг учи билан бурнини беркитганча ўтирибди. Ростдан ҳам шу одам менинг боламми, деб ўйларди кампир. Қариб кетибди, соchlари тўкилиб, бошининг ярми яланғочланиб қопти. Кўп ичадиган одамлардагина бўладиган захил бир бефайзлик зоҳир эди унинг юзларида. Кўзларининг таги салқиган, тишлари та-макидан жигарранг тусга кирган. У отаси ўтган уйда, туқсан онасига, жигарларига бегона бўлиб бепарво ётибди.

Саодат кампир уни чақалоқлигида худди шу супада бешикка белаб тебратарди. Уч ёшга киргунча шу супада бағрида олиб ётган эди. Бўрихон дўмбок-қина бола бўлганди. Уни ёмон кўздан асрасин, деб кийимларига тумору кўзмунчоқлар тақиб қўярди. Султонимга атаб унга кокил қўйганди. Олти ёшга тўлганда уни эр-хотин Туркистонга олиб бориб ҳаз-рат Яссавий мақбарасининг шайхига атаганларини бериб, кокилини кесдиришган, қўй сўйиб худойи қилишган эди.

Бўрихон у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилди. Шунда... шунда унинг устидаги оқ чойшаб сирға-либ елкалари, кўкси очилиб қолди. Кампир бада-нидан чаён ўрмалагандек сесканди. Ўзини орқага ташлади.

Бўрихоннинг бўйнидаги занжир учida бут ялти-ради. Кампирнинг кўзлари тинди. Бир дам уни шуур

тарк қилди. Телбадек сапчиб ўрнидан турдию айвон томонга чекинди...

Бўрихон армия хизматини ўтагандан кейин ҳам уйга қайтмади. Ўрмон ичкарисидаги қишлоқ бутхонаси қўнғироқчисининг эрдан қолган қизига ошиқу бекарор бўлиб қолди. Қаллигининг отаси, бошқа диндаги одамга қизимни бермайман, деб туриб олди. Қиз Бўрихонни христиан динига киришга ундаdi. Ишқ-муҳаббатдан кўзини парда босган Бўрихон ҳеч иккиланмай рози бўлди. Уни чёрковда чўқинтиришиди. Кейин чёрков оқсоқоли келин билан куёвга тож кийдириб, никоҳ ўқиди.

Ана шундан кейин Бўрихон хотини, қайнотаси билан ҳар куни чёрковга бориб чўқинадиган бўлди. Қайнотаси ўлгандан сўнг унинг ўрнига чёрков қўнғироқчиси қилиб қўйишиди. Нимаики иш бўлса, барини у бажарадиган бўлди. Пилиги сўхта бўлган шамларнинг учини қайчилайди, ёниб тамом бўлганларини алмаштиради.

1970 йилнинг кеч кузида бир мусулмон боласи диндан чиқди...

Оҳ, отагинаси тирик бўлганда шу супа устида болта билан чопиб ташларди-я! Кампир айвон томон тисарилиб борар экан, ана шундай ўйларди. У айвонга етолмай хушидан кетиб йиқилди. Қоракўз унинг атрофида улиб айланарди. Қумри ётган уйнинг эшигини тимдалаб, уни уйғотмоқчи бўлди. Қумри уйқусини бузган итни қарғай-қарғай ҳовлига чиқди. Қоракўз унинг этагидан тортиб, кампир ётган жойга судради. Қумри онасининг беҳуш ётганини кўриб қўрқиб кетди. Қариб, муштдеккина бўлиб қолган онасини даст кўтариб айвонга олиб чиқди. Боши остига ёстиқ қўйиб, сув ичирди. Елкаларини уқалади. Кампир кўзини очди. Ҳали тонг ёришмай туриб, Абдумалик машинада келиб акасини олиб кетди. Унга Тошкентнинг мустақилликдан кейинги манзарасини кўрсатмоқчи, Чорсу бозоридан унинг болаларига совфа-саломлар олиб бермоқчи эди.

Бўрихон учун Ўзбекистонда мустақиллик бўлди-ми, бўлмадими барибир эди. У ўзга юртнинг фуқароси, ўзга эътиқоднинг сифиндиси эди. Туғилган юртга муҳаббат туйғуси уни тарк қилганига кўп йиллар бўлган. Она тили қадим-қадим замонлардаёқ унутилиб кетган Шумер тили қатори туманлар орасида қолиб кетганди.

Эрталаб кампир ҳеч нарса бўлмагандек ўрнидан турди. Қумри қараса, онасининг қолган қора сочлари ҳам бир кечада оқариб, ажинлари кўпайиб кетибди.

Қумри онасининг нега бунаقا бўлаётганини билб туради. Боя акаси тонг ёришмай ҳовли этагидаги ёнғоқ тагида деворга қараб чўқинаётганини кўриб ҳайрону лол қолганди. Аёллар умуман титимсак халқ бўлади. Акаси Абдумалик билан ҳовлидан чиқиб кетгач, ичкари уйда турган чемоданини титкилади. Шунда сариқ бахмалга ўралган бир нарсага кўзи тушди. Ушлаб кўрди. Қутичага солингган нарса тўппонча эмасмикан, деб бахмал тугунни ечиб қаради. У христианларнинг муқаддас китоби Инжил эди. Уни ушлаган қўллари куяётгандек шошиб яна бахмалга ўраб қўйди.

Кампир бомдод намозини ўқиётиб, ҳар саждага бош қўйганида жойнамозга кўз ёшлари томарди. У жойнамоз бурчагини қайириб, эрига атаб Қуръон тиловат қилди. Бахти чопмаган Қумрига бағишлаб, шу фариштагинанинг йўлини оч, деб Аллоҳга илтижолар қилди. Фойибдан ҳозир бўлган ўғлининг номини тилга ҳам олмади.

Саодат ая шу боласига тўлғоқ тутаётганда офтоб чараклаб туради-ю, ёмғир шаррос қуяётган эди. Деразадан ҳовлига қараб турган доя хотин: "Бўри болалаяпти", деганди. Шунинг учун ҳам ўғлига у Бўрихон деб исм қўйганди. Орадан эллик бир йил ўтиб, бу болани мен эмас, бўри туқсан экан, деган хаёлга борди.

— Ойи, кийинасизми? Абдумаликнинг машинаси ҳозир келиб қолади. Ўғлингиз тайинлаб кетган.

— Ўзинг боравер, мен шу ерда қоламан, — деди кампир.

— Ахир, акам, кечқурун поездга чиқади. Хайрлашмайсизми?

— Ўзи келган, ўзи кетаверади. Машина келса, чемоданини ташлаб қўй. Бу уйга энди қайтиб келмасин, — деди кампир қатъий қилиб.

— Ойижон-ей, жуда қаҳрингиз қаттиқ-да! Бугун кетади, қайтиб кўрамизми-йўқми, болам-бўтам, деб кузатиб қўя қолсангиз нима қилади-я! — деди зорланиб Қумри.

— Бу болани мен эмас, бўри туқдан... Бир марта дадам қани, деб сўрамади-я! Қандоқ ота эди-я, раҳматли.

Кўчадан машина овози келди. Қоракўз ўқдек оти-либ чиқиб кетди. Бир оздан кейин кампирнинг невараси Абдунабининг атрофида гир айланиб кириб келди.

— Ия, ҳали ҳам кийинмай ўтирибсизми? Уйимиз қариндош-уруларга тўлиб кетди. Дадамнинг ўртоқлари ҳам келишган. Қани, бўла қолинглар!

— Мен бормайман, — деди кампир. — Қумри боради. Чемодан ўлгурни ола кетинглар.

— Ия, қизиқ бўлди-ку! Амаким бугун кетадилар-ку!

Кампир индамай уйга кириб кетди, кейин деразадан бошини чиқариб:

— Сен боравер, болам. Мен билан ўтириб қон бўлиб кетдинг. Жигарларинг билан бирпас ёзилиб келасан, — деди Қумрига.

Машина кетди. Кампир ҳайҳотдек ҳовлида бир ўзи қолди. Унинг кўксига аллақайдан келиб тушган бир парча муз кечадан бери эримай, вужуд-вужудини қақшатарди.

У уйга кириб тугун кўтариб чиқди. Ундан Бўрихоннинг гўдаклигига, болалигида кийган кийимларини олиб қаради.

Илгари кампир баъзи-баъзида бу кийимларни ҳидлаб йиғларди. Энди кўксидаги муз уни йиғлашга қўймади. У ҳовли ўртасига хазон тўплаб гугурт чақди. Гуриллаб ёнаётган гулханга Бўрихоннинг кийимларини бирма-бир ташлай бошлади. Гулханда Бўрихоннинг болалиги ёнарди. Қоракўз гулхан атрофида айланар, гоҳ аланга тафтига чидомлай нари кетарди. Бир бўхча кийим зум ўтмай ёниб кулга айланди. Шамол куйиндарни ҳовлининг тўрт тарафига учириб кетди.

Қумрининг кўнгли бир нимани сездими, кўча бошига етмай машинадан тушиб қолди. Уйга келганда, онаси кафтини иягига тираб, қимирламай ўтириби. Қоракўз унинг хаёлларига шерик бўлгандек, у ҳам олд оёқларига даҳанини қўйганча кўзларини юмиб, қимирламай ётиби. Қумри у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳовлидан куйган латта ҳиди келяпти. Қўшнилардан бирортаси эски-тускиларни ёндиряпти шекилли, деб ўйлади. Ҳовлининг супрадек жойи қорайиб қолганини кўриб ҳайрон бўлди. Яқин бориб қараса, қорайган ерда болалар қўйлагига қадаладиган ўн-ўн бешта қовжираган тутма сочилиб ётиби. Қумри нима бўлганини билди. Ичидан зил кетди.

— Ойи, — деди у, — нима овқат қилиб берай? Эрталаб ҳам ҳеч нарса татимадингиз. Бунақада толиқиб қоласиз-ку.

Кампир бошини сарак-сарак қилди.

— Иштаҳам йўқ, болам. Ичим тўла муз. Танамга аста тарқаляпти.

Қумри қўрқиб кетди.

— Кўп куйинманг энди, бўлар иш бўлди. Худонинг иродаси бу.

— Э, қизим-а, бола тутмагансан-да, билмайсан!

Кампир қизига ҳеч қачон “тутмагансан” деб айтмаган. Айтса, таъна қилаётгандек бўларди. Қизининг

шундоқ ҳам дарди ичида. Бу гапни бегона айтса, чидаш мумкиндир. Аммо ўз онанг айтса, юрагингни кимга очасан?

Күмри онасининг гапини малол олмади.

— Фарзанд доғи ёмон бўлади, болам.

— Ахир акам тирик-ку, шукр қилмайсизми?

Кампир унинг гапини чўрт кесди:

— У йўқ энди!

Кампир сўзини охирига етказа олмай ёнбошига беҳуш йиқилди. Қоракўз безовталаниб сапчиб туриб кетди. Күмри онасини кўтариб, кўрпача устига ётқизди.

Эшик тақиллади. Қоракўз дарвоза томон югурди. Күмри онаси билан овора эди. Ҳовлига маҳалла мачининг имом-хатиби билан мутаваллиси кирди. Кампирнинг аҳволини кўриб, бир-бирига қараб олишди.

— Қизим, — деди мутавалли, — бемаврид келиб қопмиз. Онахондан суюнчи олмоқчи эдик.

Улар айвон олдига келишди. Сўнгги нафасини олаётган кампирга:

— Онажон, кеча муборак ҳаж сафаридан қайтдик. Сизнинг ҳажингиз қабул бўлди, — дейишди.

Имом-хатиб Саодат аянинг "Ҳожи бадал" бўлгани тўғрисидаги ҳужжатни узатди. Кампир қўлини кўтара олмади. Кўзини аранг очиб, ўзингга шукур, Аллоҳим, дея олди, холос. У қизига бир нима демоқчи бўлган эди, тили калимага келмади.

Күмри унинг нима демоқчилигини билди. Югуриб уйга кирдию иккита оҳорли тўн кўтариб чиқди.

— Ойим шу кунга аatab сақлаб юрган эдилар.

У шундай деб икковининг елкасига тўн ташлади.

Кампир икки кун шу алпозда ётиб, сал ўзига келгандек бўлди. Тилга кирди.

Аслини олганда, унинг умри тугаган эди. Бу хушхабар унинг тугаб бораётган умрига умр улаган эди. Бу ҳол шамнинг ўчиш олдидан бир лоп этишига ўхшарди.

— Укаларингни, сингилларингни чақир! Васият қилиб қўйай. Сен қўрқма, қизим. Ўлим ҳақ. Бу жон дегани Аллоҳнинг тандаги омонати. Ундан қочиб қутулиб бўлмайди. Пуф этади-ю, чиқади-кетади.

Кампирнинг болалари етиб келишди. Қумри она-сининг орқасига ёстиқ қўйиб берди. Қатор ўтирган болаларига, невараларига қарап экан, кампир мамнунлик билан:

— Худога шукр, тобутим олдида борадиган ҳассакашларим кўп экан, — деди. — Эшитинглар, болаларим. Абдумалик, энди буларга сен ота ўрнида оталик қиласан. Қумри, қизим, энди сен менинг ўрнимга қоласан. Абдунабини шу ҳовлида уйлантиринглар. Иилимни кутиб ўтирмаи тўй қилаверинглар. Шундоқ қилсаларинг, арвоҳим шод бўлади. Абдунаби келин билан Қумрининг олдида қолсин. Шу уй уники. Онам гўрида тинч ётсин, десанглар Қумрини асло ёлғизлатиб қўйманглар.

Кампирнинг лаблари қуруқшади. Қумри пиёладаги сувга пахта ботириб оғзига томизди.

— Шошиб турибман, болаларим. Мени оталаринг олдига олиб кетишга келишялти. Энди буёгини эши-tingлар. Ҳамма тадоригимни кўриб қўйганман. Йилим ўтгунча бўладиган маросимларга етарли пулни Қумрига бериб қўйганман. Қизим, қулогимдаги зирагимни, маҳси-ковушимни фассолга бергин. — У эндиғи айтмоқчи бўлган гапидан ийманди шекилли, жилмайди. — Азага келган хотинлар олдида хунугим чиқиб ётмайин, қошимга ўсма...

Кампир шу жилмайганча ичидаги муз эримай осонгина жон берди.

Ҳовлига тумонат йифилди. Унга "Ҳожи она" деб жаноза ўқишиди. Тобутни кўтаришаётганда Қоракўзни қабристонга бормасин, ёмон бўлади, деб қўшнининг хужрасига қамаб кетишиди.

Кампирнинг қирқи ўтгандан кейингина ҳовлидан одам оёги товсилди. Эгаси кетиб файзи йўқолган ҳовлида Қумри ва Қоракўз мунфайиб қолишиди.

Бир кун Қоракўзниң миҷжаларида ёш кўриб Қумрининг юраклари эзилиб кетди. Қоракўзга қўшилиб у ҳам йиглади. Аста қўл юбориб, унинг бошлидан силади. Оддин бу итни жинидан ҳам ёмон кўрарди. Неча марта косов билан урган. Оёғи остида ўралашганда тепиб юборган. Қоракўз ҳам уни унчалик сўймасди.

Ана энди икки мунглиғ бир-бирига қараб юм-юм ёш тўкишяпти.

Қоракўз энди кечалари дайдиб кетмай қўйди. Ҳар куни ҳали тонг ёришмай туриб (кампир бомдодга турганда) уйғониб кетарди.

Кампирнинг болаларидан иккитаси Тошкентда, биттаси Чирчиқда, иккитаси Қибрайдага яшайди. У тонг отгандан то кун ботгунча ҳаммасининг уйига борарди. Кампирни тополмай, ҳориб-чарчаб қайтиб келади.

Бугун ҳам тонг саҳардан Қоракўз чиқиб кетди. Пилдираганча Чирчиқ томонга йўл олди. Кимёгарлар шаҳарчасида кампирнинг кенжা қизи туради. Ўғли магнитофон жинниси. Ҳамманинг овозини тасмага ёзиб юради. Шу йил баҳорда бувисининг овозини ҳам билдирамай ёзибди. Ўшанда кампир супада ўтириб, аллақаёқларда дайдиб келган Қоракўзга танбех бераётган эди.

Қоракўз Кимёгарлар шаҳарчасининг энг чеккадаги "дом"га етиб келганда кампирнинг невараси шиша банкада сут олиб келаётган эди. Қоракўз унга думини ликиллатиб ялтоқланди. Унга эргашиб учинчи қаватга чиқди. Уйга кирмай қайтиб тушди. Бир оздан кейин кампирнинг овози эшитила бошлади. Қоракўзниң қулоги динг бўлди. Яқин икки ойдан бери йўқотган қадрдан кишисининг овозини эшитиб йифлаётгандек фингшиди. Қоракўз учинчи қаватга отилиб чиқди. Эшикни тимдалаб вовуллади. Яна қайтиб тушди. Болохонага қараб вовуллайверди, вовуллайверди...

Магнитофондан кампирнинг овози келарди.

“Қоракўзгина, қаёкларда санқиб юрибсан? Ҳеч уйда ўтирасанми-йўқми? Қорнинг ҳам очгандир? Тектаккина. Гапимга қулоқ сол, нега беозор муси-чани қувасан?..”

Қоракўз акиллар, ерни тимдалаб орқасига тупроқ отарди. Шу ҳовлида кеча тўй бўлганди. Ширақайф йигитлар микрофонни баланд қўйиб, ҳеч кимни ух-латмаган эди. Уйқута тўймаган одамларга тонг ма-ҳали акиллаётган итнинг бу қилиғи малол келарди. Қутурган бу ит қаёқдан пайдо бўлди, уни йўқотиш керак, деб ўйлашарди.

Қоракўз одамларни жонидан безор қилиб, тин-май вовуллар, у ёқдан-бу ёққа югуриб, акиллагани акиллаган эди.

— Дайди итларни тутадиганларни чақириш ке-рак, — деди биринчи қават болохонасига чойшаб ёпиниб чиққан касалманд бир киши.

— Қутурган бу, болаларни тишлаб олмасин-да! Уни отиб ташлаш керак! Ҳой, кимнинг милтифи бор? — деб асабий қичқирди учинчи қаватдан биттаси.

Кампирнинг овози ҳамон эшитилиб турибди. Қо-ракўз акиллашини қўймайди.

Шу пайт тўртинчи қаватдан кимдир ваанглатиб ўқ узди. Қоракўз вангиллаб ёнбошига ағдарилди. Орқа оёғини бир-икки силкитиб жимиб қолди.

Магнитофон тасмаси ҳамон айланарди.

“...Қоракўз ўлмагур, Мажнунгина, яна қаёққа кет-япсан? Маъшуқаларинг олдигами? Келинни қачон кўрсатасан? Лайлингни бир олиб кел, кўрай...”

Қоракўз кампирнинг овози келаётган болохона томонга юзини бурганча жонсиз ётарди.

1999 йил, январь

УЧИНЧИ МИНОРА

ап-гаштакларда, тўю томошаларда Жуман бобо ҳамиша битта гапни такрорлади:

— Мени шоширманглар, невара-чевараларимни нариги минг йилликка ўтқазиб қўяй, ана ундан кейин ҳайдамасанглар ҳам ўзим кетаман. Мен тенгилар кетиб бўлди. Куним сен мишиқиларга қолиб ўтирипти. Сенлар нимани кўрибсанлар, бошларингдан қандоқ савдолар ўтиптики, мен билан гаплашасанлар. Бу йил кузда, худо хоҳласа, тўқсон олтидан ҳатлаб ўтаман. Ҳисобчи бўлсанг, бир чўтга уриб кўр. Ҳар ўттиз йилга бир йилдан қўш, она қорнидалигимга ҳам битта тош ташла. Қанча бўпти? Баракалла, роппа-роса юз бўпти.

Даврада ўтирган ветврач Козимбой ёнидаги кишига, бармоғини чаккасига тираб, пармага ўхшатиб бураб кўрсатди. Жуман бобо буни пайқаб қолди.

Козимбой гапни чалфитмоқчи бўлди.

— Ўн тўққизинчи асрнинг тўрт йилини кўрипсиз, йигирманчи асрнинг тўқсон икки йилини кўряпсиз. Бо, яна йигирма биринчи асрни ҳам кўрмоқчимисиз? Иби, инсоф қани?

— Кўраман, — деди Жуман бобо. — Аммо сен кўрмайсан. Бировнинг ҳақидан қўрқмайсан. Моллар орасида юриб, одам боласининг ичидагини билмайсан. Шу ичишинг, шу чекишинг бўлса ёшимнинг иккидан бирига ҳам етолмайсан. Мард бўлсанг, тур ўрнингдан. Минораи Калонга дам олмай чиқишига баҳс бойлашамиз.

— Бухорога бориб нима қиласизлар, ана, Вобкент-нинг минораси кўриниб туритти. Шунга чиқа қолинглар, — дейишди даврадагилар кулишиб.

Жуман бобо шарт ўрнидан турди. Уни қалака қилмоқчи бўлган Козимбой турмади. Ҳазиллашдим, ҳазил қилдим, деб қўлини кўксига қўйиб, узр сўраган бўлди.

Чол қайтиб ўтирмади. Эшик томон юаркан, орқасига ўгирилди. Военком билан қўлга тушиб қолган келин аянгга ҳазил қил, аҳмоқ, дедиyo, чиқиб кетди.

Унинг дили оғриган эди. Шундай пайтларда дилини ёрадиган биттагина Мутаваккил деган жўраси бўлар эди. У ҳам кетди. Энди қаёққа боради. Кимга дардини тўкиб солади.

У жимжит қўчадан бораркан, қадами секинлашди. Илгари бунаقا имиллаб юрмасди. Дўстининг ўлимидан кейин чўкиб қолди. Юрганда астарсиз чопонининг этаги икки ёнида қанотга ўхшаб пирираради. Соқоли тўзғиб, гоҳ ўнг, гоҳ чап елкасини сийпаларди.

Жуман бобо битта-битта қадам ташлаб бораркан, кўп нарсаларни ўйлади. У яшаган умридан хижолатлик эмасди. Аммо бугунги гап юрак-бағрини ўртаб юборди. Одамларга малол қелмасидан бу дунёдан тезроқ кетиш керакка ўхшайди, деган гап хаёлидан ўтди. Қандоқ қилсин, дунёга қачон келишинг, қачон кетишинг ихтиёрингда эмас экан.

Жуман бобони Бухоронинг учинчи минораси деб аташарди. Биринчиси минг йил умр кўрган Минораи Калон, иккинчиси, ундан салгина ёш Вобкент минораси, учинчиси шофирконлик шу Жуман бобо эди.

У остона ҳатлаб ҳовлига кириши билан илгариги-дек баланд овоз билан эмас, шикаста бир товушда, Истамбой, деб хотинини чақирди.

Қўлида элак билан Мўмина момо чиқди. У елкасига тушиб қолган рўмолини шошиб, бошига ташлади.

— Жой қилиб бер, ётаман, — деди Жуман бобо.

— Завол пайтига-я, бо сизга нима бўлди, Истамбой, тобингиз қочдими?

Эр-хотин бир-бирларини тўнгич ўғилларининг номи билан чақиришарди. Истамбой ўн тўрт ёшида оламдан ўтган. Аммо номи ота-она хотирасида бир умр қолиб кетганди.

Мўмина момо элакни қозикқа илиб уйга кирди. Эрига, овқат ейсизми, деди. Чол жавоб қилмагандан кейин, чироқни ўчириб, чиқиб кетди.

Жуман бобони хаёл ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа бошларди. Алла-паллагача тўлғониб, ухломади. Нариги айвонда мультфильм кўраётган невараларнинг овозларига қулоқ ҳам солиб ётди.

Мўмина момо деразадан қаради.

— Истамбой, турмайсизми, шом бўлди. Обдастага об таҳорат қўйиб қўйдим.

Чол ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб келди. Жойнамоз пойига чўққалади. Узоқ намоз ўқиди. Ўқиб бўлиб ҳам ўрнидан турмади. Хотини Мўминага, етти ўғлига, қудаларига, невараларига худодан умр тилади. Ўрнидан туриб ҳовли айланди. Ўғилларига атаб қурилган пешайвонли уйлар олдида бир-бир тўхтади. Невараларининг шовқинига қулоқ тутди. Чехраси ёришгандек бўлди. Қўйхонага кириб чироқни ёқди. Беш кун олдин туғилган икки қўзичноқни кўтариб эркалатди. Совлиқ безовталаниб пишқирди. Чол уни ҳам силади. Уларга сув берди, хашак ташлади. Уйга кириб ечиниб ётди. Зум ўтмай, кўзи уйқуга кетди.

Тушига отаси кирипти. Ариқ бўйида туриб уни имлаб чақиравмиш. Орқасида турган онаси, келма, келма деб, ишора қилармиш. Туш айланиб, боя отаси турган жойда Мутаваккил пайдо бўпти. У ҳам имлаб чақиравмиш. Ана ундан кейин Истамбой пайдо бўпти. Ота, сизни соғиндим, қачон келасиз, деб сўрармиш. Жуман бобо, яқинда бораман, демоқчи бўлиб оғиз жуфтлармиш, аммо овози чиқмасмиш.

Бир нима даранглаб, уни уйғотиб юборди. Очық қолған деразадан кирган мушук патнисни тушириб юборган экан.

Тонг ёришиб келарди. Сўфининг бомдод намозига чақириб, оллоҳу акбар, оллоҳу акбар, деган товуши эшитилди.

Жуман бобо кўнгли хиралик билан таҳорат олиб масжидга чиқиб кетди. Ҳеч ким билан гаплашмади. Намозни ўқиб орқасига қайтди. “Нима бўлди, отам чақиряпти, Мутаваккил ҳам, Истамбой ҳам чақиряпти. Ўлганлар куни битган кишини чақиради. Нима, куним битдимикин?”

Нонуштада эр-хотин бир-бирига гапирмай, жимгина ширчой ичишарди.

Жуман бобо бўшаган косаларни олиб кетаётган Мўминани ўтири, Истамбой, гапим бор, деб қайта ўтқазди.

— Менга қара, хотин, бу дунёда ишим битганга ўхшайди. Тадоригингни кўриб қўйсанг бўлармиди. Ниманг бор, ниманг йўқ, қараб қўй.

Мўмина момо эридан бирон марта бунаقا гап эшитмаганди. Чол ўлимдан оғиз очмасди. Нима бўлди?

— Эсингизни еб қўйибсиз, Истамбой, нафасингизни иссиқ қилинг, яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришталар, омин, дейди.

Чол салмоқлаб гап бошлади:

— Э, хотин, ўлмайдиган ким бор? Худонинг инояти билан шунча йил яшадим. Гапимни бўлма! Яхши ёмон гапирган бўлсам, кўнглингдан чиқариб юбор. Тўққиз бола туғиб бердинг, минг раҳмат. Бир марта чертмадим. Оғзимдан ножӯя гап чиқмади. Нимайики орзу қилган бўлсам, ҳаммасига етдим. Бирорвнинг дилини оғритмадим, бирорвнинг маҳрамига кўз ташламадим. Худонинг даргоҳига пок имон билан бораман.

Кампир ўйланиб қолди. Нимадир демоқчи бўлиб, бир-икки марта оғиз жуфтлади. Айттолмади. Чол буни сезиб турарди.

— Қандоқ гап айтмоқчисан? Тортинма, айт. Гуноҳ қилган бўлсам, тавба қиласай...

Мўмина момо эрига узоқ қараб турди. Кейин журъатсизлик билан гап бошлади:

— Айт, дедингиз, айтай. Гуноҳингиз бор, Истамбой. Худо кечирмайдиган гуноҳингиз бор.

Чол қошларини кериб унга қаради. Манглай ажинлари қават-қават бўлиб кетди. "Наҳот худо кечирмайдиган гуноҳ қилган бўлсам. Бу кампир нималар деб алжияпти". Шу ўтиришида хаёли дунёни икки айланиб чиқди. Яшаб ўтқазган тўқсон олти йилни бир-бир элакдан ўтказди. Олти ёшидан сурув кетидан чанг ютиб, чўлларни кезди. Қирчиллаган қиши чилласида, офтоб олов пуркаган саратонда қўйлар билан бирга ётиб, бирга турди. Отарида туғиладиган қўзилар орасида ақлни лол қолдирадиган "Антиқа", "Сур", "Шероз" териларини бошқа чўпонларга ўхшаб бекитмади. Совхозга топширди.

Кампир умрида биринчи марта эрининг кўзига тик қаради:

— Сиз тўққиз бача кўриб... худодан тилаб-тилаб олган биттайи-битта қизингиз билан юз кўрмас бўлдингиз. Бу гуноҳ эмасми? Ҳасан-Хусан невараларингиз бу йил саккизга киради. Бирон марта бориб кўрдингизми?

Бача бечорлар Шофирконда герой бобомиз бор, деб маҳтаниб юришармиш.

Мўмина момо тўққиз йилдирки, эрини инсофга келтиролмасди. Ҳозир жуда мавриди келиб қолганди. Ичидаги дардларини тўкиб солди:

— Қизингиз ғар бўлмапти, ўғри бўлмапти, Ҳамробойнинг қизига ўхшаб ўқищдан қорнини дўппайтириб келмапти...

Жуман бобо икки тиззасига шапиллатиб уриб, ўрнидан туриб кетди.

Бундан тўқиз йил муқаддам Жуман бобо тўшакка ётиб қолган тенгдош дўсти уста Мутаваккилни кўргани борди. Унинг икки оёғи шол бўлиб, кўчага чиқолмай қолганди. Киевда ўқийдиган ўғли почтадан аравача юборипти. У борганда аравачада юриши мاشқ қилаётган экан. Жуман бобо аравачада итариб гузарга олиб чиқди. Иккови бир чойни эрмак қилиб, ўтган-кеттганлардан гаплашиб ўтиришиди. Тенгдош бўйинса дўстларини эслашди. Бирин-кетин ҳаммаси кетиб бўлди. Бу одам тўймас дунёда тенгкурлардан икковигина шўппайиб қолишипти.

— Жуманбой жўрам, — деди Мутаваккил. — Сен билан, адашмасам, саксон етти йилдан бери жўрачилик қиласман. Орамизга бирон марта бўлсин соvuқчилик тушмади. Гинахонлик қиладиган бирон гап айтишмадик. Биз-ку, кетамиз, аммо орқамизда қоладиган бачаларимиз бир-биридан узоқлашиб кетишмасмикин? Шундоқ бўлмасин десанг, кел, қудачилик қилайлик. Қизинг Истатойни келин қилай. Ўғлим Луқмонбой бу йил ўқиши тугатиб келади. Тўй қилайлик.

Мутаваккилнинг ўғли эс-хушли йигит бўлганди. Куёвинг борми, десанг, бор дегулик.

— Э, дўстим, ўнта қизим бўлса, ўнтасини ҳам қўлингга топшираман. Истатой таътилга келсин, қўл-оёғини боғлаб оstonангга ташлаб келганим бўлсин.

Икки қуда обдон эзилиб гаплашишди. Тўй режасини ҳам тузиб қўйишиди. Кечга томон Жуман бобо арава тортиб Мутаваккилни уйига элтиб қўйди.

Мутаваккил шу кўчага чиқсанча қайтиб чиқмади. Ётиб қолди. Дўхтирлар Бухоро шифохонаси олиб кетишиди. Икки оёғи қорасон бўлган экан, кесмаса, айниганд қон тананинг бошқа томонларига ҳам ўтиб кетиши мумкин экан, кесишиди. Тўрт кундан кейин олдига одам қўйишиди. Жуман бобо борганда у кўкка

қараб қимирламай ётарди. Кўзини аранг очиб унга қаради. Нимадир демоқчи бўлди, айтолмади. Лаби сал-пал қимирлагандек бўлди.

Орадан бир ҳафта ўтиб уни тупроққа қўйишиди.

Мутаваккил у билан бирга узоқ йўл босган жўраларининг энг сўнгиси эди. Энди бу ёруғ жаҳонда Жуман бобонинг бир ўзи шўппайиб қолгандек бўлди.

Бу орада қизи Истатой дўхтирилик ўқишини тугатиб, қайтиб келмади. Бирга ўқиган тошкентлик йигит билан дон олишиб қопти. Ота-оналарини, акаука, янгаларини тўйга айтиб телеграмма юборипти. Жуман бобо ҳеч кимни тўйга юбормади. Бундай қизим йўқ. Уни танимайман, деди. Мўмина момо йиғлади, ялиниб ёлворди, бўлмади.

Чол эса эрта саҳардан чиқиб кетганича Жилвон чўлларида тентираб кунини кеч қиласади. Баъзан Вардонзе қалъасига бориб вайроналар устида кун ботишга қараб ўтиради. Қизариб-бўзариб ботаётган қуёш унинг дардларини ҳам оловли баркашига солиб ботаётгандек бўларди.

Бухорои шарифга тенгдош бу қалъани Вардон худотлар давлати тиклаган эди. Бунда кимлар бўлмади, нималар бўлмади? У Қутайбани ҳам, элакчи Торбийни ҳам, жомакор сафидалар етакчиси Муқаннани ҳам, мур-малаҳдек ёпирилган Чингизхон лашкарларини ҳам, тўп, замбараклар судраб келган шафқатсиз Фрунзени ҳам ва ниҳоят қишлоқма-қишлоқ юриб одам отган Куйбишевни ҳам кўрган.

Чол ҳар гал Вардонзега келганда шаштидан тушар, бу қалъа олдида инсон умри бир оний эканига икрор бўлар; тани совиб, фикри тиниқлашиб уйига қайтарди.

Мутаваккилнинг ташлаб кетганига, Истатойнинг Тошкентда қолиб кетганига ҳам тўққиз йил бўлди. Дунёning тўхтатиб бўлмас ташвишларию янгидан янги жумбоқлари эскисининг устига кул тортади. Аста-секин хиралашиб, хотира деб аталмиш гўша-

нинг бир пучмоғида кўмилиб кетади. Аммо Жуман бобо Мутаваккилни унугу толмасди. Ҳар жума намоздан кейин қабристонга бориб, гўри тепасида қуръон тиловат қилас, ваъдасида туролмаган дўстингни кечир, деб пичирларди.

Бугун негадир ҳаммаёқ жимжит. Ҳар куни эрталаб отасига салом бериб ишга кетадиган ўғиллари кун пешиндан оғдики, кўринишмайди. Келинлар бурчак-бурчакда пичирлашади. Мўмина бугун сигирни ҳам соғмаяпти. Маъраб, ҳовлини бошига кўтараман дейди. Товуқлар донсиз қолган. Нима бўлди? Тинчликми?

Кўча йўлагидан ҳассага таяниб учта оқсоқол кирди. Мўмина уларни ичкарига бошлади. Жуман бобо пойгакда тиз чўкиб, уларнинг оғзига тикилди. Чоллар гапни нимадан бошлашларини билмай, сен айт, сен айт, дегандек бир-бирларига қарашарди. Улар аввал об-ҳаводан, кейин бу йил кузнинг яхши келганидан, ҳукумат СЖКни таъқиқлаб, зап иш қилганидан гапиришди.

Жуман бобонинг тоқати тоқ бўлди.

— Чайналмасдан гапираверинглар, нима бўлди? — Адди ташвишли бир оҳангда.

Чоллардан бири унга эмас, жўмрагидан ҳовур чиқаётган чойнакка қараб гап бошлади:

— Сизга худо сабр-тоқат берсин. Қандоқ қила-миз. Дунёнинг ишлари шу экан. Бир келмоқнинг бир кетмоғи ҳам бор, дейдилар. Истатой омонатини топширипти.

Жуман бобонинг боши эгилди, бели букилиб, букилиб, охири соқоллари тиззасини қордек босди.

Бутун олам бирдан сукутда қолгандек, жим-жит. Шундай жимлик чўқдики, бандидан узилган баргнинг ерга қўнгани ҳам эшитилди. Жуман бобонинг баданидаги ҳар бир мўй оғир тош бўлиб уни пастга тортарди...

Бундан бир йил олдин Истатой билан Раҳмонжонни ҳарбий комиссариат чақириб, дўхтирлар етишмаяпти, деб уларни Афғонистонга жўнатган эди. Бу гапдан фақат Жуман бобонинг тўнгич ўрлигина хабардор эди.

Буни на онасига, на отасига айтган. У ойда бир марта Тошкентга бориб, жиянларидан хабар олиб турарди.

Бугун эрталаб Тошкентга иккита тунука тобут келди. Бирида Истатойнинг, яна бирида Раҳмонжоннинг жасади бор эди. Жуман бобонинг икки ўғли шитоб билан Тошкентга жўнаб кетишиди. Қудалар маслаҳат билан икковига ёнма-ён гўр қазитмоқчи бўлиб туришган экан. Истатойнинг акалари бунга кўнишмади. Синглизмизни туғилган юртига дафн қиласмиз, дедилар. Маслаҳат билан Раҳмонжон Тошкентда, Истатой Шоғирконда дафн қилинадиган бўлди. Бугун пешин намозида Раҳмонжонга жаноза ўқилди. Дуои фотиҳадан кейин Истатойнинг тобути солинган автобус Бухоро томонга йўл олди...

...Чоллар юзларига фотиҳа тортиб, ўринларидан туришиди. Жуман бобо ҳарчанд уринса ҳам ўрнидан туролмади. Икки киши қўлтиғидан олиб турғазиб қўйди.

Кўп яшаган, кўпни кўрган, баҳту баҳтсизликларни, тўю азаларни кўрган Жуман бобо шу топда ўзини эплолмай мувозанатини йўқотган эди.

Ҳовли одамга тўлиб кетган. Қуда-қудағайлар, қариндош-уруғлар, ҳамқишлоқлар кўча эшиги олдидаги жимгина ер чизиб ўтиришарди. Ичкаридан хотин-халажнинг айтиб йиғлаши эшитилди. Оқсоқоллардан бири ҳовлига кириб, ҳой, мурда эшиқдан чиқмай, тупроқда қўйилмай йиғлаб бўлмайди, деб уларни тинчитиб чиқди. Барибир Мўмина белини бойлаб ҳовлининг у бошидан бу бошига юриб йиғларди.

Автобус кечаси ўн бирларда келди.

Аллақайдан пайдо бўлган военком тобутни очишга руҳсат бермади.

— Тобути билан кўмилади. Ким очса жавобгарликка тортилади.

Рухсат бўлганда ҳам очиб бўлмасди. Рухланган қалин тунукани фақат электр пайванд аппаратида кесиш мумкин эди.

— Вой, узоқларда ўққа учган болам. Темир кафан кийган болам.

Мўминанинг бу фарёди одамларнинг юрак-бағрини ўртаб юборди. Ҳамма баравар ув тортди.

Истатойнинг Ҳасан-Хусан ўғиллари ҳеч қачон келмаган ҳовлида, ҳеч қачон кўрмаган одамлар орасида ҳайрон қараб турардилар. Улар гўдак эди. Бир кунда ҳам отасидан, ҳам онасидан ажralганини, энди етим бўлиб қолгандарини идрок қила олмасдилар. Уларнинг болалик онгида эртами, кечми бир кун қайтиб келадигандек эди. Энди бир умр ота билан онани қўмсаб яшашларини, шодлик ва аламли дамларда энг яқин ҳамдард кишилари бўлмаслигини ҳали билмасдилар.

Тобутни ичкари уйга олишди. Мўмина тобутни қучоқлаб фарёд уради.

— Болагинам, тўққиз йил дийдорингдан бенасиб бўлганим етмасмиди. Чик, чик, бу темир кафандан. Жамалак соchlарингни бир силай. Жонсиз танангни бағримга босай.

Келинлар уни суюб ташқарига олиб чиқишли. У оstonонада бел боғлаб турган нораста икки неварасини бағрига босиб фарёд урди.

Жуман бобо айвон даҳанида кўксини ҳассага бериб қимиrlамай ўтиради. Унинг ўғиллари тобутни бузиб очамиз, деб болта кўтариб келишли. Военком билан икки солдат йўлларини тўсиб, болтани олиб қўйди. Бу оқшом хонадонда ҳеч ким ухламади. Жуман бобо икки етим неварасини тўнига ўраб, кўзларини юмганча қимиrlамай ўтиради, ҳадеб ўзини ўзи қаргарди.

Йифи-сиги, дод-фарёд билан Шофиркон тонги ёришди. Офтобнинг оловли кўли Вобкент минораси пештоқини шам қилиб ёқди.

Кўча эшиги олдига қўйилган курсиларда кексалар ўтиришарди. Ёш-яланг қўл қовуштириб тик турипти. Кимdir ювилмаган, кафанланмаган мурдага жаноза лозимми, деб сўраб қолди. Масжид мутаваллиси жавоб қилди:

— Муҳорабада қурбон бўлганлар шаҳид кетадилар. Уларнинг жасадлари ҳаво билан, офтоб билан ювилади. Буни таяммум дейдилар. Истатой тўппатўғри биҳиштга тушади. Ҳур-гулмонларга қўшилиб кетади.

Қабристондан қайтаётганлар орасида Жуман бобо кўринмасди. Ҳар кимнинг ўз гуноҳи ўзи билан. Балки Жуман бобо қизини кечирганда, кел, деб эшигини очганда бундай бўлмасмиди. Энди Мўминанинг бетига қандай қарайди. Ахир у нимага бундай бўлганини билади-ку! Ундан қаёққа қочиб қутулади?

У қалъа томон оғир юк орқалагандек буқчайиб бораради. Неча юз йиллар олдин қулаб кетган минг йиллик дарахтларнинг тошга айланган илдизларига тирмасиб харобалар тепасига чиқди. Бу жойдан бутун воҳа кафтда тургандек кўринарди.

Офтоб ўчяпти. Кўм-кўм осмонда сузисиб юрган пахтадек юмшоқ паға-паға булувлар таги ёнаётгандек ловулларди.

Жуман бобо икки қўлинини баланд кўтариб, аллоҳга нола қилди:

— Э, худо, мунча қаҳрингга оласан? Нега мени ўлмайдиган дардга мубтало қилдинг!? Илон-чаёнлар чақса ҳам ўлмайдиган, бўрию шоқоллар даф қилмайдиган, ўтда ёнмас, сувда чўкмас қилиб яратдинг. Ўз боласини остонаядан қувган гуноҳкор бандангман. Даргоҳингга сифиниб келдим. Омонатингни ол! Дунёга тўймаган норасталар умрини нега менга юлиб берасан? Ахир мен ёшимни яшаб бўлдим. Яшайве-

риб зерикиб кетдим. Ўзингдан тилаб олган ёлғиз қизим у дунёга мендан дили оғриб кетди. Бунга қандоқ чидайман? Тонгла машҳарда унга қандоқ қарайман? Энди кетай, бу ёруғ жаҳонда бошқаларга жой бўшатай.

Кўм-кўк осмон жим. Булутлар жим. Унинг илтижоларига на кўк, на ер жавоб қиласади.

Олисда ҳарир туман ортида салкам минг йил яшаган Вобкент минораси абадийлик тимсоли бўлиб кўриниб турарди. Гўё у:

— Юр, олис асрларга бирга борайлик, — деб чорлаётганга ўхшарди.

Чол қалъадан ҳоргин тушиб келаркан, атрофни қоронгулик пардаси ўраб, нилдек осмонда биринкетин юлдузлар кўз оча бошлиган эди.

1992 йил, май

ҚИШДАН ҚОЛГАН ҚАРҒАЛАР

 асибжон ҳовлисидан анча берида машинадан тушди. Эшик олдида икки "Жигули" турибди. Кимлар келди экан? Уни йўқлаб келадиган яқинлари йўқ эди-ку. Тинчликми ўзи? Ишқилиб, тинчлик бўлсин-да, дея остона ҳатлади. Хотини чорпояда омонаттина ўтириб, гуруч то-залајпти.

Айвонда дастурхонга тугилган уч-тўрт тогора. Улардан сомса, хасип, варақи ва аллақандай ёқимли ҳидлар келади. Хотини оёқ шарпасидан бош кўтарди,

— Тинчликми, нима гап ўзи? — деди Насибжон ҳайрон бўлиб.

— Вой, уруғларингиз келишди, — деди қувонч билан Анзират. — Қуллуқ бўлсинга келишипти. Холангиз билан аммангиз бирам дилбар жувонлар экан. Бир гапириб, ўн кулишади-я, барака топгурлар! Тоғангизни айтмайсизми, бирам меҳрибон, бирам доно...

Анзиратнинг гапи оғзида қолди.

— Менинг ҳам уруғларим бор эканми! Дадам билан аям ўлгандан кейин буларни қарғиш тегиб қирилиб кетган деб юрган эдим...

— Э-э, гапингиз қурсин! Киринг, ичкарига киринг, анчадан бери кутиб ўтиришипти.

Айвон пешида совун қутисидек радиоприёмникини қулоғига тутиб, ўн икки ёшлардаги бир қиз ўтиради. Унинг қулоқларида сўлкавойдек тилла балдоқ. Бўйнида шода-шода марварид. Ҳамма бармоқларида қўша-қўша тилла узук. У Насибжонга қараб, тилла тишга тўла оғзини очганча радио эшитарди.

Насибжон хотинига, бу ким, дегандек қаради.

— Вой, танимасангиз, таниб олинг. Бу келинимиз. Холангизнинг қизлари, қуда бўламиз, деб атайин кўрсатгани олиб кептилар.

— Оббо, битта шу етмай турганди.

Насибжон хотинига ёмон қарашиб қилди. Унинг бу қарашида, уларни нега уйга киритдинг, деган маъно бор эди.

Насибжон билан Анзиратнинг турмуш қурганла-рига ўн тўққиз йил бўлди. Тўнгич ўғиллари инсти-тутга борди. Насибжон бирор марта бўлсин, хоти-нини уруғлариникига олиб бормаган. Улар ҳам жия-нимиз бор эди, деб ақалли бир марта қадам изи қилиб келишмаган. Ораларидан нима гап ўтган, билмасди. Эри шундоқ-шундоқ бўлган, деб айтмаган. Анзират ўзича, уруғларидан уйланмагани учун юз кўрмас бўлиб кетишиган бўлса керак, деб ўйларди.

Насибжон қариндошлари еб-ичиб ўтирган уйга томон юаркан, ўзи устидан чиқарилган ҳукмни эшлиши учун суд залига кираётгандек бир алпозда эди. У кириши билан катта холаси сапчиб турдию уни бағрига босди.

— Вой, сен қанақа меҳрсиз бола чиқдинг! Ахир мен онагинангни синглисиман. Холагинам ўликми, тирикми, деб бирор марта хабар олмайсан! Сен ўзи кимга тортгандинг?!

— Ҳа, бу шунақа! — дея уни опасининг бағридан тортиб одди Робия холаси.

У қошини бир-бирига улаб, энлик қилиб ўсма қўйган семизгина, сўлқиллама жувон эди.

— Сен туғилганда опагинам, ўғил кўрдим, деб қан-доқ суюнган эди! Сени еру кўкка ишонмасдим. Эр-таю кеч опичлаб юардим. Шу елкагинамда ухлаб қолардинг, ширингина бўлиб.

Насибжон шу меҳрибон Робия холасиникига охир-ги марта борганида институтнинг иккинчи курсида ўқирди. Тирикчилиги оғир бўлганидан дурустроқ ўқиёлмай, стипендияга илинмай қолди. Кийим-боши тўзиган, ейиш-ичишининг ҳам мазаси йўқ эди. Би-

рон нима тамадди қилиб келай, деб шу холасиникига борди. Холаси ош дамлаб қўйган экан. Дамланган ошнинг ҳиди димоғига урди.

— Ҳа, яхши юрибсанми? — деди холаси шу пайтда нима қиласардинг келиб, дегандек столга тўқиллатиб чойнакни қўяркан. — Аксига олиб, уйда нон ҳам қолмапти. Жиянларинг бир-биридан қулоқсиз. Эрталабдан жаврайман, магазиндан нон опкелиб, кейин ишингизга кетинглар деб, қани қулоқ солса! Шунча бола ўстириб, куним қотган нонга қолиб ўтирибман!

Ўғил-қизлар бирин-кетин бирори ўқищдан, бирори ишдан келишди. Тогажон-тогажон, деб унинг бўйнига осилишди. Онаси уларни бирин-кетин имлаб чақириб, олиб чиқиб кетди. Бироздан кейин улар лаблари ёғдан йилтираб киришди.

Холасининг қилмишидан Насибжоннинг дили вайрон бўлди. Шу уйга иккинчи қадам босмаганим бўлсин, дедиую, чиқди-кетди.

— Ҳой, шошма, ҳозир овқатга уннайман! Қуруқдан-қуруқ кетма, — деганча қолди холаси.

Мана, йигирма уч йил бўлти уни кўрмаганига. Бугун жияним катта лавозимга ўтибди, деб келибди.

— Холагинанг гиргиттон, гап мундоқ. Кимсан, энди каттакон министрсан! Ёт бегоналар ёнингда еб-ичиб юрмасин. Бош ёрилса бўрк ичида, деган гап бор. Жиянингни ёнингта ол. Помощник қилиб ол. Нима қиласан бегоналарга сир бериб. Иложи бўлса, жиянларингдан яна биттасини ўзингга шопир қил. Худо хоҳласа, икковимиз қуда бўламиз. Кенжа қизим оқи оқ, қизили қизил бўлиб турибди. Эшигимдан совчиларнинг оёғи узилмай қолди. Шу қизим ўғлингга муносиб. Отингни қамчила, бўлмаса қуруқ қоласан!

Гапирганда ясама тиши шиқ-шиқ қилиб турадиган Нурмат тоғаси салмоқлаб гап бошлади.

— Холанг саводсиз бир нарса, аммо юрт кўрган хотин. Етти йил поездларда проводник бўлиб, бор-

маган шахри қолмаган. Ўзинг биласан, проводник иши оғир иш, бир кунда неча-неча одам билан гаплашади. Холанг ўрисчалаб сўкканида ўрислар ҳам қулогини бекитиб қочиб қоларди. Топмади эмас, топди. Топганини болаларини ўқишига жойлашга сарфлади. Ўзинг яхши биласан, ҳозирги домлаларнинг нафси ҳаккалак отиб кетган. Ноинсофлар, пешона терини тўккандек, берганингни бармоғига туфлаб санаб олади. Холанг бечора болаларнинг ҳаммасини дипломли қилди. Унинг гаплари қулоғингда турсин, помошник масаласи — ўйлаб кўрса арзийдиган масала. Энди менинг гапимни эшишт. Ёшим ўтиб, кучкуватдан қоляпман. Қариганда уруғларингни қўмсаб қоларкансан. Кўргим келади. Энди қариганимда бир яхшилик қилиб кетай. Ҳали сен келгунингча ҳовлингни айланиб чиқдим. Энди сен кимсан, министрсан! Бунаقا уй, бунаقا ҳовли сенга ярашмайди. Олдингга ўзингга ўхшаган казо-казолар келади. Уларни манави чордеворга қандай олиб кирасан?! Энди сенга обрўйингта яраша уй керак. Ўзимча чамалаб чиқдим. Икки қаватли уй қурамиз. Ўн икки хона бўлади. Зал уйга энг камида олтмиш киши сиғади. Тагида билярдхона, фин ҳаммоми, спорт зали бўлади. Менга қара, фишт заводлари ҳам сенга қарайди. Тахминан етмишта фишт заводинг бор, деб эшиждим. Тахта искалатинг ҳам юздан ошар эмиш. Ҳар қайсиidan бештадан тахта олганингда ҳам бутун уруғаймоғингта етади. Директорларингта мени кўрсатиб, шу одам менинг вакилим, деб қўйсанг, тамом; у ёғини ўзим келишираман...

Мехрибон тоғаси уни иккинчи курсни тугатиб, энди таътилга чиқаман, деб турганда қидириб борганди. Кимсан, каттакон базанинг мудири катта бошини кичик қилиб келибди.

— Ҳой, сен кимга ўхшаган чиқдинг? Уруғимизда бунаقا одам бўлмаганди-ку? Тоғам бечора участка қуряпти, қийналиб кетгандир деб ўйламадингми? Сендан ош-нон сўраёттаним йўқ. “Ҳорма, бор бўл”га

ҳам ярамайсанми? Эртага қаникулга чиқасан. Умрингни бекор ўтказма. Эрта-индин қиличини кўтариб қишиш келади, ишлаб беш-тўрт тангани белингга туғиб қўйсанг, тешиб чиқмайди. Мардикор бозорига чиқиб, бизни уятга қўйма! Меникига кел. Битта студент ўртоғингни ёнингта олиб, фишт қуясан. Ҳар куни овқатингдан ўзим хабар олиб турман. Уч ойда, ўҳхў, қанча фишт қуийиш мумкин! Эртага бориб, машинада олиб келаман. Кўриб оласан, кейин ўзинг бораверасан.

Насибжон қашқадарёлик ҳамкурси билан тоғасининг участкасида уч ойда, эҳ-ҳе, қанча фишт қуийб ташлади! Саксон мингдан ошган чиқар... Тоға айтганини қилиб, ҳар куни тушликка икковига тўрттадан сомса олиб келиб, қуийлган гиштларни кўздан кечиради. Ва албатта, балли, деб қўярди. Гирт пиёздан иборат сомса шунчалик Насибжоннинг меъдасига тегдики, бирор, сомса, деса, кўнгли айнийдиган бўлиб қолди.

Тоғанинг ҳисоб-китоб қиладиган пайти келди. Негадир у шошилмасди. Насибжон пулдан гап очган эди, жеркиб ташлади.

— Уялмайсанми, бегона эмасман-ку! Қочиб кетаётганим йўқ. Арзимаган шу хизматингни миннат қилиб, ҳақ сўрагани қандоқ тилинг борди? Манаву бола, майли, у бегона. Уч-тўрт сўм берсам бўлади. Аммо сен ўзимизникисан, жиян! Ҳашарга ҳақ сўраса, айб бўлади. Унақа паст бўлма, жиян. Шу гапни сен айтмадинг, мен эшитмадим.

Уч ойлик меҳнати куйган Насибжон ҳамкурс ўртоғи олдида юзи қора бўлди.

Насибжон меҳрибон тоғасини шундан кейин кўрмади. Кўргани тоқати йўқ эди. Тўғри, бир марта кўрди. Ўша йили қишиш жуда мижғов бўлганди. Қор ёғади, эрийди, ёғади, эрийди. Насибжон брезент туфлида шилт-шилт ҳўл қор кечиб, пойабзал дўконига борди. Кеча олган стипендиясига туфли олмоқчи

бўлди. Бир туфлини энди қўлига олган эди, таниш овоз эшитилди. Пештахта орқасида шу Нурмат тоғаси туарди. Демак, тоғаси базани силлиққина топшириб, шу дўконга ўтиб олибди-да.

— Стипендия тегибди-да, жиян? Дидинг дуруст, яхши туфли танладинг.

Насибжон пулинин санаса уч сўм етмаяпти.

— Тоға, уч сўм етмаяпти. Етмаганини эртага ташлаб ўтаман.

— Унақа эмас-да, жиян! Бу ҳукуматнинг моли. Ревизия босса, шу уч сўм учун мени нима қилади, биласанми? Қўй, менга жабр қилма. Пулингни бутлаб, кейин туфлини олиб кет.

Насибжон тоғасига "хайр" ҳам демади, индамай чиқиб кетди. Мана, шундан бери "мехрибон" тоғасини энди кўриб турилти.

— Энди мундоқ қилсак, — деди тоғаси ясама тишини шақиллатиб. — Мен ҳам қариб қолдим. Кетадиган вақтим бўлиб қолди, шекилли. Биттагина ўғлимдан кўнглим нотинч. Мендан кейин у нима бўлади, билмайман. Мана, баҳтимизга сен министр бўлдинг. Бу ҳам худонинг инояти. Султон суюгини хўрламас, деб бекорга айтмаганлар. Шу болани ёнингга ол. Эски шаҳар бозорини олиб бер. Ўзинг биласан, бозорда катта бўлган бола, эплаб кетади.

У ёнида ўтирган ширакайф йигитни туртди.

— Тур ўрнингдан, министр тоғангга қуллуқ қил! Бозор сеники бўлди, нодон! Энди кўпам ичаверма! Бунақа ичиш раҳбар одамга ярашмайди!

Кўкрагига Брус Лининг суврати туширилган майка кийган, барзанги йигит ўрнидан туриб, қўлини кўксига қўйиб қуллуқ қилди. Унинг оғзи тўла тилла тиш. Бўйнига ҳар донаси конфетдек тилла трофф осиб олган.

Насибжон ҳайрон. Бу тилла троффининг баҳоси бирон минг доллар турса керак, деб кўнглидан ўтказди. Уруғларининг ҳаммаси тилла тишли, гўё топган бойлигини оғзига жойлагандай. Улар бўлар-бўлмас-

га хандон отиб кулишар, кулганларида оғзиларида чироқ ёниб тургандек бўларди. Хотинларнинг бўйни, қулоги, билаги, бармоқлари "арча байрами"ни эслатарди. Бугун Насибжоннинг уйига урувлари эмас, "Ювелирторг"нинг кўчма дўкони келгандек эди.

Насибжоннинг тоғаси билан холаси шунчалик ишонч билан гапирдиларки, нимаики сўраган бўлсалар оғизларидан чиқмай туриб, вазир жиянлари бајарадигандек эди. Аммо Насибжон бу гапларга на "ҳа" деди, на "йўқ" деди. Нимаики эшитган бўлса, ичига ютиб ўтираверди. Ҳукумат унга бу лавозимни фақат уруғ-аймоқларингни таъминла, деб бергандек эди.

Холаси ийманиб, қимтиниб ўтирган синглисига ачитма гап қилди:

— Бошқа кўйлагинг йўқми?! Министрнинг уйига шу алпозда келдингми?! Бу штапел ўлгурни Ачавотнинг лўлилари ҳам киймайди-ку!

— Қандоқ қиласай, опа, бир этак бола. Эрим рабочийгина одам бўлса! Топганини болаларнинг бошига етказсам, эгнига етказолмайман! — деди Салима ўксисб.

— Эринг ҳам ўзингга ўхшаган худо урган қайсар! Проводник вақтимда икки-уч марта, юр, олиб кетай, дедим. Эринг кўнмади. Ҳамма тишингни тилладан қўйдириб берардим. Мана, юрибсан, итнинг кейинги оёғи бўлиб!

Тоғасининг қудаси — қўзиқориндек пак-пакана, негадир бўйни йўқ, боши икки елкаси орасига чаплаб қўйилгандек, ёнига қараш учун ўрнидан туриб буриладиган, кўсанамо бир одам гап бошлади:

— Ҳой, инсофларинг борми?! Бола бечорани қўй сўйгандек, нимта-нимта қилиб бўлиб олдиларинг-ку! Менга нима қолди? Нуқул шақир-шуқур суюги қолди... Энди гап бундоқ, "Сабис"дагилар номардлик қилиб нафақанинг энг пастини бердилар. Бергани нос пулимга ҳам етмайди. "Сабис" бошлиги бир гап

айтди, жон-жонимдан ўтиб кетди. "Сенга нафақа у ёқда турсин, эски пайтава ҳам ҳайф", деди. "Хукуматга сариқ чақалик фойданг тегмаган, фақат зараринг теккан!", дейди. Қандоқ қилай, бўйим паст, бўйним йўқ. Ёнимга қарайман, десам, ўрнимдан туриб бурилишим керак... Менга биттагина "Трудовой" ёздириб бер! Нафақамнинг бўйини ҳам жичча чўзиб қўй. Сен эшитганмисан-йўқми, яқинда мени машина уриб кетган. Бўйним ўлгур бурилмай қолди-ю, машина шартта урди-кетди! Икки ой касалхонада ётдим. Ҳозир ўша уриб кетган шопирдан ойига беш юз сўлкавойдан хонаки нафақа олиб турибман.

Ҳовлида нимадир тарақлаб кетди. Маст одамнинг сўкингани эшитилди.

— Шармандаларни нега уйга киритдинг, келин!
Ҳайда уларни!

Хонадагилар пилдир-пис бўлиб қолишли. Тоганинг ранги қув ўчди. Робия холанинг ўсма туташтирган қошлари уланган жойидан узилиб кетгандек бўлди.

— Ошга пашша тушди, ака! — деди қўрқаписа... — "Деворий газета" ўлгур келди.

"Деворий газета" — бу Насибжоннинг ўртанча тоғаси Турғунбой. Унинг шунаقا ичадиган одати бор эди. Ҳафтада бир ичади. Ичганда ҳам бирваракай ичади. Кайф қилиб, ҳамма ака-ука, амма-холалари-никига боради. Навбати билан бўралаб сўқади. Кайфи тарқалгунча, ўзи чарчагунча сўқади. Маҳалла уни ҳафтада бир чиқадиган "Деворий газета" деб атарди.

Турғунбой авваллари ичмасди. Мўмин-қобил, ювошгина одам эди. Қўли гул ганчкор уста эди. Шаҳарнинг муҳташам саройлари у чеккан ажиб, чиройли нақшлари билан бетакрор мўъжизага ўхшарди. Рўзгори тинч шу одамнинг хонадони бирдан ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Биттагина ўғиллари-ни ялаб-юлқаб, шамолни раво қўрмай, пуф-пуфлаб, унга ойдин истиқбол тилаб яшардилар. Эр-хотин шу арзанда боласини Афғон урушига кузатар экан,

багирларидан бир нима узилиб кеттандек бўлди. Тагли-тахти оиланинг эшигини очиб, қизига нон синдиришган эди. Келиннинг сарполари ҳам тахт эди. Ота-она орзуси чексиз эди. Олисда — Афғон заминида портлаётган бомбалар уларнинг хонадонида ҳам портлади. Темир тобутда ўғлининг жасади келди.

Эшиқдан соқчилар қуршовида тобутни олиб киришганда онаси фарёд уриб ўзини тобутга отди. У қайта ўрнидан турмади. Ҳовлида қиёмат қўпди. Ўша куни эшиқдан қўш тобут чиқди.

Келин тушадиган ясатуғли уй ҳувиллаб қолди. Турғунбойнинг ёрқин орзулари қора ерга кўмилди. Тўйга атаб қазилган ўчоққа ўт ёқилмай қолди. Йигирма етти йил "сен" демай, сизлаб яшаган хотинидан, ўн саккиз йил бағрига, меҳрига ўраб ўстирган боласидан туманга қоришиқ хотираларгина қолди. У ичди, ичаверди. Ёр-биродарларининг насиҳатини олмади. Тани бошқа — дард билмас, ўзимдан ўтганини ўзим биламан, деди-ю ичаверди.

Бугун дам олиш куни эмас. Турғунбой одати бўйича фақат дам олиш кунларигина ичарди, бугун у ичди. Ичмаса бўлмасди. Ўғлига унаштирилган қизни кеча данғиллама тўй қилиб, ёр-ёр айтиб куёвга чиқаришди. Турғунбой кечаси билан мижжа қоқмай, тебраниб-тебраниб ўтиради. Саҳар пайти бир дунё ғам билан, судралгандек қабристонга борди. Қўшмозор бўлиб ётган хотини билан ўғли пойига тиз чўкканича кўз ёшларини тиёлмай узоқ тиловат қилди.

Гўрков келиб қўлтиғидан кўтармаганда ҳали-бери ўрнидан турмасди.

— Болам, ўзингизни қўлга олинг. Ахир сиз эр кишилиз. Манаву ётган юзлаб марҳумларнинг ҳам отонаси, фарзандлари бор. Қандоқ қиласиз, бу худонинг иродаси.

Турғунбой бир сўз демай, бошини экканча дарвоза томон кетди.

Кайтишда у ичди. Тўйиб-тўйиб ичди.

Унинг дардини айтадиган одами йўқ эди. Ака-ука-ларига ёрилмасди. Умуман, уларни кўришга тоқати йўқ. Қилаётган ишларини кўриб бир отадан, бир онадан тугилганига пушаймонлар ерди.

Бир вақтлар акаси Нурмат тоғанинг даранглаган пайтлари бўлган. Пойабзал базасида мудир пайтла-рида айтгани айтган, дегани деган, беш минг, ўн минг сўм деган гаплар оғзининг ели эди. Шаҳарда ўнта "Победа" бўлса, биттаси шуники бўлган.

Узоқ-яқин юртлардан келадиган мижозлар шун-доқ шахри азимдан унинг уйини топиши жуда осон эди. Хўрз тарновли оқ уй қаерда, деса бўлди, ёш бола ҳам мана, деб кўрсатиб берарди.

У қилган тўйлар ҳали-ҳали оғизларда достон. Унинг тўйига бир марта келган ҳофиз қистири-қис-тирдан тушган пулга бемалол ўғил уйласа бўларди. Отасига, онасига бағишлаб ўтказган маъракаларига ҳам ҳар эҳтимолга қарши икки гурӯҳ ҳофиз айтиб қўярди. Ашула айтса айттар, айтмаса ош еб кетаве-ради, дерди.

Унинг орқасида қанча ипирисқилар рўзгор теб-ратишарди. Шаҳарнинг пастқам маҳаллаларида ху-фия "искалат"лари бўларди. Нурмат тоға бу жой-ларга бирон марта бормаган. Бу ишларни синглиси Робия бошқаради. Чех туфлилари у вақтларда от-лиққа ҳам йўқ, пиёдаларга йўл бўлсин пайтлар эди. Нурмат тоға базага келган бу хил туфлиларнинг ҳиди-ни чиқазмай, ўша бирорвонинг назари тушмайдиган хуфия "искалат"ларга жўнатар эди.

Нима бўлдию маҳалланинг "қитмирлари" ҳид олиб, хуфия омбор тўғрисида тегишли жойга хабар қила-дилар. Кечаси мелиса босади. Уйнинг эгаси саксон ёшларга бориб, ҳилвираб қолган кампирни сўроқ қиладилар.

Ер тагида илон қимиirlаса биладиган Робия бўлган воқеани ўша кечасиёқ эшитади. Маҳаллага бормай қўяди. "Омбор"да минг жуфт туфли бор эди. Яхши-

ям уч кун олдин олти юз жуфтини олиб кетгани, бўлмаса салкам мингта туфлига куйиб қоларди.

Ховлининг эгаси Робия қаерда туради, асли оти нима, билмасди. Ижара пулини вақтида тўлаб турганидан кейин суриштириб нима қиласман, деб ўйларди.

Робия у ерга борганда қора халат кияр, оқ дока рўмол ўраб қари хотинларга ўхшаб оларди. Кампирнинг нурдан қолаёзган кўзлари унинг юзларини дурустгина кўрмаган. Шу сабаб ҳовли эгаси бўлмиш бечора кампир милиция саволларига тайинли бирон жавоб беролмади.

Шундоқ шаҳри азимда Робияни қидириш осон гап эмасди. Уни излаш қора пўстакдан бурга қидиришдек гап эди. Ҳилвираб, омонат бўлиб, ана кетаман, мана кетаман, деб турган кампир уч кундан кейин жон таслим қилди. Саксон йил тоат-ибодат қилган, тонг саҳарларда худодан имонимни саломат қил, деб илтижолар қилган бир муштипар кампир юзи қаро бўлиб аллоҳ даргоҳига кўчди. Милиция тинтув пайтида олган туфлиларни эгасиз мол сифатида давлат ҳисобига ўтказди.

Ўша кезлари байрам арафасида милиционерларга янги ёзлик форма беришга тайёрланаётган эдилар. Фақат қора туфли топиш муаммо бўлиб турган эди. Шаҳар милициясининг бошлиғи юқори идоранинг рухсати билан пул ўтказиб, туфлиларни ўзларига олиб қолди.

Байрам намойишини тартибга солиб турган милиционерларнинг оёғида қора туфли кўрган Робия, "Қора туфли кийган оёқларинг синсин", деб қарғарди.

У бўлди, бу бўлди, ака-сингил бир мўмин-мусулмон, муштипар кампирнинг фожиавий ўлимига сабаб бўлди.

Бу сир сирлигича қолди деб ўйлашади. Аммо Турғунбой бу гаплардан хабардор. Шунинг учун ҳам ака-сингилларини кўришга тоқати йўқ. Кўрди, сўкаверди. Айниқса ичиб олгандан кейин уларни чарча-

гунча, кайфи тарқагунча сўкарди. Унинг бунаقا чи-даб бўлмас ҳақоратли сўзларига чидамай иложлари йўқ эди. Бу тентак пиёниста укамиз сирни очиб қўйишдан ҳам тоймайди, деб мум тишлаб ўтиришарди.

Авваллари оиласи жам, тинч пайтларда Турғунбой жияни Насибжондан хабар олиб турарди. Дам олиш кунлари ўслини юбориб, уни олдириб келарди. Ичига иссиқ кирсинг, деб ўзи ош дамлаб едиради. Кетаётганида чўнтағига зўрлаб пул солиб қўярди.

Биргина Насибжон хотини билан бориб уйини йифишириб, ҳовлисини супуриб келишарди. Уйда бирон тансикроқ овқат қилсалар насиба олиб борардилар. Турмуши тангроқ Салима деган синглиси ҳам кўп келарди. У серфарзанд, қурилишда бетончи бўлиб ишлайдиган эрининг топганини учма-уч қилиб рўзгор тебратадиган мунглиғина бир хотин эди.

У тез-тез келиб, жавраб-жавраб уйини супуриб-сидириб кетарди.

— Агар шунаقا ичаверадиган бўлсангиз, билиб қўйинг — келмай қўяман! — деб таҳдид қилар, барига бир акаси ичишни, Салима эса келишни қўймас эди.

Турғунбой бўлса, ичиб олиб акасиникига, опалариникига бориб эринмай сўкиб келишини қўймасди. Шу "вазифа"сини бажариб бўлиб, Насибжонникига гандираклаб келарди-ю, чорпояда оёгини осилтириб ухлаб қоларди. Насибжон уни тўшакка ётқизиб қўярди.

Эрталаб уйгониб жиянидан, келинидан уялганиданми, улар туришгунча кетиб қоларди.

Анзират унинг бу хил келишларини малол олмасди. Фақат, "Аттанг, шундай одам", деб қўярди.

Турғунбой урувлари ўтирган хонага шердай ўкириб кирди.

— Нима қилиб ўтирибсанлар?! Бу болага етти ётбегона эдиларинг-ку! Амалдор бўлгандан кейин фимирилаб қолдиларингми? Қани, жўналаринг!

Ака-сингилларнинг дами ичига тушиб кетди. Суҳбатнинг гули бўлиб ўтирган Нурмат акаси тилини ютиб юборгандек жим эди. Ҳар ҳафтада уйига келиб, айтадиган сассиқ гаплари опасига ёд бўлиб кетган: “Чайқовчисан... Пулдан бошқа дардинг йўқ... Ҳаром емаган кунинг уйқинг келмайди... Сен одамхўрсан, айтайми, қанақа одамхўрлигингни? Манаву шерикларингга айтайми? Кўрқасан-а!”

Турғунбой мункиб-мункиб чой хўплади.

— Эшитдиларингми, тиш дўхтирларнинг омади кепти.

— Нима бало бўпти?! — деди тофаси, гап бошқа ёқقا бурилганидан суюниб.

— Ия, ҳали хабарларинг йўқми?! Шаҳарда янги тоифа йўлтўсар-қароқчилар пайдо бўпти. Трамвайдами, автобусдами, кўчадами — тилла тишли одамни кўрса, оғзига омбир тиқиб, тишини суғуриб олятканмиш. Кўчада, дўхтирхонада лунжини боғлаб олганларнинг сон-саноғи йўқ!

— Гапинг ўлгур ўзингдан ҳам совуқ!

Робиянинг гапи оғзида қолди.

— Итига тилла тиш қўйдирган отарчи артист бор эди-ку, шу бечоранинг бошига қора кун тушиб қопти. Итининг калласини кесиб, олиб кетишипти. Итнинг калласини олган қароқчилар тилла тишли одамни тинч қўярмиди!

— Ҳой, ярамас, топиб келган гапинг шуми?

— Гапнинг каттасини ҳозир эшитасанлар. Кетасанларми-йўқми?! — У атрофга аланглади. Токчадаги дазмолни кўриб, чайқала, чайқала бориб қўлига олди. — Кетмасаларинг, шу билан уриб дабдала қиламан.

Қўзиқоринга ўхшаган меҳмон биринчи бўлиб ўзини эшикка урди. Катта холоси Робия, дод, деганча югуриб ҳовлига чиқиб кетди. Бирпасда уй бўшаб қолди. Қўлида дазмол билан ҳовлига чиқсан Турғунбой:

— Ўртоқлар, бутун тозалик куни, яъни “санден”, уй дезинфекция қилинади! — деди тантана билан. — Гап шу — бу уига иккинчи қадам босмайсанлар! Қораларингни кўрмай! Сен қол, кетма! — деди у Салимага. — Сен булар тоифасига кирмайсан. Онам раҳматли ўрдакнинг тухумини босган эканми, билмадим, очиб чиққанларнинг биттасига ҳам сув юқмайди-я!

— Онам раҳматлига тил теккизма, дийдоринг қурсин!..

Опаси уни қарғай-қарғай, акаси сўка-сўка чиқиб кетди.

— Энди менам кетай, — деди Салима. — Бориб, болаларга овқат қиласай.

— Нима қиласан овқат қилиб?! Мана, кўряпсанми, бир қозон палов дамлорлик турибди. Шундан битта тоғорага босиб берамиз! Опаларингни ҳайдаганимга хафа бўлдингми? Қўй, хафа бўлма! Улар одаммас. Ачинма.

Турғунбой ҳар галгидек жаврай-жаврай чорпояда ухлаб қолди.

Насибжон йигирма йилдан ортиқ йўқ бўлиб кетган, оч-яланғоч қолганда, ҳолинг не, деб бир марта хабар олмаган, бир коса ошини раво кўрмаган, брезент туфлида қор кечиб келганда уч сўм пулини аяган, саксон минг фишт қуйдириб, ҳаққини бермаган, энди юрга қўшилиб, меҳнати билан эл назарига тушганда, хукумат илтифотига эришганда, вазирик лавозимига лойиқ топилганда, гўшт исини сезган аридек пайдо бўлган уруғларидан нафратланиб кетди.

Турғунбой тоғаси маст бўлса ҳам, рост айтди:

— Э-э, жиян, буларнинг гапига кирма! Уларни қишдан қолган қарғалар деб, ўз ишингни қилавер! Билиб қўй, саратон қанча қизиса, совуқ, кунларни соғинган қарғалар шунча қаттиқ қағиллади.

БУҚАЛАМУН БИЛАН УЧРАШУВ

-Сиз мени танимайсиз, укагинам. Кўп жойларда жонфидо қилиб ишлаганман. Бадбаҳт шўро қадримизга етмаган. Ишла, деса ишлайверибмиз, ишлайверибмиз. Шунча ишлаб бирон кун рўшнолик кўрмадик...

Ана шу "рўшнолик" кўрмаган одам ҳозиргина эшиқдан кириб келди. У икки қўллаб кўришаркан, қаламларига қудрат, қаламларига қудрат, дея бармоқларимни бирма-бир эзиз чиқди.

— Ривоятларда айтилишича, Хизр бобонинг ўнг панжаларидағи бармоқларидан бирида суюк йўқ эмиш.

Унинг бу ишидан энсам қотиб, "Хотиржам бўлинг, мен Хизр бува эмасман", дея қўлимни силтаб ҳову-чидан чиқариб олдим.

— Шундай дейсиз-у, аммо ёзувчи халқи ярим хизр ҳисобида юради. Сиз мени танимайсиз. Бир чеккада қолиб кетган бандайи мўминдирман. Келмоғимдан мурод шулдирким, мен бечорани "пенсия" масаласида бисёр ранжитдилар. Арзиҳол қилишдан мурод ёрдамингиздан пича умидворлиқдир. Танимасни сийламас, деганларидақ, аввал кимлигимни шошилмай айтиб берсам...

— Сизни жуда яхши танийман, — дедим.

Бирдан унинг попуги пасайиб қолди. Умидвор бўлиб турган кўзлари маъюс тортди. Икки қоши ўртасига тугунча тушди. Кимлигини билган ёзувчидан мадад кутиш беҳуда эканидан ҳафсаласи пир бўлди. Мени ҳам хаёл тортди. Ўйлаяпман. Кўз олдимда тирикчилик деб ҳаром-харишдан ҳазар қилмаган,

етим-есирнинг ҳақини сесканмай бемалол ҳазм қилиб кетаверадиган бир кимса пайдо бўлди.

Сиз ҳам албатта танийсиз. Бу тўғрида гурунгларда кўп гапирганман. У партияга ўтаётганда, динга муносабатингиз қандай, деган савол тушади. Шунда у жавоб ўрнига сумкасидан колбаса чиқариб ғарч-ғарч тишлаб кўрсатган.

Унинг динсиз эканига қаноат ҳосил қилган мажлис аҳли иккинчи саволга ўтадилар. Бу хийла нозик савол эди.

— Отангиз ўттизинчи йилда қаерда ва нима иш қилган?

Қаҳрамонимиз пастки лабини сўриб, андаккина шифтга боқиб тургандан кейин дадил жавоб беради:

— Илтимос, бундай саволни берманглар. Менинг отам ҳеч қачон бўлмаган.

Унинг оғзига шартта уришди.

— Нима, Одам атодек отасиз туғилганимисиз? Ёки онангиз тушларида ҳомила бўлганмилар. Айтаверинг...

— Мен отамдан воз кечганман. Отам босмачи бўлган. Шу гапни эшлиши билан ундан воз кечиб фамилиямни ўзгартирганман.

— Масалан, ўзингизга қанақа фамилия танлагансиз?

У яна остки лабини сўриб, шифтга қараб ўйланди. Охири айтиш жуда қийин бўлган гапни зўрлаб тилига чиқарди.

— Икромов деган фамилияни танладим.

Партия ўқуви курсининг штатсиз лектори — даҳани капгирга ўхшаган йигит сўради.

— Ҳозир фамилиянгиз унақа эмас-ку...

— Икромов халқ душмани бўлиб кетгандан кейин ноилож Юсупов деб ўзгартирдим.

Ўтирганлар орасидан кимдир пичинг қилди:

— Кўп эрга тегадиган хотинлар неча марта эрга теса, шунча фамилия орттирадилар. Шу фамилия билан тинчиб кетдингизми ё яна ўзгартирдингизми?

— Усмон Юсупов билан Хрущевнинг ораси бузилгандан кейин ўйлаб-ўйлаб ўзимга бир умрли фамилия қўйдим. Яъни Диёров деб бошпурт олдим.

Бугунги йиғинга қатнашаётган туман партия комитетининг идеология ишлари бўйича секретари Фатхуллин ўтирган жойида гапга қўшилди.

У ўзидан катта кишиларни ҳам малай деяверарди.

— Ў-ху, толковий малай шул. Бундан отличний коммунист чиқа. Ул партия учун атисидан кечди. Динсиз эканини доказат этиш учун колбаса йиб курсатди. Буни ўз кўзингиз билан кўрдингиз. Только патриот коммунистгина колбасани шулай ейиши мумкин. Браво, браво!

Колхоз раиси бугунги туман газетаси билан ўзини еллиб ўрнидан турди.

— Манаву газетада сизнинг “Нечун мен Ислом динидан воз кечдим” деган мақолангиз босилибди. Ўқиб чиқдим. Шу нарсани ёзишга сизни бирор мажбур қилдими ё ўз хоҳишингиз билан ёздингизми? Шунга жавоб беринг.

— Дил амри билан ёзганман, — деб жавоб қилди Диёров. — Жаҳон пролетариатининг отаси Карл Маркс “Дин халқ учун афюндири”, деганлар. Мақоламда Ислом динининг реакцион моҳиятини фош қилишга ҳаракат қилдим. Ўсиб келаётган соғлом авлодларимизни эшону муллалар бошлиётган хатарли йўлдан огоҳ қилишни ният қилганман.

— Вот молодец, — деб юборди завқига чидамаган Фатхуллин. — Партия сафига фидойи патриот келиб қўшилаётганидан горжус!

Мажлис бир овоздан Диёровни Ленин партияси сафига қабул қилди. Мажлис қарорини туман партия қўмитасининг бюроси ҳеч қандай гап-сўзсиз тасдиқлади. Ба уни қоракўчлилик совхози қабул пунктига мудирлик лавозимига тавсия қилди.

Диёров бу лавозимда уч йилдан мўлроқ ишлади. Бу давр орасида туман раҳбарларининг хотинлари

икки жуфтдан сур, шерозий терилардан қалпок кийиши. Фақат прокуроргина уни ўзига яқин йўлат-масди. Диёров юрак ютиб прокурорнинг шофёридан икки хил антиқа тери бериб юборди. Прокурор шофёрини бўралаб сўкиб, териларни қайтариб юборди. Кечга яқин прокурорнинг хотини келиб, қўяверинг, мулла ака, бизнинг хўжайин шунақалар. Бирор нима берадиган бўлсангиз ўзимга бераверинг, дедио боя қайтиб келган териларни ҳар бирига уч сўмдан тўлаб олиб кетди.

Прокурорнинг хотини ишни пишиқ қилишда эридан қолиши масди. Мабодо эри бу териларни қаёқдан олдинг, деб сўраб қолса, жарак-жарак пулинни тўлаб олганман, ишонмасангиз суриштириинг, дейди. Ҳар бири беш юз сўмлик терига уч сўмлик тўлаб квитанция олмаганилиги ҳам бир сахийлик аломати эди.

Айёрликни билмаган содда, ҳалол чўпонлар унга уч йил ем бўлиши. Боқимларидаги қўйлардан тушган териларни мушук териси баҳосида Диёровга соғиб кетишар, мушкулларини осон қилгани учун унга қайта-қайта миннатдорчилик билдиришарди. Шундай қилиб Диёровнинг итини туваги олтиндан бўлиб кетди. У Дагистон, Чеченистон, Аваристон томонлардан келиб улгуржи харид қиласиганларга тери тайёрлаб қўярди...

Коса кунда эмас, кунида синади деганлари рост экан. Диёровнинг косаси бемаҳал чил-чил бўлди. Яъни у чечен мижози Русланга элликта терини соғаётганда қўлга тушди. Ана шундан кейин у олти йилга қулоғини ушлаганча қамалиб кетди. Тағин ҳам уни коммунистлигини инобатга олиши. Бўлмаса нақ ўн йилга кетарди. У олти йил бандилиқда туз-насибасини татиб қайтиб келганидан кейин нима ишлар қилди, қаёқларда юрди, билмайман. У бугун оддимда афтодаҳол бир алпозда ўтирипти.

У узоқ сукутдан кейин, шунаقا дeng-а, танийман, дeng-а, деди.

— Бу шўро дегани менга кўп азоблар берган. Биримни икки қилмади. Яхшиям мустақиллик бўлиб менга ўхшаган бекорга азият чекканларнинг кўксига шамол тегди. Яшайдиган замон ана энди келди.

— Ундай деманг, сиз "фидойи" коммунист эдингиз. Шу партия учун диндан кечдингиз. Отангиздан кечдингиз.

— Замон шунаقا эди, — деди у афсус бир оҳангда. — Энди маълум бўлди. Менинг отам миллый қаҳрамон экан. Халқ озодлиги учун курашган. Мен шундай отам борлигидан фахрланаман.

Унга жавоб қилдим:

— Лекин отангиз сиздек фарзанди борлигидан орқиласди. Сиз қамоқдалигинизда келиб сизни суриштириди...

— Тирик эканми? — деди у шошиб.

— Ҳа, тирик экан. Канада деган мамлакатда яшаркан. Қариб қопти. Ўзбекистон мустақил бўлганидан кейин қишлоғингизга келди. Раҳбарлар уни иззатикром билан кутиб олишди. Совфа-саломлар беришиди. У ҳам касалхона қурилишига аллақанча минг доллар берди. Сизнинг отадан кечганингизни эшишиб, кўп афсуслар қилди. Бундай фарзандим йўқ, оққиадим, деди.

Диёровнинг боши эгилди. Ердан кўз узолмай қолди.

— Мени отамдан кечишга мажбур қилишди...

Унинг гапини шарт бўлдим.

— Ёлғон! Партияга ўтиш учун, ҳукуматдан амал илинж қилиб отадан кечгансиз.

— Кўрасиз, мен ўзимни оқлайман.

— Бундай қилишга энди умрингиз етмайди. Отангизни ҳам энди бир умр кўрмайсиз. Қандоқ қилиб ўзингизни оқлайсиз. Отангиз ўтган йили қазо қилдилар. Канададаги укаларингиз қишлоқга келиб, юртга ош бериб аза очдилар. Сиз эса диндан кечдингиз.

— Кўрасиз, ҳали ўзимни оқлайман.

— Нима, еган колбасани туфлаб ташлайсизми? Эндиgi умрингиз азобда ўтади. Ахир, имонсиз яшаб бўладими?

Ундан жирканиб кетдим.

— Мени уйимга нима истаб келдингиз? — дедим кўзларига тикилиб.

— Пенсия масаласига ёрдам берсангиз. Атиги бир минг бир юз сўм берар эмиш. Нимага етади? Пенсия берадиганларда инсоф борми, ўзи?

Ўрнимдан туриб жагига бир туширай дедим-у, ўзимни босдим. Шу исқирт билан олишиб ўтираманми. У садқайи мушт кетсин. Ўзимни босиб, ғазаб билан гапирдим:

— Қайси хизматларингиз учун “пенсия” талаб қиляпсиз? Ўз отангиздан кечганингиз учунми, динни ҳақорат қилганингиз учунми, умрингизда атиги уч йил ишлаганингиз ва уч йил сурункасига давлат мулкини талон-торож қилганингиз учунми?

Мендан бирон иш чиқазишдан умидини узди шекилли тунд бўлиб қолди.

— Мустақиллик бўлса ҳам биз ёруғликка чиқмас эканмиз-да, майли асли шўр пешона банда эканмиз. Мустақиллик, мустақиллик, дейсизлар, қани юзага чиққанимиз. Бу мустақиллик менга нима берди?

Ёши катта одамни сенлаб юборганимдан ўзимни койидим.

— Сен мустақилликка нима бердинг? Атрофга қара, нималар бўлаётиби? Кўчага чиқиб у ёқ-бу ёққа қара, осмонўпар иморатларни кўр. Қуллик юкини елкасидан иргитиб ташлаган юртдошларимизнинг юзларига, кўзларига боқ.

— Э, — деди у қўл силтаб. — Бу иморатларни еб бўлмаса. Қуруқ савлатининг кимга кераги бор?

— Э, ношукур банда. Қориндан бошқа ташвишинг борми ўзи?

— Мени сенлама.

— Сизлашга арзимайсан. Қани, туёғингни шикиллат!

У ўрнидан турди. Бир нима деб тўнғиллади. Ё мени сўқди, ё мустақилликни сўқди. Орқасидан итариб кўчага чиқариб қўйдиму эшикни ичидан занжирладим.

У кетди. Менинг кўксимда оғир тош қолди. Бир ярим йилдан кейин янги аср бошланади. Наҳотки шу исқирт ҳам биз билан янги аср дарвозасидан кирса. Янги аср остонасида бу суприндиларни эски калишдек ечиб ташлаб кетсак, қандоқ яхши бўларди-я.

Шу учрашувдан кейин уни кўрмадим. Эшитишими-ча, у қишлоғига бориб намоз пайтида масжида кириб, намозхонлардан узр сўраган эмиш. Ҳеч ким унинг бетига қарамапти... Бошини эгиб масжиiddан чиқиб кетибди. Уч кундан кейин унинг ўлигини адр орқасидаги толзордан топишибди. Масжид имоми жаноза ўқишига рухсат бермабди. У мусулмончиликдан чиқиб коғир бўлган, деб қишлоқ қабристонига кўмишга ҳам ижозат бермабди. Тўртта одам унинг ўлигини замбарда олиб бориб чакалакзорга кўмишибди.

Менга фақат бир нарса таскин беради. Шу исқирт биз билан XXI аср дарвозасидан ўтадими, деган ташвишим бор эди. Хайрият, у жаги айрилган эски калишдек дарвозанинг бу томонида қолиб кетди.

1998 йил, шонъ

АЗОБ

Вилюят ҳокими Эргаш Носиров уйига алла-паллада қайтди. Болалари ухлаб ётишибди. Хотини олиб келган овқат томоғидан ўтмади. Бир-икки қошиқ татиган бўлди-ю, косани нари сурис қўйди.

— Қаёқда эдингиз? Хавотир олиб ухломадим.

Эргашвой жавоб ўрнига, соатига қаради: бирдан ошибди.

— Поччам оламдан ўтибдилар, ўша ёқда эдим.

— Вой, ўлмасам, — деди хотини тамоман уйқуси қочиб. — Нега менга хабар қилмадингиз? Борардим. Ахир, ота ўрнида ота эдилар.

Эргашвойнинг ёшлигида ота-онаси оламдан кўз юмиб кетади. Уни опаси ўзининг тўрт боласи қатори бағрига босади. Поччаси тиниб-тинчимас одам эди. Иморат қурадиганларнинг ҳожатини чиқаарди. Тўнғич ўғлини ёнига олиб, аракашлик қилиб, қучоққа сифмас фўлалардан тахта тиларди. Ром ясар, битмаган иморатларнинг томини ёпарди. Хулласи, қишин-ёзин унга бирдек иш топилиб туради. Эргашвой шу меҳнаткаш одамнинг қўлида муҳтожлик нималигини, етимлик нималигини билмай ўсади. Уста Туроб ўз болалари қатори уни кийинтирди, едирди, ичирди. Ёшига етиб, институтда ўқиётган пайтларда Тошкентга бориб, топган-тутганини қўлига бериб келарди. Аммо унга асло насиҳат қилмасди. Ўзининг эс-ҳуши жойида, насиҳат ортиқча деб биларди. Шу етимгина укасига меҳрибонлик қилаётган эридан опаси миннатдор эди. Баъзан кўз ёши тўкиб, уни чин дилдан дуо қиласди.

Умри меҳнат билан ўтган уста Туроб оламдан ўтди. Эргашвой тўрт азамат жиянлари ёнида бел боғлаб, "вой, отам" лаб тобут олдида борди.

Хотини пиқ-пиқ йиглаб: "Эртага мени ҳам ола-кетинг, янгам бечоранинг ёнида бўлай!" деди.

— Хўп, — деди Эргашвой. — Энди озроқ мизғиб олай, жуда чарчадим.

У шундай дедио ётоқقا кириб кетди.

Эргашвойнинг вилоят ҳокими қилиб тайинланганига атиги икки ой бўлди. Ҳали тузук-қуруқ иш бошлагани ҳам йўқ эди. Вилоят катта, унда тоғ ҳам, дарё ҳам, чўл ҳам бор. Илгариги ҳоким бир чиқиб кеттанича икки-уч кунлаб уйга қайтиб келолмасди. Эргашвой аввал ҳам ҳокимиятида кичик лавозимларда ишлагани сабабли туманларни, хўжаликларни яхши биларди.

Эргашвойнинг энди кўзи юмилганда сигир маъраб уйқусини қочирди. Бу қанақа сигир бўлди? Кўшниларникими деса, овози ҳовлидан келяпти.

Эргашвой тўнини елкасига ташлаб айвонга чиқди. Хотини столга бошини тираб йиглаяпти. У оёқ товушини эшитиб бошини кўтарди: икки кўзи жиққа ёш эди.

— Бу қанақа сигир? — деди Эргашвой хотинига зардали товушда.

— Қўштегирмонлик раис Нормат aka ташлаб кетди.

— Ҳозир сигир олишга қурбимиз етмайди, деб айтмадингми?

— Айтдим. Эй, келин, хотин кишилиз-да, эркакларнинг ишини тушунмайсиз. Эргашвой жигаримдек бўлса, ундан пул оламанми — ҳоким бўлганига суюнчи бу, яъни подарка, соғиб ичаверинглар, энди шу она-бола сигир сизларники, — деди.

Эргашвойнинг пешонаси тирищи. Бир сўз демай, ётоқقا кириб кетди. Шу ётганича соат бещдан ошганида уйғонди. Уйғондию "уяли" телефон билан

Кўштегирмонга — Нормат раисга қўнғироқ қилди. "Лаббай", деган уйқули товуш эшитилди.

— Нормат ака, ҳозир сизга машина боради, бизни книга келинг, бирга нонушта қиласиз.

— Ўзимнинг машинамда боравераман, — деди раис. — Шофёргизни овора қилманг.

— Илтимос, хўп денг. Бошқа гаплар ҳам бор, албатта орденларингизни ҳам тақиб келинг!

— Хўп бўлади, ҳоким бува! Телевизорга чиқамизми?..

Энди унинг овози жарангларди. Она-бола сигир кучини кўрсатди, деб ўйлаётган бўлса керак. Қаловини топсанг қор ёнади деб, бекорга айтмаганлар, илинди. Жуда чиройли бўлиб илинди.

Кўштегирмон билан вилоят марказининг оралиги атиги ўн тўрт километр, ҳозир йўлга чиқса, ўн беш минутга қолмай етиб келади.

Эргаш Носиров ДАНга телефон қилиб, ким биландир гаплашди. Кейин ҳовлига чиқиб, она-бола сигирни кўздан кечирди.

Ўҳ-ҳӯй, бунаقا сигир бозорда фалон пул бўлса керак. Хотинининг гапига қараганда, кунига уч маҳал соғиши керак экан. Нечук шунча пулли нарсани текинга ташлаб кетди экан? Ахир, у Тошкентга қурултойларга боришганда ўзига ўхшаган серхарж раислар билан ресторонларга киришарди, ақалли бир марта бўлсин, "Сен ҳам юр!" демаган. Эргашвойнинг ҳамёни бунаقا харжларни кўтармасди. Шунинг учун ҳам меҳмонхона буфетида енгилгина овқатланниб қўя қоларди.

Пахтакорлар қурултойига боришганда Нормат раис орденларини тақиб оларди. Чиндан ҳам унинг орденлари кўп эди. Йилора орден оларди. Бошқа раислар ҳазил қилиб, "Норматнинг икки костюмлик ордени бор", дейишарди. Сал оғзи ботирроқлари: "Леонид Ильич бўлиб кет-э!" деса, бошқаси: "Яхши дўхтир танишим бор, чап кўкрагингни кенгайтириб

беради!" деб одамларни кулдиради. У юрганда жа-ранг-журунг овоз чиқарди, ҳатто қурултойга раислик қилаётган раҳбар унга: "Нормат ака, қимирла-май ўтилинг, орденларингиз жаранглаб доклад эши-тишга халақит беряпти", деганди. Ўшанда қурултой аҳли гурра кулиб юборганди.

Эргашвой бир гал қурултойга борганда Нормат раис меҳмонхона пастида уни кутиб турган экан.

— Мундоқ қилсак, — деди раис унинг олдига ке-либ, — эрталабки мажлисга сен қатнашмасанг ҳам бўлади. Чорва масаласи кўрилади. Сенга алоқаси йўқ, гаплар.

У шундай дея туриб, ёнидан бир даста пул чиқа-риб унга узатди:

— Тахтапулдаги чойхонага бориб, ўн кишилик ош буюр! Водий раислари билан ошхўрлик қиласмиш. Хўпми, акаси? Масхарабоз Обид калтани ҳам топ, бир кулишиб ўтирайлик.

Эргашвой ғалати бир ҳолга тушди. Бу раис мени ким деб ўйлаяпти? Жуда ўзидан кетибди-ку!

У жаҳл билан пулларни унинг чўнтағига тиқиб кўйди.

— Мен сизга малай эмасман! Қурултойга сизнинг чамадонингизни кўтариб юришга, дастёрлик қилишга келмаганман!

Раис ундан бунаقا гап кутмаганди. Ювош, баёв бола деб биларди.

— Сени ўсадиган кадр бўлади деб ўйлаган эдим. Шу феълинг бўлса, икки дунёда ҳам косанг оқар-майди. Ёнимга олиб, ўсишингта ёрдамлашмоқчи эдим. Кўлимдан ҳар иш келишини биласан-ку, энди ўзинг-дан кўр! Шу кичкинагина амалингдан ҳам айрилиб қоласан.

Эргашвой қатъий қўл силтади:

— Пешонамдагини кўравераман, ака!

Нормат раис бир замбар лой бўлиб қолган эди ўшанда.

Нормат ҳар қандай бир сўзли ўжар райком котибини ҳам ўзига ром қилиб оларди. Қишлоқ раҳбарларининг, айниқса, райком котибларининг отпускаси қиши пайтига тўғри келарди. Шунга қарамасдан, улар дам олиш учун Ялтагами, Сочигами кетишарди. Бу пайтда на денгизда чўмилиб бўлади, на соҳилда ўзини офтобга тоблаб бўларди. Ҳеч бўлмаса муолажасидан фойдаланаман, массаж, хилма-хил ванналарга тушиб таранг асабларимни юмшатиб келаман, деб ўйлашарди.

Қайси бир райком котиби курортта кетса, Нормат раис орқасидан кассири билан етиб борарди. Санаторийга яқин жойдан ижара уй олиб, котибнинг хизматини қиласади. Қиши, ҳаммаёқ қор, дам олиш мавсумининг энг зерикарли пайлари. Ана шундай пайларда Нормат уларнинг жонларига оро кираради. Кунора ошхўрлик, норинхўрлик кимга ёқмайди, дейсиз. Бир чемодан қази, бир халта Ўзганинг девзираси, қоғоз қутидаги Дашибод анори тутагунча ҳар куни қозон қайнаб турарди. Ана шундай курорт мавсумларида Нормат кўп ишларини битказиб оларди. Котиблар ёш бўлса ота-бала, ўрта яшар бўлса қадрдон, кексароқ бўлса "фарзанд" бўлиб кетарди.

Бир гал Рискиев деган райком котибининг орқасидан борганда иши юришмади. Унинг ошқозони хасталигидан фақат парҳез таом еяр экан, "базми жамшидга" бормади. Укол олиб, дори ичиб, санаторийдан чиқмади. Нормат бегоналарга едирадиган анойилардан эмасди. Шунча йўл босиб, олиб борган нарсаларини қайтариб олиб келди. Эсиз шунча пул. Икки кишига бориш-келиш палон пул, дея афсусланди.

Баъзан у кайф қилган пайларида, "палончи" котибми, нима деб ўтирибсан, гах, десам қўлимга қўнади, йўриғимга юрмай кўрсинг-чи, ўғлига мотоциклни ким олиб берган, Нормат аканг олиб берган, деб мақтанарди.

Унинг бу хил қилиқларини Эргашвой яхши биларди. Шунинг учун ҳам ундан узоқроқ юрарди.

Ташқаридан машина овози эштилиди. Олтита седоналик иссиқ нон, шиша банкада асал кўтариб, орденларини жаранглатиб, хандон-хушон Нормат кириб келди. Эгнида янги костюм, бошида тахтакачдан янги чиққан чуст дўппи. Соқоли ҳафсала билан олинган. Икки лунжи худди арчилган шафтолига ўхшарди. Будённийникига ўхшаган шоп мўйлови лок суртилгандек ялтиради. Ундан гуп-гуп атир ҳиди анқийди. У йўл-йўлакай жавраб келарди:

— Қаранг, ровна ўн тўққиз минутда етиб келибман, — деди у билагидаги соатига қараб. — Уйингиз билан менинг уйим ораси 19 минутли йўл экан.

Норматнинг билагидаги шу соат бир вақтлар Эргашвойники эди. У стипендиясидан ортириб йифиб юрган пулига саудиялик бир талабадан сотиб олган эди.

Бундан уч йил олдин касаба союзлари қурултойига боргандা делегатлар учун маҳсус очилган магазинда Бельгияда тикилган аёллар пальтоси сотилаётган эди. Эргашвой биттасини танлади. Ёнидан пул чиқазиб санаган эди, 40 сўм пул етмади. Ҳайрон бўлиб турган эди, Нормат раис келиб бирданига учта пальтони қофозга ўратди.

— Биттаси хотинимга, бешик тўйларига кияди. Биттаси келинимга, яна биттаси... — Раис бир кўзи ни қисиб қўйди, — бир жононга. Нега серрайиб турибсан? Олмайсанми?

— Озроқ пул етмаяпти, — деди Эргашвой.

— Пулинг йўқ экан, нима қиласдинг магазинга кириб.

Эргашвой билагидан соатини чиқарди.

— Раис бува, шу соатни олмайсизми, Швейцаријаники, аниқ юради.

Нормат соатни қўлига олиб қулоғига тутди.

— Эҳ-хе, ҳафтанинг ҳамма кунларини, қайси ойлигини ҳам кўрсатар экан. Қанча берай?

— Ўзим уч юз эллик сўмга олгандим. Сиз икки юз сўм бера қолинг.

— Ундоқ эмас-да, укагинам, юз сўм берсам ҳам бўлардио сенга жабр бўлмасин, деб юз эллик сўм бераман.

У шундай деб пештахта устига учта эллик сўмлик ташлади.

Бу воқеадан Эргашвой ранжимади. Қўлидан кетган қадрдон соатига ачинмади. Хотинининг пальтони кўргандаги қувончи олдида соат нима деган гап...

Норматнинг оғзи гапдан бўшамасди:

— Билардим, билардим! Бир куни жонажон вилоятимизга ўзингиз ҳоким бўлишингизни билардим! Вилоятимиз энди ҳокимга ёлчиди, қўрқмай ишлайверинг. Ёнингизда тоғдай бўлиб, ўзим туриб бераман! Қани, бирортаси кўз олайтириб кўрсин-чи? Бизга ўхшаган иш кўрган, тажриба орттирган ака-ларингизга суюнсангиз, доғда қолмайсиз. Ҳаммага ишонаверманг. Кимга қанақа муомала қилишни ўзим айтиб тураман. Мана, нонуштага Ургутнинг асалидан олиб келдим. Маъқул бўлса, эртага бир фляга ташлаб кетаман.

Улар эндигина бир пиёладан чой ичишган эди, кўча томондан ДАН машинасининг товуши эшитилди.

— Қани, кетдик, — деди Эргашвой.

Ташқарида вилоят шофёрларининг "офати" — ДАН инспектори кутиб турарди. Сигир билан бузоқни ҳам шу ерда кўриб, Нормат ҳайрон бўлди.

— Нормат ака, мени ким деб ўйладингиз? Сигирингизни олиб кетинг! Мен бунақа суюнчиларга ўрганмаганман.

— Ия-ия, қизиқ бўлди-ку! Мен дилдан чиқариб...

ДАН инспектори сигир-бузоқнинг арқонини раснинг қўлига тутқазди.

— Қани, кетдик, ака! Мен йўл бошлайман. Орқадан шошилмай етаклаб келаверасиз.

Нормат илтижо билан Эргаш Носировга қаради.

— Бу қанақаси бўлди, укам? Агар шунчалик бўлса, одам юбораман, олиб кетишади.

— Йўқ, ўзингиз ҳайдаб кетасиз!

Эргашвой шундай деди-ю, ичкарига кириб кетди. Машина қўзғалди.

— Орқамдан қолманг! — деб буюрди инспектор.

Инспектор айтганини қиласиган қайсар одам эди. Уни гапга кўндириб бўлмас эди. Норматнинг ўғли йўл қоидасини бузгани учун ҳужжатларини олдириб қўйганда раис олти марта ялиниб бориб ҳам уни гапга кўндиrolмаган. Қайтадан имтиҳон топширишга мажбур қилган. Ўтолмаган. Ҳозир унга ялиниб-ёлворишдан иш чиқмаслигини билади. У имиллаб бораётган машина орқасидан сигирни судраб борарди.

Эрталаб ишга кетаётганлар, автобусдагилар, машинадагилар унга ажабланиб қарашади. Йўловчилар кўкраги тўла орден, савлатли кишининг сигир етаклаб келаётганини кўриб ажабланишарди. Одамлар кўп сут берадиган сигирни вилоят кўрик-танловига олиб кетяпти шекилли, деб ўйлашарди. Аммо Нормат, обрўли одамнинг жасадини қабристонга олиб кетаётгандек, машина орқасидан буюк бир мотамсаролик билан борарди.

— Жон ука, бирорта юк машинасини тўхтатиб бер. Чиқазиб олай.

— Мумкин эмас, ўзингиз пиёда етаклаб борасиз!

— Ҳеч бўлмаса, сигир етаклашга бирорта одам топиб бер, қанча сўраса бераман!

— Мумкин эмас. Ўзингиз оборасиз. Биласизми, сизнинг вазнингиздаги одам кунига ўн беш километр пиёда юриши керак. Бошингизни кўтариб юринг, телевизорга олишяпти.

Нормат дўпписи билан юзини беркитди. У ҳеч қаёққа қарамас, юзи ёпиқ бўлгани учун йўлни кўролмай ҳар қадамда қоқиларди.

Йўлда учраган одам борки: "Сигир неча пул бўлди? Ё сотгани олиб кетяпсизми?" деб қайта-қайта сўрай-

ди. Норматнинг тили гапга келмайди. Мум тишлагандек, гунг бўлиб олган.

Шаҳардан чиқиши йўли кавланган, водопровод қувурини алмаштиришаётган эди. Ўтиб бўлмади. Тахминан бир ярим километр орқага қайтиб, бошқа йўлдан кета бошлишди.

— Жон укам, шу сигирни ҳам олақол, мен кетдим! — деди зарда билан Нормат раис.

— Менга сигир керак эмас, ўзингизга буюрсин!

— Дуч келган одамга текинга бериб юбораман.

— Бўлмайди, — деди инспектор. — Халқ мулкини кўз қорачиғидай асраш керак, раис!

Шу алпозда улар шаҳар чеккасига чиқишиди. Инспектор машинасини тўхтатди. Рация орқали аллаким биландир гаплашди. Кейин:

— Бу ёғига йўлни ўзингиз биласиз, мен кетдим, — деди-ю машина тезлигини ошириб жўнаб кетди.

Раис сигир-бузоқ билан кўча ўртасида қолди...

Тўрт кундан кейин вилоят халқ депутатларининг сессияси бўлди.

Ҳар гал шунаقا йиғин олдидан Норматвой атрофига одам тўплаб, латифа айтиб куладирар, баъзи кичик раҳбарларнинг юришини қилиб кўрсатарди. Бу гал Нормат раис ҳаммадан олдин залга кириб, бир ўзи ўтирибди. Бошқалар мажлис олдидан гурунглашиб юришибди.

Тўрт кун олдинги воқеа аллақачон овоза бўлиб кетган. Бугун албатта унинг тақдири ҳал бўлади, деб ўйлашарди. Зал одамга тўла. ДАН инспектори ҳайъатда ўтирган Эргаш Носировга нимадир деб, орқароққа бориб ўтирди. Нормат раиснинг ичида бир нима узилиб кетгандай бўлди. Кўзлари тиниб, боши гувиллади.

Ҳоким вилоятда чорвага қишки озуқа тайёрлаш ёмон аҳволда эканлиги тўғрисида аниқ фактларни келтириб, маъруза қилди. Кўпгина хўжалик раҳбарлари аёвсиз танқидга учради.

Нормат, энди менга навбат келди деганда, ҳоким бошқа масалани бошлайди. Юраги тарс ёрилаётган Нормат, менинг масалам охирида бўлади шекилли, деб ҳукм кутаётган судланувчилик карахт бир алпозда эди. Охирида видео кўрсатиб, шарманда қилади, деб атрофга жавдираб қаарди.

Нормат раис тўғрисида гап бўлмади. Шу билан қутулдиммикан, деб ўйларди у.

Уч-тўрт ой вақт ўтди. Нормат раиснинг вилоят маркази кўчаларида сигир етаклагани одамларнинг эсидан ҳам чиқиб кетди. Бу орада вилоят миқёсида қанча-қанча йиғинлар ўтди, фаоллар мажлиси бўлди, халқ депутатлари сессияси бўлди. Бироқ ҳоким ҳамон жим эди. Шу йиғинларнинг ҳаммасида Нормат раис юрагини ҳовучлаб ўтириди. Чақиришмаса ҳам борди. Мен йўғимда масаламни ҳал қилиб қўйишишмасин, деб ҳадиксиради. У озиб, шоп мўйловлари осилиб қолди. Шу алпозда ҳадик билан яшаш раиснинг жонига тегди. Шунча йил раислик қилдим, худога шукр, уйим бор, жойим бор, машинам бор, бола-чақамни уйлижойли қилдим, бас энди — ишни топширишим керак, деган ўйга келди раис. У умрида бирор марта ариза ёзмаган, хат битмаган. Қофозларга имзо чекиб юраверган экан, ариза ёзиш, наинки ариза, оддий хат ёзиш ҳам шунчалар қийин эканини энди билди. Икки соат ўтириб беш-олти варақ қофозни қоралади, келиштира олмади. Охири у котиб болани чақириб, ариза ёзиб беришни буюрди.

— Чарчадим, раҳбарлик ишга чоғим келмай қолди. Вазифамдан озод қилишингизни сўрайман, деб ёз!

Котиб, нега, қўйинг, унақа қилманг, демади. У ҳамма вақт раис нима деса, айтганидан ҳам афзал қилиб қофозга туширган.

Нормат раис эрталаб соқолини қиртишлаб, орденларини тақиб, вилоят ҳокимлигига ариза топшириш учун борди. Ҳокимнинг олдида одам бор экан.

Котибадан аризани киритиб юборди. Ичкаридаги одам чиқиб кетди ҳамки, ҳоким уни чақирмади.

— Эй қизим, менга қара, мен келганимни ҳокимга айтдингми? — деди у тоқати тоқ бўлиб.

— Йўқ, — деди котиба. — Аризангизни беъдим, холос.

— Жон болам, кириб айт, олдингизга кирмоқчи, деб айт!

Котиба ичкарига кириб, бир даста қофоз кўтариб чиқар экан: “Киринг, кутяптилар”, деди.

Нормат раис журъатсизлик билан эшикни очди. У албатта мени бўшатади, бу даргоҳга охирги марта киришим, деб кўнглидан ўтказди.

Ҳоким қандайдир бир жиддий ҳужжатни ўқияпти шекилли, унинг кирганини сезмади. Орденларнинг жиринглашини эшитиб, бошини кўтарди.

Эргашвой ўрнидан туриб кутиб олди. У раис билан креслода ўтириб эмас, диванда ёнма-ён ўтириб гаплашди.

— Нима бўлди? Ишламайман, деб ариза ёзибсиз?

— Ҳа-а, энди, — деди раис. — Шунча ишладим, етар, энди бу азобларга чидай олмайман.

— Сизга ким азоб беряпти, айтинг?

— Сиз! — деди Нормат. — Тўрт ойдан бери кутаман. Неча-неча йифинлар ўтди, аммо менинг масаламни мажлисдан-мажлисга қолдирасиз. Қўйинг, ўладиганнинг ўлгани дуруст, уйдагиларнинг тингани дуруст.

— Сизга ким айтди масалангиз кўрилади, деб?

— Ёш бола эмасман, ўзим биламан.

Эргашвой қизишиб кетди.

— Менга қаранг, раис ака! Сизга ҳеч ким азоб бергаётгани йўқ, сиз ўзингизга ўзингиз азоб беряпсиз. Бу яхши. Одам ўз қилмиши учун ўзини ўзи жазолай олса, ўзига ўзи азоб бера олса, у одамга ишонса бўлади. Сиз яхши раиссиз, ишни биласиз, хўжалигингиз вилоятда энг намунали хўжалик. Бу жиҳат-

дан кўнглим тўқ. Сиз ишлайсиз! Аризангизни ўзингиз йиртиб ташлайсизми ё эсдаликка менда қолсинми?

Раиснинг Будённийникига ўхшаган мўйлови титради. Нима учун ўрнидан турганини ўзи ҳам билмади. Нима учун ҳоким томонга қўл узатди — эслай олмади. Аризамни қайтиб бера қолинг, демоқчи эди, шекилли. Эргаш Носиров унинг очиқ кафтига тўрт букланган аризани қўйди. Нормат қоғозни бурдабурда қилди-да, қаёққа ташлашини билмай, охири чўнтағига солди.

— Келишдик-а? — деди ҳоким. — Ҳар хил хаёлларга борманг, ишингизни давом эттираверинг!

Нормат раис у билан хайрлашаётганда негадир гавдасининг оғирлигини сезмади. Эшик тутқичига энди қўл узатган эди, ҳоким уни тўхтатди.

— Сизга битта гап айтай, асло эсингиздан чиқарманг, қўкрагингиздагиларни олиб қўйинг. Буларни берган ҳукумат аллақачон йўқ бўлиб кетган.

Орадан тўрт ой ўтиб, вилоят ҳокими Эргаш Носиров поччасининг йил ошини ўтказди. Одам қўп келди. Улар орасида Нормат раис ҳам бор эди. Аммо унга ҳеч ким эътибор бермади. Ҳатто танишмади ҳам. Кўпчилик унинг кўксидаги орденларга қараб, юзининг қанақалигига унча эътибор бермаган экан. У эл қатори ош еб чиқиб кетди.

1998 йил

АЗРОИЛ ЎТГАН ЙЎЛЛАРДА

Собиқ шўро терговчилари қўлига азоб чеккан юртдошларимга бағишлайман

Зўр кураш кўрамиз, деб келганларнинг ҳаф-саласи пир бўлди. Биринчи даврадаёқ кураш аланга олмай, чўғлигича қолди.

Икки полвон ярим соатдан бери ҳадис олиб, томошибинларни зериктириб юборди. Даврада ўтирганларнинг тоқати тоқ бўлди.

— Ажрим қиворинглар, кураш кўргани келганмиз!

— Жалол полвон чиқмаса кураш қизимайди. Жалол чиқсин!

Жалол полвон етмиш ёшларга борган, эллик йилдан бери кураш тушади, шу пайтгача кураги ер кўрмаган полвон.

Ишқивозлар уни беҳудага курашга чақиришаётган эдилар. У даврага чиққани билан талабгор бўлмагани учун қайта жойига бориб ўтиради. Курашаман, деб келганларнинг кўпчилиги ундан енгилган, ҳаммасининг алами ичида эди.

Ишқивозлар талаб қиласвергандаридан кейин баковул уни даврага судраб чиқди. Қўлидан ушлаб ўртада айлантириб юрди.

— Мамлакатимизнинг мутлақ чемпиони, юзлаб ёш чемпионларнинг устози Жалол полвонга талабгор борми? — деди у даврага мурожаат қилиб.

Ҳеч ким чиқмади. У билан бир беллашсам армоним йўқ, деб келган ўспирин полвонлар одоб сақлаб жим ўтиришарди.

Орқа қаторда ўтирган йигирма беш ёшлар чамаси бир йигит ўрнидан турди.

— Мен беллашаман!

Ҳамма унга қаради. У танаси худди чўяндан қуйилгандек, миқти бир йигит эди. Елкалари кенг, би-

лакларидан мушаклари бўртиб чиқиб турган, очиқ кафтига битта одам bemалол ўтиrsa яна икки бармоғи ортиб қоладиган бўз йигит эди. Даврада кимдир ҳазил қилди:

— Вой-бў, баданига мих қоқсанг қайилиб кетади-ку!

Кимдир, Жалол уни икки ямлаб, бир ютиб юборади, деб юборди.

Жалол полвон, писанд қилмагандек, мийифида кулиб турарди. Унинг жилмайиши ёш полвоннинг нафсониятига тегди.

— Қўй, болам, мен гўдаклар билан курашмайман. Ўз тенгинг билан беллаш, — деди унга насиҳат қилгандек.

— Йўқ, фақат сиз билан курашаман. Билиб қўйинг, енгаман! Курагингизни ерга ишқайман!

— Катта кетма, бола! Менинг курагим фақат ўлганимда — гўрда ётганимда ерга тегади.

“Майли, майли, беллашсин, боланинг сазаси ўлмасин, хўп денг, полвон бува!” деган овозлар чиқди.

Баковул икки томоннинг розилигини олиб: “Бўстонлиқлик Жалол полвон Ёзёвонлик Эрмат полвон билан беллашишга рози бўлди!” деб эълон қилди.

Жалол полвон ерга ўтириб этигини ечаркан, қилаётган иши ўзига кор қилиб, энди кунинг шу мишиқи гўдақка қолдими Жалол, шу норасида болани енгиб, нима обрў топасан, дерди ичида.

Эрмат полвон эса уни писанд қилмай, енгаман, дегандек мағрур турарди. Унинг бу “сурбетларча” туриши Жалол полвоннинг ғашини келтирди. Энди ўзингдан кўр, бола, деб ўрнидан турди.

Баковул уларнинг белбоғларини бошқатдан бойлаб, омин, деб фотиҳа берди.

Жалол полвон бепарво эди. Қани, бир уриниб кўрсинг, деб қўйиб берди. Эрмат унинг белбоғи орқасига қўлини суқиб, билагига уч марта ўради. Жалол полвон хотиржам эди. Эрмат: “Ё эгам, ўзингдан

мадад!" деди уни бир силтаб кўтариб, оёгини ердан узди. Яна бир марта силкинганида кўкрагигача чиқарди, турган ерида икки айланиб чап ёнбошига отди. У болалар чойнак қопқоғини бураб кўйиб юборгандек чир айланиб, яна қимирламай туриб қолди.

— Энди, бас, хумордан чиқдингми, — деди у рақибининг қулоғига. — Энди навбат менга! — У шундай деб Эрматни бир силтаб кўтардию ерга отди. У ерга чалқанча тушди. Жалол полвон тик турганча энгалиб унинг икки елкасидан босди. Эрмат типирчилади. Рақибининг чайир қўллари ҳамон унинг елкасини ерга қапиштириб турарди. Шунда... Шунда Жалол полвон рақибининг ўт чақнаган кўзида гўдаклар йифлаганда оқадиган шаффоф, бокира ёшларини кўриб, сесканиб кетди. Унинг елкасидан қўлини олиб, ажиг бир меҳрибонлик билан қўлидан тортиб турғазмоқчи бўлди. Аммо Эрмат унинг қўлини силтаб ташлади.

Эрмат ўкириб-ўкириб йифлади. Бу йифи Жалол полвоннинг юрак-бағрини ўртаб юборди. Болам, йиғлама, кўз ёшингни ют, бирор кўрмасин, деди унинг қулоғига шивирлаб, Эрмат шу заҳоти яктагининг енгини кўзига суртди. Увол, увол, дерди Жалол полвон. Мана шу бола менинг ўрнимга қолади. Уят иш қилиб қўйдим. Боланинг шохини синдиридим. Аттанг, аттанг... Жалол полвон гулдурос қарсак товушлари остида даврадан чиқиб кетди. Этагини тутиб пул йиғмади. Ёнгоқзор оралаб уйи томон кетди. Йўл-йўлакай, бу енгганимми, деб ўзидан ўзи сўраб борарди. Енгилганим, енгилганим! Майда болалар билан бел олишадиган бачканга полвон бўлиб қолдингми, Жалол, дерди бошини сарак-сарак қилиб.

Эртага жавоб беллашуви бўлади. Нима қилай? Беллашмасам, полвонлик шаъним тупроққа қоришади. Беллашсам-у, атайин йиқилиб берсам, унда нима бўлади? Полвонлик фуруримни қаёқقا яшираман...

Шундай хаёллар билан кетар экан, яқин орада аёл кишининг қиқирлаб кулгани эшитилди. Аланглаб

қаради. Уч тегирмон сув оқадиган сой бўйидаги харсанг устида ўғли Қўчқорвой Нурим сартарошнинг келини Однани бағрига босиб ўпяпти. Одина қийшанглаб кулар, Қўчқорнинг юзига беозор шапатиларди. Сойнинг шовууллашидан улар оёқ товушини эшитмасди. Ўз ишлари билан машғул эдилар. Қўчқор Однани тиззасига ўтқазиб олиб, юз-кўзларидан, лабларидан тинмай ўпарди.

Жалол полвон нима қилишини билмай серрайиб туриб қолди. Қўчқорнинг ерга тушган дўпписини ола-ётган Одина сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Вой, мен ўлай... дадангиз! Шарманда бўлдик! — деди ю тутмалари қадалмаган ҳарир кофтасини очик қолган оппоқ кўкрагига босганича қочди.

Қўчқор нима қилишини билмай дадасига қараб тургач:

— Йигитчилик — итчилик экан-да, дада, — деди. — Бу аҳмоқ, эримни турмадан чиқармасанг, ўзимни сувга таштайман, деб...

— Дуруст, дуруст... Бир одамгарчилик қипсан-да, баракалла! Агар қучоқлаб турмаганингда, бағрингга босиб, томогининг тагидан ўпмаганингда, албатта, ўзини сувга отарди. Менга қара, кўпрак, хотинингни олдига шу алпозда борма! Юзингни артиб ол, ҳам-маёғинг қип-қизил лаб бўёғи бўлиб кетибди.

Жалол полвон фудрана-фудрана нари кетди.

Полвон ўғлининг шу жувонга айланишиб қолганини биларди. Однанинг эри қамалмасдан буруноқ бошланган эди бу савдо.

Нурим сартарошнинг ўғли Собит зўр Однани Чустнинг Олмосидан опқочиб келганди. Ҳусни бир дунё, юзи сутга чайқаб олингандек, кўзлари-ку... Бу дунёда унақа кўз бўлмаса керак. Машҳур рассом Чингиз Аҳмаров уни Нанайда кўриб қолганда, бу жувоннинг кўзларида лазер нури бор, қараган жойига ўт қўяди, деган эди. Қўчқор охудек ҳуркагич шу дилбарга элакишиб қолди. Неча марта учрашувга ча-

қирди, келмади. Эридан қўрқди. Эри уни ҳаддан ташқари рашқ қиласарди.

Собит зўр қишлоқда тизгинсизлиги билан машхур эди. Кўнглига келган ҳар қандай ишни тап тортмай қилиб кетаверарди. Баъзан у икки-уч ойлаб йўқ бўлиб кетар, поездларда лўлиларга қўшилиб қимор ўйнар, йўловчиларни карта ўйинига тортиб, чўнтакларини қоқлар эди. У йўқ пайтларида қишлоқ тинчиб қоларди. Одамлар Собит йўғида қишлоқ дам олади, дейишарди. Баъзан у бор буд-шудини ютқазиб, ўйига қоронги тушганда майкачан қайтиб келарди. Беш-ўн кун ўйида "мўмин-қобил" бўлиб юрарди-да, яна сигирми, бузоқними ўғирлаб, лўлилар тўдасига қараб кетарди. Омади келган пайтларда бир халта пул билан қайтар, сигир-бузоқ эгаларини сахийлик билан рози қилиб, ўз кўнглида гуноҳлардан фориф бўларди.

Собит зўр Одинани Олмосдан опқочиб келгандан кейин номи ўзига ярашмай қолди. Худди онаси бошқатдан туққандек яхши бола бўлди-қўйди. Қўни-қўшнилар Собитта худо инсоф берди, деб севинишиди.

Собит отасига қўшилиб тўй-маъракаларга боради. Нурим сартарош ичкарига — қариялар олдига кириб кетганда Собит ташқарида қолиб, самоварчиға қарашар, келди-кетдига чой ташир, ошпазга ўтин ёриб берарди. Унинг бир чиройли қобил бола бўлганидан севинган ҳамқишлоқлар, "Қаранг-а, худо инсоф бераман, деса ҳеч гап эмас экан", дейишарди.

Собит Одинани ер-кўкка ишонмасди. Одина эса бу эркалашлардан талтайиб кетган эди. Рўэзгор ишларига қўл урмасди. Ҳатто ечиб ташлаган кийимларини қайнонасининг олдига ташларди. Овқатни еб, идиш-товоқни йиғишишимай индамай туриб кетаверарди. Қайнонаси жавраб-жавраб кир ювар, жавраб-жавраб ҳовли супуран эди. Баъзан у эрига нолиб қоларди:

— Нега индамайсиз, бошимизга чиқиб олди-ку, қайнотамисиз, нимасиз? Мен кимман? Қайнонаман-

ми, келинманми? Мундоқ насиҳат қилиб қўйсангиз бўлмайдими?

Нурим сартарош босиқлик билан жавоб қиласади:

— Қўй, хотин, кўпам зорланма. Ўғлинг шунга андармон бўлиб, қиморбоз дўстларидан кечди. Ёмон қилиқларини ташлади. Шу келин, деб юртга қўшилиб қолди. Икки марта жума номозига ҳам олиб бордим. Келинингдан нолима, унга раҳмат де. Ўғлинг ҳозир мисоли мажнун.

Собит ҳар куни кечқурун жомда иссиқ сув опкириб хотинининг оёғини ювиб, оппоқ сочиққа артар, тирсиллаб турган болдиrlарига шапалатиб уриб қўярди. Кейин уни даст кўтариб тўшакка ётқизарди. Одина бу хизматларга мукофот сифатида узук тақилган бармоқларини унинг пешонасига тегизиб ўпиб қўярди.

Собит ҳали тонг ёришмай елкасига милтиқ ташлаб тоққа чиқиб кетарди. Тун салқинида қанотлари караҳт бўлиб қолган беш-тўртта каклик уриб келарди. Хотини уйқудан тургунча какликларинг патларини юлиб, тозалаб, тузлаб қўярди. Одина ҳовлига чиққанда шамол учирив юрган патларни кўриб бурнини жийирарди. “Шу каклик ўлгир ҳам жонимга тегиб кетди-да”, деб нолирди.

Собитга отаси, болам, ўртоқларинг ҳашарга айтса, қолмагин. Энди сен юрт ичига кириб қолдинг. Кексалар олдидан саломсиз ўтмагин, ўтирган бўлсанг, ўрнингдан туриб салом бергин, деб насиҳат қиласади. Одаси бўлса унинг кўйлакларини жуҳуд домлага обориб дам солдираварди. У ёзиб берган аллақандай қофозларни чойга ивитиб ичирарди.

Кунларнинг бирида эшик тақиллиб қолди. Собит эшикни очса, останада машхур рассом Чингиз Аҳмаров туритти.

— Келинг, мулла ака, — деди Собит унга ҳайрон қараб.

— Келининг сувратини ишлашга рухсат берсангиз. Париж кўргазмасига юбораман.

Собитнинг бундан беш ой олдинги қони кўпирди. Панжалари муштга айланди.

— Қани, яхшиликча жўнаб қолинг, бўлмаса бир кор-ҳол бўлади. Мени ким деб ўйладингиз, хотинини томошага қўядиган ҳезимкашлардан деб ўйладингизми?

Аҳмаров бир сўз айтмай орқасига қайтди. У шунаقا жавоб бўлишини аввалдан биларди. Зора унга худо инсоф бериб рози бўлса, деб ўйлаганди.

Лекин бу беқиёс истеъодди рассомда бир-икки марта кўрган одам қиёфасини ёдан чиза олиш қобилияти бор эди. Барibir ишлайман, дея дилига туғиб қўйди.

Кўчқор Одинага етишиш учун бор ҳунарини ишга солди. Собитни ҳўқиз ўғирлади, деб қамади. Тергов пайтида мотоцикл ҳам ўғирлагансан, деб сохта гувоҳга рўпара қилди. Ўзи унинг томига ташлаб қўйган бир халта кўкнорини ҳам "дело"га ёпиштириди. Собит саккиз йилни бўйнига олиб кетдию, хотини милиция терговчиси — капитан Кўчқор Жалоловга қолди. Хоҳлаган пайтида учрашиб, айш-ишрат қилишга имкон яратиленди. Бир кун Одина унга эркаланиб, ўлсин, тўнка эримдан айниганд тухумнинг ҳиди келарди, деб кулди.

Яқинда, бир ҳафтача бўлди, Собит турма қоровулини ўлдириб қочган эмиш, деган гап тарқалди.

Бу гапни эшитган Нурим сартарош боласидан умидини узиб қўйди. Энди уни эплаб бўлмайди. Бу бола қон тўкиб қўйди. Унинг ичидаги аждар уйғониб кетди. Энди у дуч келганга ўт пуркайди, дуч келганни гажиб ташлайди, деб афсус-надоматлар чекди.

Шу тобда кўзи олдида бўлиб ўтган ҳодиса Жалол полвонга негадир таъсир қилмади. Унинг хаёли эртага бўладиган кураш билан банд эди. Нима қилсин, беллашмаса, Жалол полвон қочди, дейишади. Беллашса, бир навқирон йигитнинг дили вайрон бўлади. Эрмат енгилса курашга қўл силтаб, иккинчи марта

даврага чиқмайдиган бўлиб кетади. Агар унга йиқилиб берса, эллик йил елкаси ер искамай келган, шу охирги курашдан кейин полвонликни ташлаб, умрининг қолганини тоат-ибодат билан ўтказаман, деб аҳд қилиб қўйган. Кураш — бошқаларга томоша. Полвон учун эса фурур, нафсоният, айниқса, охирги жангдан тўнининг чангини қоқиб, даврадан бош этиб чиқиб кетиш Жалол полвонга ўлим билан баробар эди.

У шундай деб ўйладио дарров фикридан қайтди. “Жалол, шунаقا паст одаммисан? Бир оёғинг гўрда турибди-ю, шон-шавкатни ўйлайсан-а! Уят, уят!”

У бир-бирини инкор қиласидиган хаёллар гирдобида тўлғаниб-тўлғаниб уйқуга кетди.

...Бугунги курашга кечагидан икки баробар кўп одам келган. Уч автобусда шаҳардан ишқибозлар, енгил машиналарда туманлардан полвонлар келишган. Кечаги кураш телевизор орқали кўрсатилган эди. Жавоб беллашув қандоқ бўлар экан, деб келганлар сон-саноқсиз.

Кабобпазлару морожнийчиларнинг қўли-қўлига тегмайди.

Жалол полвон бугунги беллашувга хушламайроқ келди. Ўзига қолса, мен енгилдим, деб қайтиб кетишга ҳам рози эди. Уни бу ерга фақат орият олиб келганди.

Саккиз беллашувдан кейин Жалол полвон билан Эрмат полвонга гал келди.

Эрмат полвоннинг қовоғи солиқ. Ундан кечаги мағлубиятнинг заҳри кетмаганди. У рақибиага тилартиламас, ҳатто, бетига қарамай қўл берди. Унинг авзойи бузук. Агар бугун Жалол полвонни тупроққа қориштирмасам, фалон-пистон бўлай, деб дўстлари-нинг даврасида оғзига ёмон сўз олиб қўйган. Полвон ҳалқи жазавага тушганда берган ваъдасини унтуладиган қавмдан бўлади. Кечаси билан Жалол полвон ўйлаб-ўйлаб, Эрматга йиқилиб берай, энди зўр

келиб қаёққа борардим, шу ёш полвонга бугунги ғалабаси қанот бўлсин, деб ният қилганди. Беллашув пайтида ниятидан фуури ғолиб келди. Бу ўжар, ўзига ортиқча бино қўйган полвончанинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди. Эрмат ҳам астойдил эди. Унга асло белини бермасди. Жалол полвон уни ўзига тортганда, бир кучаниб қўлини чиқариб юборарди. У эллик йил курашиб ҳали бунаقا бели бақувват полвонни кўрмаган эди. Кўпдан синалган усулини қўлламоқчи бўлди. Рақибини бағрига қапиштириб кўтарганда ҳар қандай полвон ҳам тоб беролмасди. Бунинг учун аввал Эрматни бағрига тортиши керак. Аммо Эрмат сира белини бермасди. Ҳамла билан биринки марта уни кўксига қапиштириди ҳам. Аммо Эрмат бир кучанганды Жалол полвоннинг бақувват қўллари узилган занжирдек белбоғдан чиқиб кетарди. Жалол полвон пайт пойлаб уни бағрига босди. "Ё тангрим!" деб оёғини ердан узди. Ҳамма жим. "Жалол ютди, Жалол ҳозир уни ерга қапиштиради", деган овозлар эшитилди. У рақибини энди ёнбошга отмоқчи бўлиб турганда ёнғоқзордан кетма-кет икки марта ўқ товуши эшитилиб қолди. Ҳамма ёнғоқзор томонга қаради. Отилган ўқ гўё Жалол полвоннинг қон томирига, бақувват пайларига теккандек бўлди. Бир дам қони айланишдан тўхтагандек, пайлари дуторнинг таранг ипларига сув сепилгандек бўшади-қолди.

— Ур, ур, болам! — деди Жалол полвон инграб. — Шу топда ерга отмасанг, кейин мени енголмайсан!

Эрмат нима бўлаётганини тушунмасди.

— Ур, шошиб турибман! Зудлик билан кетишим керак, ур!

Эрмат уни даст кўтариб ўнг ёнбошга отди. Жалол полвон икки қулочини ёзганча ерда ётар экан: "Енгдинг, енгдинг, бола!" деди.

Эрмат уни қўлидан ушлаб турғизиб қўйди. Жалол полвон этигини ҳам киймай ёнғоқзор томонга ўқдек учиб кетди.

Даврада шивир-шивир гап айланиб қолди: “Ёнгоқзорда Собит зўр Кўчқор билан Одинани отиб кетибди...”

Икки марта ўқ отилгандәёқ Жалол полвоннинг юраги мудҳиш воқеа юз берганини сезганди.

Саккиз йил мусичадек бир-бирининг патини ялаб яшаган, эри ишдан кечикса остоңада интизорлик билан қутадиган, келиши билан бўйнига осиладиган хотинининг бир дақиқада эридан кўнгли қолиши мумкинми?

Уйга олиб келишганда Кўчқорнинг танаси ҳали совумаганди. Билагидаги соати чиқиллиб юриб турипти, миллари бепарво айланяпти. Ундан дам ўтмай қандайдир шўх куй таралади. Хотини Гуландом фарёд уриб унга ўзини отди. Отдию бир дақиқа ўтмай нафрат билан сапчиб ўрнидан туриб кетди. Мурдадан француз атирининг ҳиди келарди. Унинг юзларида, бўйинларида, кўкракларида қип-қизил лаб бўёғининг излари аниқ кўриниб турарди.

Шу топда ўлган Кўчқор эмас, Гуландом эди. Орзулари, кўксида ёнган оловдек муҳаббат, эркаланишлари бир зумда жон берди-қўйди.

Марҳумнинг йигирмаси ўтгунча ҳам Гуландомнинг кўзида ҳеч ким ёш кўрмади. Гўё у эрининг эмас, бегонанинг маъракасида юргандек эди. Қулоғидан зиргини, бўйнидан шода-шода марваридларини, бармоқларида чақнаган узукларини олиб қўймади. У азадор уй соҳибаси эмас, тўй эгасидек эди.

Гуландомнинг борадиган жойи йўқ эди. Тўйда келин томондан биронта тирик жон келмаганди.

Полвон ўғил уйласам, қудаларим билан борди-келди қилсам, деб орзу қиласарди. Афсус, ундей бўлмади.

Кўчқор Оҳангарон томонларда милиция терговчиси бўлиб ишларди. Бир тўйда Гуландомга кўзи тушадиу ҳаловатини йўқотади. Ётса ҳам, турса ҳам кўзидан Гуландом кетмайди. Неча марта йўлини

тўсиб, гапга солмоқчи бўлади. Аммо қиз ёввойи каптардек унга тутқич бермас, ошиқ йигитнинг ёлво-ришларини эلامас эди. Охири Қўчқор кўпдан синалган усулини қўллайди. Гуландомнинг укасини, мотоциклда одам уриб кетган, деб қамаб қўяди. Гуландом бош эгиб, Қўчқорнинг олдига боришга мажбур бўлади. У қилади, бу қилади, қизнинг у ёғидан ўтади, бу ёғидан ўтади, алдайди, аврайди. Фалон вақт фалон жойга кел, укангни кўрсатаман, дейди. Шундай учрашувлардан кейин Гуландомда Қўчқорга мояйлик сезила бошлайди. Қиз тегадиган бўлади, Қўчқор уйланадиган бўлади. Қўчқордан қизникига совчи келади. Ота унамайди. Жаллодга берадиган қизим йўқ, деб узил-кесил жавоб қилади.

Гуландомнинг онаси эрига ётифи билан тушунтирмоқчи бўлади.

— Рози бўлинг, дадаси, бўлмаса, шармандамиз чиқади. Йигит ўлгир қизимизни бошқа эрга теголмайдиган қилиб қўйган.

Хотинининг гапи оғзида қолади. Ота сапчиб ўрнидан туриб, ичкари уйдан Гуландомнинг социдан судраб чиқади. Кўча эшигидан итариб чиқаради.

— Иккинчи бу уйда қорангни кўрмай! Оқ, қилдим, — дейди...

Гуландом кечалари айвон даҳанига ўтириб, шум тақдирини қарғарди. Бегона хотин қўйнидан чиқиб келган наҳс эр билан ётганига ўксисб-ўксисб йифларди. Шундай пайтларда бу пушти куйган, зурриётсиз эрининг гўрига ўтлар қўйиб юборгиси келарди.

Жалол полвоннинг буйрагига бирдан оғриқ кирди. Чидаб бўлмас бу оғриқда Жалол полвон тишини-тишига қўйиб чидаб берди. Уч кун маъракага ким келди, ким кетди, билмасди. Ўзи билан ўзи овора эди. Охири у белини қўтаролмай букчайиб қолди. Докторлар оғриқни босадиган укол қилишди, барибир сал фурсатдан кейин яна оғриқ бошланаверди.

— Бу узоқ давом этадиган дард, — дейишди врачи-лар. — Агар тезроқ тузаламан десангиз, Бухорога

боринг. Давоси ўша ерда. Бухоро санаторийсидан шифо топасиз. Албатта боринг, йигирма кунда тузалиб қайтасиз.

Оғриқ чидаб бўлмас бир ҳолга келди. Полвон жијини чақиртирди.

— Жиян, аҳволимни кўриб турибсан. Оғриқ зўрайиб кетди. Келгунимча бола-чақанг билан шу уйга келиб тур. Ҳовлини шундоқ ташлаб кетаверсам ҳам бўлаверарди. Ўғри оладиган ҳеч вақо йўқ. Биласан-ку, мол-дунёга ҳирс қўймаган одамман. Аммо уйда бироннинг омонати бор. Жиянингни ўртоғи чет элга ишлагани кетган. Манави машина билан битта чамадонни ташлаб кетган. Омонатга хиёнат бўлмасин, деб ҳалигача итдек қўриқлаб ўтирибман. — У дарвозаси очиқ турган гаражга қаради. Устига брезент ёпилган "Волга"нинг фидираклари кўриниб турарди. — Эҳтиёт қил, болаларинг чизиб-нетиб ўтирумасин.

Қўчқорнинг ҳовлиси полвоннинг уйидан олти эшик нарида. Тошкентнинг энг яхши усталари курган. Таги ертўлали саккиз хона уй. Ҳаммасига чўғдек ёнаман деб турган гиламлар тўшалган. Шифтларида билур қандиллар. Жавонларда япон, хитой, немис чиннилари. Ҳовли ўртасида фавворали тўртбурчак ҳовуз. Полвон хонларнинг саройидек ҳовлини кўрганда, болам, уч уйландинг, худо сенга фарзанд бермади. Боланг бўлмаса, чақанг бўлмаса, шунча уйни нима қиласан, деди. Эр-хотинга иккитагина хона бўлса етарди-ку, деганда Қўчқор гапга чап бериб, ҳаэнди, бу ҳам бир ишқибозчилик-да, деганди.

Остонада эшик кесакисига суюниб Гуландом турарди. У узоққа кетаётган қайнотаси билан хайрлашгани келган.

— Болам, — деди полвон унга, — азадор хотинсан, бўйнингдан, қулоқларингдан анави ялтир-юлтириларни олиб қўй. Ўзбекчиликда айб бўлади. Дўст бор, душман бор, ўзингни эҳтиёт қил. Энди сени қўриқ-

лайдиган эринг йўқ. Ҳайҳотдек ҳовлида бир ўзинг қоляпсан. Қулоғингдаги зирақ жуда қимматбаҳо буюм эмиш. Самовардаги чойхўрлар эрмак қилиб, полвоннинг келини иккита "Волга"ни қулоғига илиб юрибди, дейишяпти. Уйда ёлғиз ётма. Хайр энди, соғомон бўлинглар. Сизларни Оллоҳга топширдим. Мен Бухорий шарифга кетдим.

Жалол полвон тўнини елкасига ташлаб, кафти билан ўмганини босиб, инқиллаб, сафар анжомлари солинган халтани аранг кўтарганча букчайиб чиқиб кетди.

Етмиш йил яшаб бирон марта дардга чалинмаган, фақат болалигида қизамиқ бўлган, кўййутал бўлган Жалол полвон умримнинг қолганини ҳам ана шундай доктору дори нималигини билмай ўтказаман, деб ўйлаган эди. Бандасининг айтгани бўлмас экан. Дард ҳам, дармон ҳам худонинг иродасидан. Ҳеч касал бўлмаган одам дардни оғир кўтаради. Жалол полвон беш кун бош кўтармай, шифтга боқиб, оҳ-воҳ қилиб ётди. Умрида емаган уколларни еди. Кўнгли айнибайниб, қўланса дориларни ютди.

Мана, беш кун ўтиб, энди кўзини очди. Шунда қаерда ётганини билди. Атрофига қаради. Палатада ундан бошқа яна уч бемор бор эди. Улар етмишга етиб-етмаган, кўп дард тортганликлари шундоққина билиниб турган кишилар эди. Бирининг ияги асабдан баъзи-баъзида чап томонга тортадиган, бири андак дудуқланадиган, бири оёғи ногирон одам эди.

Юрса ер силкинадиган, орқаси битта стул ўриндифига сифмайдиган Жалол полвон беш кунда бир бурдагина бўлиб қолди.

Тоғу арчазорларнинг шаффоф ҳавосига ўрганган бу одам дард билан бўлиб дори ҳидига тўлган палатанинг бўғиқ, қўланса бўйини сезмаган экан. Жони сал ором олиб, энди сезяпти.

— Мәҳмон ако, бизде жидо қўрқитиб юбордингиз-ку! Хайрият кўзди очдингиз. Худо хоҳласа кри-

зис ўтди. Апарасияга кўнманг. Буйрак сабел нозик нарса. Тиф тегизиб бўлмайду.

Жалол полвон ияги чап томонга тортадиган бу одамнинг гапларидан бухоролик эканини билди.

— Ман кафил, кўрмагандек бўлиб кетасиз. Томирингизга беш кундан бери гимодез деган дори томизишида. Бу дори қонни тозалайди. Йўқ демай билагингизни тутиб бераверинг. Бу ер касалхона эмас, санатория. Сизни шаҳардаги катта касалхонага олиб кетишмоқчи эди. Аҳволингиз оғир бўлгани учун безовта қилишмади. Энди ҳаммаси ўтди. Буёғига ўзимизди қўли енгил дўхтириларимиз даволайверадилар.

Ҳамшира қиз Жалол полвонга дори ичириб, чиқиб кетаёттанданда дудуқланадиган бемор уни тўхтатди:

— Сангча бону, меҳмонди гулайсага олиб чиқсан майлимуму?

— Ойтимуллодан сўрай-чи, — деб чиқиб кетди ҳамшира. Жалол полвон: “Ҳамширанинг исми қизиқ экан, бу Ойтимуллоси ким бўлди экан”, — деб ўйлади.

Бир оздан кейин оқ халати ўзига ярашган навбатчи врач кирди. У эллик ёшларни қоралаб қолган, юзида битта ҳам ажини йўқ, кўҳлик аёл эди. Ўнг чеккасида тароқقا сўз бермаган зулфи қулфнусха зирагига илиниб турарди.

Оёғи ногирон бемор тилга кирди:

— Қаерларга юрибсиз, Ойти? Ишқингизга ўллик-ку!

Ойти унинг ҳазилига ҳазил билан жавоб берди:

— Бошқа палаталарга ҳам жазманларим кўп, акамулло!

— Аёқим мундоқчикин бўлмагандан сизни ўзим опқочиб кетардим.

— Ундоқ бўлса, оёғингизни шу бугуноқ тузатиб қўйганим бўлсин. — У шундай деб ёнидаги ҳамширага юзланди. — Аравачани олиб келиб отахонни бир боғ айлантиринг. Тоғ ҳавосига ўрганган одам палатада жуда қийналиб кетди.

У bemорларнинг қон томирини ўлчаб, "Зўр, зўр, юрак эмас, паравоз. Овқатдан қисмасак, қутуриб кетибсизлар", — деди.

— Ундоқ бўлса бир кунга уйга жавоб беринг, момонинг қулоқига секратний гапим бор эди.

Ойти, ёмонсиз, ёмонсиз, раис бова, дея чиқиб кетди.

Аёллар кирган палата бирдан ёришиб кетгандек бўлди. Улардан қувонч ва нур қолди.

— Барака топкур, зап файзли аёл-да. Беморнинг оғригини икки оғиз сўз билан тузатворади-я!

Жалол полвон ўзим юраман, дейишига қўйишмай, уч кишилашиб уни аравачага ўтқазиб, ташқарига олиб чиқишиди.

Ҳаво очик, фир-фир шаббода эсиб турипти. Қўлида стакан, пиёла ушлаган bemорлар сув ичгани булоқ томонга кетишияпти.

Бу ердан чиққан булоқ суви нақ буйрак касалининг тайёр давоси эди. Жуда кўп одамлар буйрак оғриғиданвой-войлаб келиб, шу сувдан шифо топиб, хандон-хушон уйларига қайтиб кетгандар. Учта чол полвон ўтирган аравачани навбатма-навбат итариб хиёбон айланишар эди.

— Бу ерда аёлларнинг исми қизиқ экан, — деди Жалол полвон ҳайрон бўлиб. — Сангча, Ойти... бунима дегани? — Қўлтиқтаёқда судралиб келаётган bemор тушунтира бошлади:

— Сизнинг Тошкентингизга Тошхон, Тошибиби деган аёллар борми? Бале, бизнинг Бухор тилига Сангча дегани Тошкент тилига Тошча дегани. Оналари бoshинг тошдан бўлсин, дўхтарим, деб шунаقا исм қўядилар. Ойти дегани асли Ойтўта дегани. Бу Ойхола деган маъно беради, ўрисларнинг тёта деган сўзи ҳам шундан олинган бўлиши керак. Сизлар эркакларни мулла ака дейсизлар, биз акамулло деймиз, опамулло деймиз. Дўхтир опанинг исми документга бошқача. Яъни Истат Фузайловна. Тушундингизми?

Полвон, тушундим, дегандек бош иргаб қўйди. Улар сўлимгина шийпончага чиқиб чақ-чақлашмоқчи бўлишди.

— Меҳмон, ўзларини қаердан сўраймиз? — деди ияги силкинадиган bemor.

— Сўраманг, — деди полвон. — Юртим жуда узоқда, тоғлар орасида. Ўзларингдан сўрай. Сизларга нима бўлган? Кўп дард тортганга ўхшайсизлар.

— Ҳа, нимасини айтасиз, Гулояннинг тошкентлик итялоғи уравериб, ҳаммамизни инвалид қилиб кетган. Балки эшитгандирсиз у итни? Қўчкор Жалолов деган терговчи, ҳа, онангни...

— Ҳой, ҳой, оғзингга қараб гапир, "Ойти" келяптилар. — Фузайловна ўтиб кетгандан кейин у сўзини давом эттириди: — Ўша падар лаънат кўп ишлар қилиб кетди. Бутун бир шаҳарни боқса етадиган бойлик олиб кетди ўша итнинг боласи.

— Сўкинмай гапир, — деди дудуқланадиган bemor аранг гапириб.

— Сўкинаман, нега сўкмас эканман! У аблахнинг отаси эшак, онаси мочахар!

Жалол полвоннинг вужуд-вужудига минглаб игна санчилгандек бўлди. У дунёга келиб ҳали бунақа ҳақорат эшитмаган эди. Тишини-тишига қўйиб чидади.

— Гулояннинг ўзи ҳафта-ўн кунда бир келиб Қўчкорнинг йиққан-тергандарини чамадонига солиб олиб кетарди. Унинг терговчилари Фарғонада, Хоразмда, шу бизнинг Бухорода иш олиб борарди. У аблах жуда ҳам шафқатсиз, жаллод эди. Хотинларимизни ҳам, келину қизларимизни ҳам қамаган эди...

Ҳамшира Сангча Амона ва уларни тушликка чакирди:

— Қани, тойчоқларим, дўмбоқларим, авқотга.

Унинг бу гапига Жалол полвоннинг фаши келди:

— Ия, биз унинг бобоси тенги бўлсак, бу тирранча қизалоқ эрмак қиляптими?

Учала бемор баробарига хандон ташлаб кулиб юборишиди.

— Шу қизалоқнинг икки күёви, бир келини бор. Саксонинчи йилда неварам кўричак бўлиб касалхонага тушиб қолди. Сангчани ўшанда биринчи кўрим эди. Қарасам, у тил-жагли, оёқ-қўли чақон, сухсурдек қиз. Кенжা ўғлимга қиз қидириб юрган пайтимиз эди. Бош врач олдига кириб, Сангча деган ҳамширангиз бор экан, ахлоқ-одоби қандоқ, деб сўрадим. Бош врач кулди.

— Бу қизнинг биринчи эридан уч, кейингисидан тўртта боласи бор. Эри аварияга учраб ҳалок бўлгандан кейин ота-онасининг қистови билан эрининг йилини ўтқазиб эрга теккан. Отаси бир юз бирга кирди. Онаси тўқсон олти ёшда оламдан ўтди. Битта опаси ҳозир саксон бир ёшда.

Жалол полвон бу гапга ишонқирамай “Йўғ-е”, деб юборди.

— У Ойтимуллодан уч ёш катта. Қаранг, юзида битта ҳам ажини йўқ. Сочларига ҳалигача оқ орала-маган. Ойти эллик бир ёшда бўлса, у демак эллик тўртда бўлади. Ҳали зуваласи пишиқ. Қизларига совчи келса, янгишиб, Сангчани қизлардан биттаси бўлса керак, деб гапга солиб кўришади.

Жалол полвон, ё алҳазар, деб юборганини билмай қолди.

— Бухоронинг тагига олтин бор. Мана шу ичаётган сувимиз ҳам тилло қумлар орасидан ўтиб келаётган бўлса ажаб эмас, — деди қўлтиқтаёқда судралиб келаётган бемор. Пошшою амирлар ҳам аҳмоқ эмас. Тилло пиёлада шароб ичишган. Тилло меъдани тозалайди. Одамлар бекорга тилло тиш қўймайди. Қайнотамнинг дадаси заргар эди. Йилига бир марта битта бухор тангани эговлаб кукунини кап отарди. Ана шу одам бир юз етти ёшда оламдан ўтган.

Кечқурун Сангча Амонова дори ичиргани кирганда полвон унга разм солиб қаради. Унинг жилмайишга

мойил бўлиб турган маъсум лаблари, қуюқ киприклиари қуршовида қолган мастона кўзлари, ҳали пардоз кўрмаган юzlари қарамаганинни ҳам ўзига қаратади. Жалол полвон етмиш ёшли чол бўлатуриб унга беҳаёларча қараб турганидан уялиб кетди. Тангриим, ўзинг кечир, тавба қилдим, деб истиғфор келтирганини ўзи ҳам билмай қолди.

Сангча чиқиб кетар экан, билиб қўйинглар, болакайларим, телевизорни ровна соат ўнда ўчириб кетаман, деди.

— Ундай қилма, болам. Бугун соат ўну ўнда Марям билан Гулбаҳорнинг консерти бўлади. Марям "Курбон ўлам"ни, Гулбаҳор "Барно йигит"ни айтади. Ўчирма, жон болам, — деб ёлборишди чоллар.

— Бўпти, — деди Сангча раҳми келиб. — Меҳмон, — деди у Жалол полвонга. — Сиз фамил чойичмай туринг. Кўк чой буйракни ювади. Ҳозир айтаман, ҳамманларга бир чойнакдан кўк чой келтирадилар.

Бир оздан кейин патнисда чойнакпўш кийдирилган тўртта чойнак келтириб стол устига қўйиб кетишиди.

Ияги силкинадиган bemor анчагина гапдон экан.

— Меҳмон, биз сизнинг исми шарифингизни билмаймиз, сиз бизникини билмайсиз. Келинг, яхшилаб танишиб олайлик. Менинг исмим Ҳамро Очил. Мана шу жойдаги колхозга раис эдим. Шу санаторияга ерни мен ўзим ўлчаб берганман. Манави лангнинг, яъний чўлоқнинг оти Ихтиёр Камол, қоракўл совхозига директор бўлган. Анаву соқовнинг оти...

— Соқов дема, дудук де.

— Хўп, бўпти. Унинг оти Зулфиқор, фомиласи... — айтаверайми, деб унга қаради. Зулфиқор менга бари бир дегандек қўл силтаб қўйди. — Унинг фомиласи Гадоев. Пахта заводига директор бўлган. Ана энди сиз ўзингизнинг исми шарифингизни айтинг.

— Мен унаقا машҳур одам эмасман, пўристой бир полвонман, холос. Полвон ака десанглар бўлади.

Орага жимлик чўқди. Ҳар ким ўз чойнагидан чой қуиб қайтара бошлади.

— Чойни бир қайтарсанг чой бўлади, икки қайтарсанг мой бўлади. Уч қайтарсанг, гижинглаган той бўлади, — деди Зулфиқор Гадоев.

Жалол полвон яна Қўчқор тўғрисида гапириб қолишмасин, деб, асли камгап одам бўлишига қарамай, узундан-узоқ гап бошлади:

— Эллик беш йилдан бери кураш тушаман. Манаман деган зўр полвонлар билан беллашганман. Худонинг меҳрибонлигидан ўргилай, умримда енгилиш нималигини билмай ўтдим. То ўлгунимча шундоқ кетаман, деб ўйлагандим. Аммо бир ёш боладан йиқилиб, шармандаи шармисор бўлдим. Касалим ҳам шундан. Бола ниҳоятда кучга тўлган, абжир, кураш ҳадисини олган паҳлавон экан. Урди, мени чалпак қилиб ерга урди. Белбоғимни тирсагига ўраб қисганда белим чўрт узилиб кетадиёв, деб ўйладим. Белбоғим худди сим арқон бўлиб суюк-суюкларимгача қисарди. Қуймичим билан ерга зарб билан тушдим. Ичак-чавоқларим аралаш-қуралаш бўлиб кетди, деб ўйладим. Даврадан оғриқ азобида, юрт кўзига қаралмай, шармандаи шармисор бўлиб чиқиб кетдим. Дўхтирлар буйрагингиз жойидан қўзғалибди, дейишди. Мана энди, қариганимда дардга чалиниб ўтирибман.

Беморлар унинг бу гапларини қулоқ қоқмай тинглашарди.

— Ҳар бир одамнинг ичида дард бор. Э, нимасини айтасиз, биравники ошкора, биравники пинҳона. Мана, бизди олсак...

Ҳамро Очил Зулфиқорнинг гапини бўлди:

— Яна анаву ифлос, итдан тарқаган Қўчқор Жалол тўғрисида гап бошламоқчимисан, гадойнинг боласи? Қўй, ўшанинг ҳаром отини оғзингта олма.

Полвон бир қизарди, бир бўзарди. Ноилож чида-ди. У шунча, узундан-узоқ гапириб уларни чалфит-

моқчи бўлганди. Бари бир гап айланиб яна ўғлига келиб тўхтади...

— Эртага бизникига нонушта қилсак. Уйим яқин, шу ердан кўриниб туради. Бир яйраб сарёқли ширчойхўрлик қилсак. Тандирдан янги узилган, ушлаган қўлни куйдирадиган мойли патирни ширчойга тўғраб еган одам прама жаннатга тушади. Нима дейсизлар, жўралар?

— Билмадим, — деди полвон. — Бу ернинг қоидасини унчалик билмайман. Дўхтирлар кўнишармикан?

— Билдирмаймиз-да. Улар то ишга келгунча биз нонушта қилиб бўламиз. Ширчой саҳар пайтига ичилади. Тушундингизми, жўра?

Полвон яна гап Қўчқордан бошланмасин, деб дарров, хўп, деди.

Ҳамро Очилнинг ҳовлиси катта, иморатлари ҳам раисчасига қурилган. Хоналари кенг, шифти баланд. Қандайдир патнисларга қараб чизилган гул, тарвуз, қушларнинг сувратлари билан бежалган эди. Хона жиҳозлари ночор эди. Бирор ҳавас қилса бўладиган гиламу жавонлар йўқ. Бир китоб жавонида беш-ўнта пахта гулли пиёла билан тўртта чойнак бор эди.

Полвон кўп раисларнинг уйларида бўлган. Уларнида қимматбаҳо мебеллар, деворларда ҳам, оёқ остида ҳам эрону туркман гиламлари, япон, хитой, немис чиннилари токчаларда, жавонларда чақнаб кўзни оларди. Жалол полвон Ҳамро раиснинг завқи пастроқ экан, деган ўйга борди. Ё бўлмаса кўп қиз узатгану ҳар тўйда қизлар уйни бўшатиб кетаверган, деб дилидан ўтказиб қўйди.

Ҳамро Очил унинг кўнглидан ўтаётган гапларни сезди.

— Ажабланяпсиз-а, Полвон ако? Бу уйдаги қимматбаҳо буюмлар музейларда ҳам топилмасди. Бебаҳо чинниларнинг кўплигидан йўталсанг чинни овози ярим соат жаранглаб хонада айланиб юарди. Мен қамалганимда болаларим бир чеккадан сотиб ўша

онангни... Қўчқорга обориб беришипти, на гилам қопти, на чинни асбоб.

Полвон ҳеч бўлмаса шу ерда Қўчқорнинг номи тилга олинмас, деб ўйлаган эди. Йўқ, бўлмади.

Дастурхонга ажойиб неъматлар тортилган эди. Каттакўргоннинг ушласа уқаланиб кетадиган пашмагидан тортиб, Бухоронинг машҳур ёғли ҳолвасигача, ҳар бири "Жигули" нинг филдирагидек ёғли патирлар...

Ховлида ҳеч ким йўқ.

— Келинлар, қизлар саҳарлаб бу таомларни тайёрлаб бирлари ишга, бирлари ўқишига кетишган.

Ёши олтмишларга бориб қолган озгин бир хотин патнисда тўрт чинни ширчой кўтариб кирди. Ҳамро Очил туриб, патнисдаги чинниларни олиб дастурхонга қўйди. Шунда Жалол полвоннинг кўзи хотиннинг бармоғига тушди. Унинг ўнг қўлидаги ўрта бармоғи худди ипга осиб қўйгандек саланглаб турарди.

— Қани, ширчой совумасин. Патир қайноклигида тўғранглар, мазаси бошқача бўлади. Мурч сепсакку, мазаси янаем бошқача бўлади-я, аммо буйракка аччиқ нарса тўғри келмайди-да.

Меҳмонлар ниҳоятда тотли ширчой билан овора бўлиб, ҳеч биридан садо чиқмади. Ҳамро Очил жимликни бузди:

— Полвон ака, хотинимнинг бармоғини кўриб ҳайрон бўлдингиз-а? Бу ўша падарлаънат Қўчқор терговчининг иши. Мен уйланганимда онам раҳматли бармоқларидаги узукни чиқариб, келинга, болам бу узукни катта бувим таққанлар, у кишидан кейин мен таққанман, энди сиз тақинг, деб хотинимнинг ўрта бармоғига тақиб қўйган эдилар. Узукнинг иккита мошдек олмос кўзи бор эди. У пайтда хотиним озғин, бармоқлари ҳам қаламдек ингичка эди. Икки бола туққандан кейин эт қўйиб, семириб кетди. Бармоқлари ҳам йўғонлашиб қолди. У шу узукни қирқ йилдан ортиқ тақди. Аммо қўлдан қўймади. Тўнгичимни

уйлантирганимизда, хотиним келиннинг бармоғига шу узукни тақиб қўймоқчи бўлди. У анча уринди, бармоғидан чиқаролмади. Узук гўштдор бармоғи териси орасида қолиб кетибди. Келинга Бухородан бошқа узук опкелиб бергандим. Мен қамалганимдан кейин ҳам абраҳ Қўчқор терговчи уйни обис қипти. Келинларимнинг, қизларимнинг ҳамма тақинчоқдари ни опти. Хотинимнинг бармоғидаги узукка кўзи тушиб, шунча уринибдики, чиқазолмапти. Охири узукни омбур билан қисиб бор кучи билан тортибди. Узук бармоқнинг терисини, гўштларини сидириб чиқибди. Бармоқ бўғинлари узилиб кетибди. Ҳозир кўрдингиз-ку, битта бармоғида жон йўқ, тўртта бармоқ орасида латтага ўхшаб осилиб қолган. Кир юволмайди, хамир қоролмайди, игна ушласа, жони йўқ бармоқ халақит беради.

Гап нимадан бошланса охири Қўчқор билан тугарди. Жалол полвон Бухорога келганига пушаймонлар еди. Минг ўлиб, минг тирилди.

— Шу десангиз, — дея гапини давом эттириди Ҳамро Очил. — Эрта-индин пенсияга чиқсам, колхоз машинасини топширишим керак бўлади. Ҳар қалай ўттиз-қирқ йил машинада юрган одам пиёда қолмай, деб кенжамга битта "Волга" олиб бердим. Но мер олдик. Правоси йўқ бола миниб-нетиб юрмасин, деб калитини хотинимга бериб қўйдим. Абраҳ Қўчқор ҳали мойи артилмаган яп-янги машинани ҳам олиб кетибди. Илоё буюрмасин, илоё аварияга учраб ўлиги хор бўлсин! Ота-онаси тобути кетида фарёд уриб қолсин...

Жалол полвон дод деворай деди. Бирдан, кутилмагандага юрагига санчиқ кирди. Томири тўхтаб-тўхтаб ура бошлади. Ҳамро Очилдан юрак дориси борми, деб зўрға сўраёлди. Раис "ҳозир, ҳозир" деганича югуриб чиқиб кетди. Бир оздан кейин дори солинган қутичани кўтариб кирди.

— Хотинимнинг ҳам юраги хуруж қилиб туради. Манавуни тилингизнинг тагига ташлаб олинг, ҳозир

ўтиб кетади. — У шундай деб полвонга валидол таб-
леткасини узатди.

— Чайнаманг, ўзи эриб кетсин, — деди Зулфиқор
Гадоев.

Жалол полвон юрак оғриғи қандоқ бўлишини энди
 билди.

— Доктор чақиралиқми? — деди Ихтиёр Камол.

— Йўқ, йўқ, ҳожати йўқ, ҳозир ўтиб кетади, —
деди аранг ўзини тутиб полвон.

Полвонни палатага опкириб ўрнига ётқизиб
қўйиши. Сангчахон унинг қон босимини ўлчаб ла-
бини тишлади.

— Сизга нима бўлли, қўзичофим? Бирон нимадан
диққат бўлдингизми?

Полвон бошини сарак-сарак қилди. Истат Фузай-
ловна Сангча ваҳима қиляпти, деб бошқатдан қон
босимини ўлчади.

Полвонни доктор қўраётганда бошқалар ташқа-
рига чиқиб туришган эди.

— Бу одамнинг ичи тўла дард. Сиз билан биздан
кўра аламли кунларни кўрганга ўхшайди. Оғир, бо-
сиқ одам экан, ёрилиб дардини айтмаяпти.

— Сизга ҳаяжонланиш мумкин эмас. Кўрган яхши
кунларингизни эсланг, — деди Истат Фузайловна.

— Дўхтир опа, энди менга жавоб бераколинг. Ху-
дога шукр, буйрагим дуруст бўлиб қолди. Юракни
Тошкентда даволатсам ҳам бўлади.

Ойти бошини сарак-сарак қилди:

— Буйрак билан ҳазиллашманг. Ҳали тузалгани
йўқ. Биласизми, буйрагингиз жойидан силжиган. То
тузалмагунизыва кетишни ўйламанг.

Полвон яна бирон ой туришга ҳам рози эди. Аммо
шерикларининг гаплари унинг жон-жонидан ўтиб
кетяпти. Эрталаб турибоқ бисмиллосига Кўчкорни
падарлаънат, деб сўкишади. Кечқурун ётишда ҳам
яна ўша гап. Бу гапларга қандоқ чидайди? Ўша аб-
лаҳнинг падари менман, сиз оғизга олиб бўлмайди-

ган уят гаплар билан сўкаётган онаси менинг хотиним, деб айтолмасди.

— Зулфиқор Гадоев бундан икки ой олдин неварасини қўёвга чиқазган эди. Эртага қуда чақириқ қилишяпти. Албатта боринг. Кўпни кўриб дилингиз ёришади. Яна ўн марта томирингизга гимодез юборсак, кўрмагандек бўлиб кетасиз. Энди аравачадан тушинг. Пиёда юринг. Аммо оёқни ерга зарб билан ташламанг. Сувда сузгандек белга оғир келмайдиган қилиб юринг.

Полвон лом-мим деёлмай қолди. Тани бошқа дард билмас экан. Агар эшитаётган юзлаб ҳақоратларининг биттасини у эшитганда эди, ҳовли ўртасида сочини ёзиб дод дерди. Билмайди-да. Буни полвоннинг ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Энди буёфига Полвон, кўзим кўр, қулоғим кар, деб яшашга мажбур. Қийин, жуда қийин бундок қилиш. На илож!

Эрталаб нонуштадан чиқиб, бир стакандан булоқ суви ичиб, кундалик насиба — укол еб, шийпончада ўтиришган эди, Зулфиқорнинг ўғли келиб машинада олиб кетди.

Ойтимулло кўпни кўриб дилингиз ёришади, деганди. Қаёқда, меҳмонлар учун дастурхон тайёрланган хонага қадам босишлари билан полвонни электр токи ургандек бўлди. Кўзлари тиниб, боши айланди.

Девордаги қип-қизил чўғдек эрон гилами ўртасида илиб қўйилган заррин рамкада ниҳоятда қўҳлик аёл кишининг катталаштирилган фото суратини кўргандаёқ Полвоннинг ранги ўчди. Сувратдаги аёлнинг қулоғида келини Гуландом тақиб юрган зирақни кўрди. Полвон Гуландомнинг қулоғидан олиб, салмоқлаб кўриб, тақма, азадор хотинсан, олиб қўй, деган эди ўшанда.

— Бу кимнинг суврати? — деб сўради полвон Ихтиёр Камолдан.

Ихтиёр қўлтиқтаёғини деворга суюб, стул томон интилар экан, мувозанатини йўқотиб ёнбошга оға

бошлади. Полвон ушлаб қолмаганды йиқилиши аниқ эди.

— Ҳозир сўраманг, полвон ака, кейин айтаман, бу аёл ўзига ўт қўйган.

Кўчадан қўш машинанинг кетма-кет сигнали эши-тилди. Болаларнинг бақириқ-чақириқлари бошланди. Бундай пайтларда болаларга худо беради. Қуда тараф албатта болаларга турли совғалар олиб келишади. Бирига жевачка, бирига шоколад, бирига сувотар тўппонча тарқатадилар.

Аввал аёл қудалар ҳовлига киришди. Зулфиқорнинг хотини уларнинг оёғи тагига оқ сурп пойандоз ёэди. Келинлик либосида ял-ял ёниб кирган неварасини бағрига босиб, кўзёш қилиб олди. Зулфиқор эркак қудаларга ҳам худди шунаقا оқ сурп пойандоз тўшади. У олдига келиб бош эгиб турган невараси Бахшанда келинчакнинг пешонасидан ўпиб: “Бахтли бўл, болам, борган жойингда палак отиб, увалижували бўл, — деб елкасини силаб қўйди. — Энди даданг билан кўриш”.

Бахшанда ўрик тагида ўпкаси тўлиб, ҳиқиллаб турган дадаси олдига борди. Дадаси қирқбеш ёшлардаги жиккак, кўзлари чақнаб турган чиройли киши эди. Бахшанда юзидан тўр пардани олиб, дадасининг бўйнига осилди. Болалик пайтларида гидек, худди бирор ота бағридан тортиб олмоқчи бўлаётгандек ёпишиб олганди.

— Онанг раҳматли кўрмади бу кунларни, — деди у боласининг бошларини, елкаларини силаб.

У ўзини тутишга уринарди. Аммо иродасидан ҳаяжони зўрлик қилди. Йиглаб юборди.

Кузатиб турганлар ҳам қаттиқ ҳаяжонда эдилар. Охири бувиси келиб Бахшандани отаси бағридан, бўлди, бўлди, духтарим, бас энди, дея олиб кетди.

Аёлларни ҳовли этагидаги хонага, эркакларни кираверишдаги меҳмонхонага олиб киришди. Дастанхонга қуюқ-суюқ тортилди. Зулфиқорнинг кенжа

ўғли хокандозда исириқ тутатиб чиқиб кетди. Ўтирганлар баҳоли қудрат бири юз сўмлик, бири эллик сўмлик узатдилар. Удум шунаقا, исириқ тутатган одамга албатта пул бериш керак.

Зулфиқор қудаларига полвонни таништирди.

— Ихтиёри ҳам, Ҳамрони ҳам танийсизлар. Полвон ака биз билан санаторияда бирга даволаняптилар. У киши кўп яхши одам. Босиқ, мулоҳазали, андишли.

Полвон ичидан зил кетди. У ўйларди, шу андишли, шу мулоҳазали одамнинг фарзанди бу оиласа чексиз жафолар қилган. Қаршингизда ўтирган шу андишли одам — одам эмас, бўрининг, шоқолнинг отаси...

Ҳали бир-бири билан танишиб улгурмаган одамлар одатда у ёқдан-бу ёқдан гапириб, охири суҳбат мавзуини топиб оладилар.

Айний театринг Обид қизиқ билан Мирза қизиқ келганини, роса қизиқ ҳангомалар айтиб одамларни кулдирганини, Баҳовуддин пирам зиёратидан қайтаётган Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов Лабиҳовузга чой ичгани келишганини, одамлар ўраб олганини, Девонбеги мадрасасининг гумбазигача одам тўлиб кетганини, икки соатдан ортиқ шеър ўқитишганини гапиришарди.

Бу бўлаётган гаплар Полвоннинг қулоғига кирмас, икки кўзи девордаги сувратга қадалган. Назарида сувратдаги аёлнинг қулоғидаги зирақ қимирлаётганга ўхшайверди. Ихтиёр Камол меҳмонларга мулозамат қилиб, кириб-чиқиб турган Зулфиқорнинг қулоғига нимадир деди. У бош ирғаб, хўп, деб чиқиб кетди-да, билагига иккита тўн ташлаб кирди.

— Қудажонлар, бу меҳмонларимизни, — у полвон билан Ихтиёр Камолга ишора қилди, — дўхтирлардан қарзга олиб келганимиз. Кетишмаса бўлмайди. Полвон аканинг томирларига дори юборадиган пайт бўлди. Нима дейсизлар? Жавоб берайлиг-а...

Зулфиқор полвон билан Ихтиёрнинг елкасига тўн ташлади.

Улар икковлашиб машинада қайтишар экан, Зулфиқорнинг уйидаги аёлларнинг пазандалигига тасаннолар айтишарди.

— Дўстим, — деди Полвон, палатага киришгач, — ўзига ўт қўйган аёл тўғрисида кейин айтаман, деган эдингиз. Айтинг, нима бўлган?

— Хунук иш бўлган, жўражон, жуда хунук, анаву ярамас, ит эмган Қўчқор Зулфиқорни қамаб, кўп азоблар берди. Зулфиқор ҳам анойи одамлардан эмас. Хоннинг саройидек уйни қуришга фиштни қайдан олдинг, тахтани қайдан олдинг, деб қийин-қистовга тутаверди. Зулфиқор иморат учун нимаики олган бўлса, ҳаммасига фишт заводидан, тахта искалатидан, семону тунукаларгача квитансия олиб қўйган эди. Бундан иш чиқазолмаган терговчи, қанча пахта сотиб олгансан, қанча сотгансан, деб қийнайверади. Пахта заводини уч марта ревизия қиласилар, пичоқقا илинадиган бирон ишқал тополмайдилар. Тиллангни, бойлигингни қаерга яширгансан, деб яна дўппослайдилар. Зулфиқор менда бунақа нарсалар йўқ, деб азобларга чидаб беради. Бу орада бир ярим йилга яқин вақт ўтиб кетади. Охири Зулфиқорнинг хотини билан келинини қамаб тергов қиласилар. Гулоян Қўчқор тайёрлаган ҳужжатларни кўриб, бўлмайди, деди. “Уни шундоқ қўйиб юборсак гап тегади. Ҳужжатларни икки йилга кесиш мумкин бўладиган қилиб тайёрла. Хотини билан келинини шу бугун қўйиб юбор”, деб ўзи Қарши томонга ўтиб кетади.

— Қўчқор Жалолов ўша куни Зулфиқорнинг хотинини қўйиб юборади. Унинг ёлғиз қолган келини олдига тун ярмида киради. Қўлларини қайриб, уни зўрлайди. Қулоғидаги зирагини олиб, тонгга яқин чиқариб юборади. Телба бўлиб қолган жувон ҳали осмон оқармай туриб уйга келади. Ҳолдан тойган қайнонаси ухлаб ётарди. Ҳали уйғонмаган қизи Бах-

шанда тепасига келиб узоқ қараб туради. Ҳаром вужуди билан унга яқин келолмайди. Ошхонага кириб керосин тўла тунука банкани кўтариб чиқадибошидан қуяди. Гугурт чақиб юборади.

Том бўйи бўлиб ёнаётган олов ҳовлининг у бошидан-бу бошига югуради, шу олов ичидан аёл кишининг бўғиқ овози эшитиларди. Уйғониб кетганлар унга яқин боролмасдилар. Челаклаб сув сепсалар ҳам ўт ўчмасди.

Зулфиқорни турманинг ичида суд қилиб икки йил берадилар. Икки йиллик муддатни ўтаб бўлди, деб чиқариб юборадилар. У қамоқдан чиққандан келининг қирқи ўтиб бўлганди.

Иҳтиёр Камол столдаги аллақачон совуб қолган чойни симириб, инсоннинг боши тошдан экан, жўра, деб ўтирган ерида қўлтиқтаёғига қўксини тиради. Та什қаридан одамларнинг овози эшитила бошлади. Бир оздан кейин томирга дори томизадиган мослама кўтариб Сангча кирди.

— Бугун вақтида укол олмадинглар, жужуқларим, гимодез томизиш ҳам кечикиб кетди.

Сангча Полвонга фақат қувноқликка яратилган бир малак бўлиб кўринади. Ер юзи шунаقا нурли одамлар билан мунаvvар, деб ўйларди у. Худо жами гўзалларни одамларни маҳлиё қилиш учун, инсонлар кўнглидан бадбинликларни қувиб, вужуд-вужудини эзгуликка чулғаб, яхшиликларга чорлаш учун яратгандек эди.

Полвон салкам икки соат билагида игна билан бир литрли шишадаги гимодез суюқликнинг охирги томчиси қолгунча қимирламай ётди. Кўзини уйқу босди. Ҳамшира қўймичига укол қилгандагина уйғонди. Ҳали офтоб ўчмаган. Беморлар кечки салқинда хиёбонларда сайр қилиб юрардилар. Иҳтиёр Камол ҳамон қўлтиқтаёғини иягига тираб қимирламай ўтирипти. Полвоннинг уйғонганини сезгач, ташқарига чиқмаймизми, дея ўрнидан тура бошлади. Полвон ҳам

турди. Икковлашиб ҳовлига чиқиши. Булоқдан бир пиёладан сув ичиб, ўзлари ўрганган шийпонга чиқиб ўтириши.

— Уч кундан кейин муддатим тугайди. Кетсам, сиз зерикиб қолмасмиkinsiz, деб ўйлайман, — деди Ихтиёр Камол.

— Мен ҳам кетсам керак, — деди Полвон.

Аслини олганда, бу меҳрибон, қайфунгга қайфудош одамга Полвоннинг меҳри тушиб қолганди. Фақат, фақат Қўчқордан гап бошламаса бўлгани. Бар и бир бўлмади. Қўчқорнинг номи аралашмаган сухбат сухбат ўрнига ўтмай қолди.

— Оёғингизга нима қилди, деб сўрамадингиз, ўзим айтай. Терговчи Қўчқор Жалол мени қамоқча олган куниёқ, олтинларингни, бойликларингни қаерга яширгансан, деб кечасию кундузи ухлатмай сўроқ қилди. Менда бунаقا нарсалар йўқ, десам, ишонмайди. Уради, тепади, қўлларимни қайиради. Мен бир чорвадор одам бўлсан, менда тилло нима қиласди, дейман, қани ишонса! Икки барзанг ерга ётқизиб, қўл-оёғимни босиб турди, яна бири стулга чиқиб, икки тиззамнинг кўзига сакраб тушди. Оғриқ азобида ҳушимдан кетиб қопман. Тиззаларимнинг ошиқмошиги жойидан кўзғаб қопти. Докторлар гипсга солиши, бўлмади. Охири ромитонлик мош табибни чақириб келиши.

Қўли енгил экан, ошиқ-мошиқни жойига солди. Оғриқ қолгандек бўлди. Лекин тиззаларимдан пастида жон йўқдек. Шу-шу, қўлтиқтаёқча осилиб, судралиб юрибман. Қўчқор Жалол ҳароми, гарнинг боласи битта гапни билади. Олтин, олтин қани? Яширган жойингни айт. Айтмасанг, қўлларингни ҳам синдираман, дейди. Бўлмади. Болаларимни, куёвимни чақиритирдим. Уларни чўлдан зудлик билан олиб келиши.

Кенжам аҳволимни кўриб додлаб юборди. Икки тарсакидан кейин болам шўрлик жим бўлиб қолди. Уларнинг ҳаммаси чўпон. Совхоз қўйларини боқишади. Ҳар бирининг хусусий икки-уч юз-

дан қўйи бор. Бунга ҳукумат рухсат берган. Терисини, жунини, гўштини давлатга сотишади. Бундан ташқари, план устига қўшимча маҳсулот бергани учун яхшигина мукофот пули ҳам олишади. “Болаларим, қўйларингни битта қолдирмай сотинглар. Пулини манавуларга келтириб беринглар”, дедим. Болаларим ота сўзидан чиқмайдиган қобил болалар эди. Хўп, деб чиқиб кетишиди. Совхоз қўй сотиб олмайди. Олганда ҳам пулини бир йил судраб чала-ярим қилиб, каттагина солиқ олиб, баракасини кетқизиб кейин беради. Мингга яқин қўйни бозорга чиқариб бўлмаса! Болаларим нима қилишларини билмай икки мотоциклда чўлдаги чўпонлар олдига боришади. Совхознинг Қизилқумда бир юз қирқ минг қўйи боқиласди. Икки юздан ортиқ чўпон қишин-ёзин саратонни саратон демай, чиллани чилла демай, офтоб тифида куйиб, чўл бўйлаб қўй ҳайдашади. Норменгли деган чўпон уларга бошчилик қиласди. У асли Сурхондарёнинг Шеробод туманидан. Ёшлигида Шофирконга келиб қолган. Норменгли ҳалол, покиза одам, чорвачилик унга отакасб бўлган. Болаларим ўша Норменглининг олдига бориб, ниятларини айтадилар. Норменгли бошини қашлаб узоқ ўтиради. Ерга кўзини қадаганча тинмай сигарета чекади. Ярим соатча шу алпозда ўтириб ўрнидан туради, у ёқ-бу ёққа юради. У ниҳоятда асабий, ҳозир бирор билан муштлашмоқчилик муштларини тугади. Норменгли кейинги пайтларда уйқусизлик касалига мубтало бўлганди. Ана олиб кетади, мана олиб кетади, деб ўтов олдига чиқар, олисда тўзон кўтарилса, то етиб келгунча ўзини қўярга жой тополмасди. Машинада ё зоотехник, ё ветврач келганини кўргандан кейин кўнгли жойига тушарди. Норменглининг туман марказига бормаганига ҳам уч ойдан ошди. Гулоян айғоқчилари нинг кўзи тушса уни ҳам рўйхатга тиркаб қўйишиларини билади. Яхшиси, ёмон кўзлардан йирокроқ юрай, деб чўл кезгани-кезган эди.

Норменгли бир қарорга келди шекилли, жойига ўтириб: "Кетаверинглар, — дейди у, — ҳамманг ўз отарингга бор. Эрталаб олдиларингга одам боради".

Эрталаб Норменглиниңг ўғли түнгичимниңкага мотоцикл қажавасида бир қоп сабзи-пиёз, картошка ташлаб кетади. Кетар чоғида келинимга пиёз таңда пул бор, ҳаммасини терговчига берманглар, эллик минги ўзларингда қолсин, ҳали сизларга пул кўп керак бўлади, деб жўнаб кетади.

Ўғлим Қўчқор Жалолга пулни олиб борганда у бола бечорага бақириб беради.

— Мен сенларга пул деганим йўқ. Тилла танга олиб кел, деб айтганман, тушундингми? — дейди.

— Бизда унақа нарса йўқ. Умримда бир донасини ҳам ушлаб кўрмаганман.

Қўчқор тажанг бўлади.

— Бундай қиласан. Ҳозироқ Бухорога бориб катта бозордан Ашот деган армани кабобазни топасан. Мени Қўчқор Жалол юборди, деб қўлига пулларни берасан. Хушёр бўл, олдида одам йўқ пайтида у билан гаплаш. Нима қилишни унинг ўзи билади, — деб тушунтиради.

Нафсингга ўт тушкур Қўчқор Жалол юзта бухор тангани олгандан кейин, "Айби исботланмади", деб мени қўйиб юборади.

Үйни тинтуб қилганда олиб кетган битта қўл соат билан Парижда мукофотга беришган олтин медалимни қайтиб бермади. уни "антиқа" тери учун олгандим. Танлов ҳаками билагимга ҳар ўн беш дақиқада куй чаладиган швейцар соатини тақиб қўйганди. Афсус, жуда қимматли эсдалик эди. Ҳай, жанозасига буюрсин...

Чиққанимниңг эртаси кеч қоронида Норменгли келди. Қўйлардан биронтасини ҳам соттирмаганини, пулларни чўпонлар тўплаб берганини айтди. Бунақа одамгарчиликдан қўзларим ёшга тўлди. Ўзими тутолмай ҳиқиллаб йиглаб юбордим. Ифлос

Қўчқор шунча азоб берганда ҳам миҷжамга ёш келмаганди. Чўпонларнинг одамгарчилигидан таъсиралиниб кетибман.

Кечқурун палатада улфати чор бўлиб, чой ичиб ўтиришарди. Телевизор биринчи ўзбек космонавти Шариповнинг хонадонини кўрсата бошлади. Қариндош-уруглари, қўни-қўшнилари, ёр-биродарлари Шариповнинг ота-оналарини табриклиашяпти. Ҳовли одамга тўлган. Ҳамманинг қўлида гул.

Чой хўплаётган Ҳамро Очил, қандай баҳтли оила бу! деб юборганини билмай қолди.

— Отасига раҳмат! — деди Ихтиёр.

— Шундоқ фарзанд ўстирган онасига минг-минг раҳмат-е! — деб юборди Зулфиқор.

Фақат Жалол полвоннинг тилига гап келмасди.

Ҳамро Очилнинг файласуфлиги тутиб кетди.

— Биласизми, инсон нима учун фарзанд ўстиради. Меҳнат қилиб, топиб келган ош-нони учунгина эмас, ўлганингда гўрингга қўядиган мармар тоши учунгина эмас, эл-юртдан олиб келадиган отангга раҳмат, деган биргина сўзни эшлиши учун ўстиради. Отангга лаънат, падарингга лаънат, деган сўз олиб келадиган фарзанднинг юзини худо тескари қилсин!

Мана шу сухбат асносида Жалол полвон минг ўлиб, минг тирилди. Ўзидан ўтганини ўзи билади. Мумтишлагандек, тилини ютиб юборгандек забун эди у.

— Мана, масалан, аблаҳ Қўчқор Жалолнинг отасига ҳеч ким раҳмат, дермикин? Қани, айтингларчи? Нима дейсиз, Полвон aka?

Жалол полвон нималардир деб гудранди. Нима деганига ҳеч ким тушинмади. Унинг ранги оқариб кетган, қошлари ўртасига тугунчак тушиб, бир нуқтага тикилганча телбанамо алпозда ўтиради.

— Йўқ, — деди Ихтиёр Камол. — Ҳеч ким раҳмат демайди. Шундай ифлос бола ўстирган сендек отага минг, миллион марта лаънатлар ёғилсин, дейди.

Жалол полвон ҳолсизланиб ўрнидан турди, маст одамдек чайқала-чайқала ҳовлига чиқиб кетди.

— Бечоранинг яна қон босими ошиб кетди шекилли, — деди Зулфиқор. — Ё юраги хуруж қидимикин? У шундай деб чўнтагини кавлаб, валидол қидира бошлади.

Жалол полвон кечаси ухлаёлмади. У ёнбошидан, бу ёнбошига афдарилаверганида кароват фичирлаб, шерикларини ухлатмади. Охири ўрнидан туриб, шиппагини кийдию ташқарига чиқиб, ҳар гал ором оладиган шийпонда ўтириб ўй-ўйлаб кетди.

Кеча сокин. Тиқ этган товуш йўқ, ой ҳам синдирилган патирдек яримтагина бўлиб қолган. Полвоннинг ҳолига кулгандек яқингинада бақа қуриллайди. Кетма-кет, чўзиб-чўзиб қуриллайди.

Полвоннинг ичида нимадир ёнаётганди. Ичидаги олов чиқиб кетишга йўл излаётганга ўхшарди. Охирни бир хўрсинганида бўғзини куйдирди-ю, ташқарига чиқиб кетди. Одамнинг жони ҳам шунаقا чиқиб кетармикин? Йўғ-е, ундаймасдир. Полвон жилмайиб туриб жон берганларни кўрган.

— Э, аттанг. Эсиз умр, эсизгина умр-а! Худо мени одамларнинг лаънатини эшитиш учун яратган бўлса иложим қанча! — деди у афсус-надоматлар билан.

Полвоннинг даволаниш муддати тугади. Уни кузатгани аэропортга чиқиши. Полвон самолёт трапиғига оёқ қўя туриб, кутинглар, бир ҳафтага қолмай келаман, деб такрорлади.

Самолёт ҳавога кўтарилганда полвон бирдан енгил тортиди. Бадбаҳт ўғли туфайли ёғилган қарғишилар, ундан азоб чеккан аламзада одамлар ерда қолди.

Қишлоқ, ўша-ўша, одамлар ўз ташвишлари билан овора. Чолларга ҳар куни бўлмаса ҳам кунора наҳорга ош бўлиб турибди. Бирор қиз узатаяпти, бирор ўғил уйляяпти. Яна бирор оламдан ўтган отаси ё онасига йигирма оши беряпти.

Фақат Нурим сартарош бу ошларга боролмайди. Одамлардан юзи шувит. У дўконини ҳам очмай

қўйган. Қулоғига бир хунук гап кирди-ю дўконга қулф солди. "Нурим ўша одам овчиси Собитнинг отаси-да, боласидан ўтиб қаёққа борарди. Бўйнингга лунги бойлаб, кекиртагингта устара тортиб юбо-риши ҳеч гап эмас. Ҳукумат йўли билан бошқа сартарошхона очиш керак".

Шу гап қулоғига кирдию Нуримнинг қирқ йиллик қасби барҳам топди. Кўчага ҳам чиқмай томорқасида ғимирсиб юради.

Кундуз соат бирларда самолётдан тушган Полвон қишлоққа кун ботмай кириб келди.

Нурим сартарош эшиги олдида омборга тиқилиб қолган хашакларни олаётган эди. Жалол полвоннинг қораси кўриниши билан ишини ташлаб шошилганича уйига кириб кетди. Унинг Полвонга кўринишга бети чидамасди. Ўзини отиб кетган боласи учун албатта мендан қасос олади, деб ўйларди. Полвон эса унга қараёлмасди. Шу тинчгина оилани хароб қилган ўғли учун Нурим албатта мендан ўч олади, деб ўйларди. Полвон Нуримдан, Нурим Полвондан қочиб юради. Полвон шу топда, ҳозир Нурим кетмонни-ми, болтаними кўтариб чиқади, менга ташланади, деган ўйда сергакланиб келарди. Нурим эса, Жалол ҳовлимга бостириб кирадиу ҳозиргина хашаги олинган омборга мени икки буклаб тиқади, дея қочиш учун девор наҳрасини мўлжалга олиб, дағ-дағ титраб туради.

Йўқ, Жалол полвон индамай ўтиб кетди.

У уйига келганда жияни томда кечаги шамол учирив туширган тарновни жойига ўрнатаётган эди. У тоғасини кўриб, ишини шоша-пиша биткизио, томга энгашган тут шохига осилиб пастга тушди.

— Келдингизми, тоға? Аҳволингиз дурустми?

— Шукур-шукур, — деди Полвон айвон даҳанига ўтирас экан. — Битта чой қўйиб бер. Бухоронинг таъмсиз сувини ичавериб тинкам қуриди.

Жияни газга чойгум қўйиб чиқди.

— Жиян, — деди Полвон. — Шу машинани юрғизса бўладими, бир қўр-чи.

— Аккумулятори ўлган, уни бир кун токка қўйиш керак.

Қўчкор машина аккумуляторини чиқазиб, сувини тўкиб гараж токчасига қўйган эди.

— Зарур бўлса ҳозироқ устага бериб келаман, эрталабгача тайёр қилиб қўяди.

— Жуда зарур. Бухорога шу машинада кетаман. Устага олиб бор, ўшанақаси акангни ҳам чақириб кел. Гуландом уйда бўлса, айт, тез келсин.

Жияни чой дамлаб чиқди, кейин чанг босган аккумуляторни велосипед орқасига ўрнатиб жўнаб кетди.

Полвоннинг катта жияни автомобил назорати бошлигининг ўринбосари эди. Бухорога машинани шу миниб боргани дуруст. Йўлда инспекторлар бўлар-бўлмасга тўхтатмайди.

Полвон новвот сувидек тотимли чойни ҳузур қилиб ичаркан, ўзингга шукур, ўзингта шукур, деб қўйди. Бирпасда чойнакни бўшатди. Пешонасидан терларни сидириб яктагининг этагига қўлини артиб, ҳовли пастидаги ўтинхонага кириб кетди. Кўмир кукунлари ўрнашиб асли ранги қандоқлиги билинмай кетган чамадонни кўтариб чиқди. Супурги билан ўбдан чангини қоқиб, латта билан артди. Чамадон қулфланган эди. Уриниб очолмади. Гаражга кириб омбир билан катта бир отвертка олиб чиқди.

Шу пайт Гуландом келиб қолди. Қайнотаси билан йифлаб кўришди. У энди ўзини олдирган, кўзи тагларида, иягининг пастида майда ажинлар пайдо бўлган. Аввалги шиддати йўқ. Йигидан хўл бўлган киприклиари орасида илгари чақнаб турадиган ўт сўнгандек эди. Овози ҳам сўлғин. Шу бир ой ичида сўлиб, эртанги тақдиридан умидини узган афтодаҳол бир алпозда эди. Полвон унга қараб раҳми келди. Бечора...

Полвон уни бағрига босиб бошларини силади. Юлатмоқчи бўлди. Нима деб юпатади? Уни овута-

диган қандоқ сўз бор дунёда? Гуландом эса унинг бағрида ўксиб-ўксиб йигларди.

— Болам, қандоқ қиламиз, пешонамиз шўр экан. Баҳт бизга бетини эмас, кетини кўрсатган бўлса, кимга зорланамиз? Бор, болам, муздек ариқ сувида бетларингни ювиб ол!

Полвон тугунчасидан бир сурат олиб унга узатди.

— Ия, ота, бу менинг зирагим-ку! — деди ҳайрон бўлиб Гуландом.

— Йўқ, болам, сеники эмас, шу келинчакники. Сен унинг зирагини тақиб юрган эдинг. Эринг абраҳ уни зўрлаб, кейин қулоғидан чиқариб олган. Бу келинчак ҳозир йўқ. Номуси барбод бўлганига чидамай, ўзига ўт қўйган.

Гуландом сесканиб кетди. Беихтиёр икки қулоғига қўл юборди. Шу топда унинг икки қулоғи ўтда куяётгандек эди.

Гуландом қайнотаси "тақма бу зиракни", деганда олиб қўйган эди.

— Ўтири. Энди манаву чамадонни очамиз.

У шундай деб чамадон қулфининг тагига отвертка тиқиб кўчириб олди, қопқофини очди. Елимхалтага солинган бир зарбоф түнни олиб халтадан чиқазди. Бухоро зардўзларининг ноёб бу намунаси аслида амир вазирларидан бириники эди. Полвон түнни наматга ташлаб, ҳинд чойидан бўшаган тунука банкани олди. У жуда оғир эди. Қопқофини очиб ичидагиларни дастурхонга тўқди. Бухоро тилла танглари жаранглаб кетди.

— Биласанми, болам, шу тилла учун эринг совхоз директорининг икки оёғини синдирган.

Полвон бир тўрвани олди. Тугунини ечиб ичидагиларни тўқди. Улар аёлларнинг турли хил тақинчоқлари эди. Полвон қийшиқ бир узукни қўлига оларкан, овози титраб деди:

— Э худойим-а, бу қандоқ кўргилик! Узукка яхшилаб қара, болам.

Гуландом узукни қўлига олди. Узук негадир доира шаклида эмас, тухумга ўхшаш узунчоқроқ эди.

— Бу узук бир хотиннинг қўлидан омбирда тортиб чиқарилган. Бечора хотиннинг бармоқ бўғинлари ажралиб кетиб, шалвираб қолган. Бармоқ териси шилиниб, гўшти чиқиб қолган. Кўряпсанми, унда омбир излари қолган.

Үюлиб ётган тилла тақинчоқларни титкилаб бир медални олди.

— Бу уйингдаги эринг тақиб юрган соатнинг эгасиники. Ҳали ҳаёт. Бу соат билан медални Франциядга мукофотга беришган.

Гуландом сапчиб ўрнидан турдию кўча томонга ўқдек отилиб чиқиб кетди. Полвон тақинчоқларни яна халтага солди. Тилла тангаларни чой қутига битта-битталаб санаб ташлади. Бухор танга роппа-роса 100 дона чиқди. Николайнинг сурати солинган танга бир юз саксонта эди.

Полвон шу ишлар билан банд экан, Гуландом келганини сезмай қолди.

— Мана, — деди у, — зиракни чамадонга ташлар экан. — Мана соат.

Гуландом ютурганда соат механизмлари ишлаб кетган эди. Бир-икки дақиқадан кейин соат шўх бир куйни чалди. Бу соат ўлиб ётган Кўчқорнинг билагида шу куйни чалиб турганди.

Полвон чамадон тагида яхшилаб қофозга ўралган китобчага ўхшаш қаттиқ бир нарсани олиб очди. Ҳали тахи бузилмаган, банқдан олинган долларлар эди.

Чамадонда булардан ташқари сопига олмос, бриллиант қадалган ханжар, тилло, кумуш қуйма нақшлар қадалган қизил баҳмал камар бор эди.

Полвон буюмларни жой-жойига қўйиб, чамадон қопқофини ёпти.

— Мана, болам, — деди Полвон Гуландомга. — Кўйнимизда чаён бор экан. Топган нарсасини интига ташийдиган қаламуш бор экан.

Кўча тарафда машина гуриллагани эштилди. Бир оздан кейин эшиқдан бир милиция майори билан Полвоннинг жияни кириб келди. Бу марҳум синглисинг ўғли Салоҳиддин эди.

У тоғасининг анча ўзига келиб қолганидан севинди. Ҳол-аҳвол сўради.

— Жиян, сендан битта илтимос. Бошлиғингдан икки кунга рухсат сўра. Манаву машинада Бухорога борамиз. Жуда зарур иш бор. Йўқ дема, жиян.

Салоҳиддин чаккасини қашлаб туриб жавоб қилди.

— Бизда йўл ҳаракати ойлиги кетяпти. Майли, бир кунга борай. Бораману яна самолётда орқага қайтаман. Майлими?

— Майли, — деди Полвон жиянидан хурсанд бўлиб.

Кичик жияни машинани ювиб, ёғларини текшириб сафарга тайёр қилиб қўйди. Энди эрталаб битта аккумулятор қўйса бўлди. Бемалол кетаверсалар бўлади.

Полвон эртаси аzonда Салоҳиддин билан йўлга чиқди.

Гуландом эшик кесакисига суяниб мунғайганча машина орқасидан қараб қолди.

Полвон эртасига самолётда қайтиб келди. Унинг чеҳраси очиқ эди. У умрида бир марта савобли иш қилдим, ҳамма вақт курашда полвонларни йиқитиб ранжитардим. Рақибларим албатта енгилгандарни учун менга раҳмат айтмагандирлар. Шуларнинг уволига қолдим, деб ўйларди.

Полвон қишлоқда бир нохушлик устидан чиқди. Гуландом бир банка керосинни Қўчқорнинг гўрига сепиб ўт қўйиб юборипти. Гўр ловуллаб ёнипти. Тепасидаги дарахтлар ҳам куйиб кетибди. Гуландомнинг ўзи аллақаёққа ғойиб бўпти. Қаёққа кетган, тирикми, ўликми, ҳеч ким билмасди.

Полвон кечқурун самоварга чиқди. Чойхўрлар билан ҳардамхаёл, узуқ-юлуқ гаплашиб, қишлоқ халқини эрталаб уйига таклиф қилди. "Нима, Полвон ака, юрга ош берасизми?" — деб сўрашганди, "Эрталаб биласизлар", — деди у чойхонадан чиқиб кетаркан.

Қишлоқда ош берилса, оқсоқоллар сабзи тўғрашга киришади. Масжид омборидан идиш-товоқ олишади. Стол-стул, дастурхон деган гаплар бор. Қизиқ-ку, ҳе йўқ, бе йўқ, эрталаб уйга чақиряпти.

Полвон уйга келиб, жиянидан сув иситиб беришини сўради. Ювиниб, тоза кийимларини кийди. Хуфтон намозини узоқ ўқиди. Икки қўлини кўкка кўтариб, Аллоҳга илтижолар қилди.

— Тангри, бу жонни ўзинг бергансан. Энди омонатингни ол. Сен берган жонга қасд қилиб гуноҳга ботишни истамайман. Жонимни ўзинг ол.

Полвон бу гапларни беш-олти мартадан такрорлади. Тоғ тепасида қимиirlамай туриб қолган ойга узоқ тикилиб ўтирди. Тун осуда. Тиқ этган овоз йўқ.

— Берган неъматларингга минг бора шукур. Даври-даврон сурдим, курашлардан яккакифт бўлиб чиқдим. Хорлик-зорлик кўрмадим. Энди бас, қийналиб кетдим. Ўз болам мени юрт кўзида шармисор қилди. Омонатингни ол, Аллоҳим. Бас, энди кетай. Бу дунёда энди яхшилар яшасин.

Тонготар маҳали Жалол полвоннинг жони узилди.

Жанозага қишлоқнинг катта-кичик ҳаммаси келди. Фақат Нурим сартарош келолмади. Юрт кўзида унинг юзи шувит эди.

Орадан тўрт кун ўтиб, Чорвоқ денгизида чўмилаётган болалар қирғоқдан бир жуфт туфли топиб олдилар. Бу Гуландомнинг туфлиси эди.

1999 йил, апрель

САФАРДА ЁЗИЛГАН ҲИКОЯЛАР

СУМБУЛ

(“Сурхон ҳикоялари”дан)

Ваҳобжон Деновга бемаҳал келганидан у ёқбу ёққа телефон қилиб, ҳеч кимни тополмади. Охири ўйлаб-ўйлаб колхоз меҳмонхонасида тунаб қолишни маъқул кўрди. Меҳмонхона қоровули чопонини бошига ёпиб ухлаб ётган экан, унинг илтимосига дўнфиллаб-дўнфиллаб зўрга кўнди.

Ваҳобжон ишлаган пайтларда бунаقا жой йўқ эди. Меҳмонхона ҳам кейин қурилибди. Қоровул уни айланма тахта зинадан бошлаб чиқиб, чироқни ёққанда, икковлари бир-бирларига тикилиб қолишиди.

— Кўзимга иссиқ кўринасан, ука. Қаерда кўрганман?..

— Мен сизни танияпман. Қосим ака эмасмисиз? Бундан йигирма олти йил олдин кўричагингизни кесиб ташлаган эдим.

Қосим аканинг кўзлари чақнаб кетди.

— Анавуни қаранг-а, анавуни қаранг-а! Вой, жонингдан...

Қосим ака унинг қўлидаги чамадонини олиб, қаерга қўйишини билмай, хонани бир айланиб чиқди. Охири стол устига қўйиб, унга қаради. Кейин чамадонни яна олиб, ушлаб турганча гапира бошлади:

— Тирик одам ахир бир кун бир-бирини кўрар экан. Тан-жонингиз соғми? Муни қаранг-а. Ҳозир, ҳозир...

У гапини тугатмай, йигитлардек чақонлик билан зинадан тушиб кетди. Сал ўтмай, пастдан тўқ-тўқ ўтин ёрган товуш эшитилди. Ваҳобжон деразани очиб юборди. Кеч куз бўлишига қарамай, кўклам ҳавоси уйга ёпирилди. Тошкентдан чиқаётганда изфирин

жонни ачитар, аллақачон яланғоч бўлиб қолган новдаларни буйдалар эди.

Хурмозор орқасидан ярим палла тарвуздек қипқизил ой кўтарила бошлади. Ваҳобжон папирос кулинини ташлаш учун кулдан қидириб у ёқ-бу ёқса аланглаган эди, буфет устида турган кулранг нарсага кўзи тушди. Беихтиёр яқин бориб қаради. Қаради-ю, бадани ғалати сесканди. Бу дур боғлаган сумбул бутоги эди. Қўлига олди. Панжадек бутоқлар усти новвот дуридек қалинлашиб кетган, соч толасидек сумбул новдаси фақат дурнинг синган жойидан аранг кўриниб турарди.

У сумбулни қўлига олиб, чироқ тагига келди. Қўллари беихтиёр титради. Шу пайт Қосим ака патнисда хурмо, анор, олма олиб чиқди. Ваҳобжон унга йўл бераман деб, қўлидан сумбул дурини тушириб юборди. Сумбул полга тушиб жаранглаб синди. Ваҳобжон афсусланиб, дур бўлакларини териб олар экан, Қосим акага гуноҳкорона қаради.

— Ҳечқиси йўқ, сероб нарса. Хурмони эрмак қилиб туринг, ҳозир чой дамлаб чиқаман.

Ваҳобжон сумбул синиқларига тикилиб, ўйлаб кетди. У бу сумбулларнинг қаерда борлигини билади. Сумбулсойда хаёл суриб ўтирган кунларини эслади.

Ваҳобжон урушдан олдин медицина техникумини тутатиб, Сумбулсойга юборилган эди. Сумбулсой тоғ оралиғидаги қишлоқ. Пасту баланд тепаликлар, арча ва қарағайларга бурканган ён бағирлар, кўз ёшидек тиниқ булоқлар, майда барг азamat толлар қўйнида мудраган сўлим қишлоқ.

Қишлоқнинг қоқ белидан кесиб ўтган сойдан кечиб адирга кўтарилса, бутун қишлоқ кафтда турган-дек кўринади. Адирнинг орқасида эса тик жарлик. Бу жарликда фақат құшларнинг чирқиллашию шамолнинг гувиллаши эшитилади, холос. Жарлик тубида мажнунтоллар қўйнига яширган Сумбулсой

бор. Қишлоқ йигитлари ёзниң жазирама кунлари адир ошиб шу жарга тушишарди. Худди новвотдан ясалган қасрдек, Сумбулсойда бир текис шувиллаган томчиларга қулоқ солиб, соатлаб ўй суриб қолишарди. Ўнгирлардан осилган соч толасидек қора сумбул новдаларидан шудринг томади. Йиллар ўтиб бу шудринглар тошга айланади. Сумбул толалари йўғонлашиб, баъзан ток зангилик дурга айланади.

Ваҳобжон ҳам Сумбулсойда соатлаб қолиб кетарди. Шу ерда сумбул толаларидан тўқилаётган томчиларнинг қўл соат чиқиллашига ўхшаш товушига қулоқ солиб, кўнглига ўт солган қизнинг келишини кутарди. Тоғлиқлар одати ёмон. Қиз боланинг йигит билан хилватда туришганини кўришса, катта жанжал чиқади. Шунга қарамай, қиз келарди. Адирлардан ошиб, тошлар панасида биқиниб, Сумбулсойга етиб келарди.

Гулсум қишлоқнинг ўқимишли қизи эди. У отонасининг қаршилигига қарамай, Самарқандаги ҳамширалар курсини битириб келган. Амбулаторияда Ваҳобжоннинг қўлида ишлади. У пайтларда қишлоқ аёллари эркак докторга кўринмасдилар. Ваҳобжон учун Гулсум ниҳоятда зарур эди.

Ваҳобжон билан Гулсум Сумбулсойда жуда кўп марта учрашишди. Ишқ-муҳаббат ўртаган юракларини бир-бирларига тикилиб овутишарди. Аммо кичкинагина қишлоқда бундай сирнинг узоқ сақланиб қолиши мумкин эмас эди.

Кимдир уларнинг Сумбулсойда учрашишларини пайқаб қолган. Ана шундай учрашишларнинг бирида тўрт-беш йигит уларнинг йўлини пойлаб, Сумбулсойда тутиб олишади.

Қизни қўйиб юборишади-ю, Ваҳобжонни қишлоқقا олиб тушишади. Бетига қора суртиб, эшакка тескари миндирганча қишлоқдан чиқариб юборишади.

Чўлда қўли боғлиқ, эшакка тескари минган Ваҳобжоннинг қўлини чўпон чол ечиб юборади, унга

раҳми келиб, отида Денов йўлигача чиқариб қўяди. Чўпон чолнинг гаплари ҳали ҳам Ваҳобжоннинг қулоғида:

— Одатимиз қурсин, болам. Келгиндига қиз бермаймиз. Қизимизга сал мундайроқ қарагани аямаймиз.

Ўшанда Ваҳобжон Деновга тонготар пайтида кириб келганди. Одамларнинг кўзлари бесаранжом. Ҳамма ташвишда. Уруш бошланибди.

Эртага бутун районда доктор боланинг бетига қора суртилгани, эшакка тескари миниб, қишлоқдан қочгани овоза бўлади. Кетиш керак, бутунлай кетиш керак. Уруш бошланибди. Урушга кетгани маъқул.

Ваҳобжон тўппа-тўғри ҳарбий комиссариатга учрашди-ю, эртасига ёқ армияга жўнаб кетди.

Қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади, дейдилар. Ваҳобжон фронтда тўрт йил кезди. Қанча ярадорларни жанг майдонидан судраб олиб чиқди. Қанча беҳол жангчига қон қуиди. Баданлари ўқдан илма-тешик бўлиб кетди.

Уруш тугаши билан туғилиб ўстган қишлоғи Чинозга қайтиб келди. Дунё кезган одам бир жойда туролмас экан. Тошкентта келди. Институтга кириб, яна ўқишига шўнғиб кетди. У фронтда экан пайтларида икки-уч марта Сумбулсойга хат ёзиб, жавоб кутди. Аммо Гулсум ўрнига имзосиз жавоб келди.

“Башаранг қоракуя соғинган бўлса, кела қол...”

Ана шундан кейин у хат ёзишни тўхтатди. Гулсумни ҳам, Сумбулсойни ҳам унутди.

Шу топда у дур бойлаган сумбул синиқларини ушлаб туриб, ўша воқеаларни бир-бир эслади. Кўнгли ҳам қувонч, ҳам алам билан ўртанди. Қосим aka елкада сочиқ, қўлида чойнак билан чиққанда у ана шундай ўйлар билан банд эди.

— Оббо, дўхтири ука-е, муни қаранг-а, кўришарканмиз-а. Тинч-омонмисиз? Эсингиздами, Сумбул-

сойдан қайтганингизда, бизницида тунаган эдингиз, ўзим армияга кузатиб қўйган эдим.

Қосим ака асли деновлик бўлиб, ўтин кесиш учун Сумбулсойга атайин борарди. Бир кун ёнғоқзорда саржин кесаётганда қорнини чанглаб ётиб қолади. Икки йигит замбилда уни амбулаторияга олиб келишади. Ваҳобжон қараса, кўричаги тутиб қолган экан. У умрида операция қилмаган. Аммо уни дарров операция қилмаса, нобуд бўлиши аниқ эди. Ваҳобжон таваккал деб операция қилади. Қосим ака омон қолади.

Ваҳобжон қишлоқдан қувилганда Деновга келиб, шу кишининг уйида тунаган эди. Мана, бемаҳалда у билан яна учрашиб қолди.

— Сиздан ўла-ўлгунча қарздорман. Қўлингиз енгил экан. Мутлақо тузалиб кетдим. Урушга ҳам бориб келдим. Икки орден, уч медаль олдим. Хўш, энди сўраб қўяй: биз томонларга сизни қайси шамол учирди?

— Қизим шу ерда. Икки ой бўлди ишга келганига, Душанбедан қайта туриб, қизимни қўриб ўттай, дедим.

— Шунақами? Қани, чойга қаранг. Сиз бор пайтларингизда бунақа хурмолар йўқ эди, шекилли. Ҳозир ҳаммаёқ хурмозор, лимонзор бўлиб кетган. Ҳали Сумбулсойга йўлингиз тушмагандир? Ҳа, ажаб замонлар экан... Сумбулсойда ҳам ўзгаришлар катта.

Телефон жиринглади. Қосим ака трубкани олиб, "йўқ" деб жавоб бердию яна жойига илиб қўйди.

— Раисни сўрайпти. Раис Ойбаракка кетган.

Ваҳобжон бир бурда нон ушатиб, икки-уч пиёла чой ичди-да, яна ўрнидан туриб, ташқарига қаради. Ойдинда арчаларнинг учи балиқ скелетидек таралиб қўринади. Семон ариқда сув шалдираб оқади. Қайдадир саъва сайрайди. Осмони фалакда чирофини милтиратиб самолёт кетяпти. Унинг овози эшитилмайди.

Шу пайт электр лампаси секин-секин хиралашиб, қизил ипдек бўлиб қолди. Сал ўтмай у ҳам сўнди.

— Шунаقا, движок ўн иккигача ишлайди. Худо хоҳласа, бирон ҳафтадан кейин катта симга улаймиз. Ўшанда кечасию кундузи ёнадиган бўлади. Сим Нуреқдан келяпти. Лампа ёқиб берайми?

— Йўқ, овора бўлманг. Ётаман. Йўлда уринибман шекилли.

Қосим ака қоронфида тимирскиланиб, каравотга жой қилиб берди-да, гутурт чақиб, зинадан тушиб кетди.

Ваҳобжон ўрнига ётиб, анча вақтгача кўз юммай, ўй суриб ётди. Бу жойларда кечган кунларининг ҳаммасини эслади. Кўзига Гулсум қўриниб кетди. Энди у ёшлигининг унутиб бўлмас бир парчаси бўлиб кўринарди. Ваҳобжон ўйлаб-ўйлаб, охири ухлаб қолди.

Қизи хат ёзганда, Деновдан қаерга юборишлари ҳам номаълум, деган эди. Эрталаб у шу ернинг ўзидан район соғлиқни сақлаш бўлимига телефон қилди. Қизини суриштирди. Унга Зарофатнинг Сумбулсой амбулаториясига ишга юборилганини айтишди.

Ажаб, ўзи яшаган қишлоқ, ўзи ишлаган амбулаторияга энди қизи келибди. Ваҳобжон иккиланиб ўтирумай ўша ёққа боришга қарор қилди.

Қосим ака билан хайр-хўшлашиб, гузарга чиқди. Китоб савдоси машинаси Сумбулсойга кетаётган экан, шофёрдан илтимос қилган эди, рози бўлди.

Энди у бир вақтлар эшакка тескари миниб қочган йўлларидан кетяпти. Йўл-йўлакай шофёрни ҳайрон қолдириб, гоҳ кулади, гоҳ қошлари чимирилиб, жиддий бўлиб қолади.

Онда-сонда сел олиб кетган, тоғдан думалаб тушган тошлар бўлмаса, йўл яхши бўлиб кетибди. У ербу ерда янги иморатлар учраб қолади. Олисда эса, қишлоқни бағрига олган асрий қоялар садаф девор бўлиб турибди.

Машина айланма, паст-баланд йўллардан ўтиб, тоғ орасига қараб ўрмалади.

Сумбулсой ҳамон ўшандай. Ўша гердайган қоялар, ўша шарқироқ телба сувлар. Ён бағирларида ўсан асрий арчалар орасида илашиб қолган буулутлар соқин судралади. Кираверишдаги тепа ортида Қизқўргон кўкка интилган. Қизқўргоннинг учини булат ўраган. Унинг қизғимтири танасида ўсан гиёҳлар ерга қараб осилган.

Ваҳобжон таниш манзараларга маҳлиё бўлиб бораркан, худди йигитлик чофи қайтиб келгандек энтикарди. Гўё ҳозир Гулсум жамалак соchlарини силкитиб чопиб келаётгандек...

У шундай хаёллар билан амбулаторияга етганини билмай қолди. Эшик олдида бир дам тўхтаб, у ёқ-бу ёққа қаради. Унинг худди ёнгинасидан тўлагина бир хотин гурсиллаб ўтди. У зина олдига келиб, туфлисининг чангини қоқиб, кириб кетаётган эди. Ваҳобжон гап қотди.

— Зарофат Ваҳобовани чақириб юбормайсизми?

Хотиннинг иши тифизроқ экан шекилли, жавоб ўрнига бош иргаб кириб кетди. Сал ўтмай оқ халат кийган Зарофат чиқди. Дадасининг кутмагандан келишига ҳайрон бўлиб, қошларини кериб қараб турди-ю, бирдан унинг бағрига отилди. Ота-бала шу кўйи анча туришди, кейин Зарофат уни ичкарига ундаdi. Ваҳобжон кўнмади.

— Ишингни қиласкер, болам. Мен қишлоқни бирон соат айланниб келаман. Кечқурун яна қайтиб кетаман. Йўл устида кўриб ўтай дедим.

У, қизи ҳарчанд қилса ҳам, кўнмай, айлангани кетди.

Ваҳобжон Сумбулсойга боришга аҳд қилган эди. Ўша тарафга йўл олди.

Адир ўртасидан икки арава сиғадиган йўл очишибди. Йўл тепасида ҳар жой-ҳар жойдан нов кесиб ўтган. Новнинг ёриғидан йўлга сув томиб турибди. Арава изларидан пастга қараб сув силжияпти. Ваҳобжон юқорига интилди. Тепага чиқиб, қишлоққа яна бир марта қаради. Бутун қишлоқнинг

ярмига тоғ сояси тушган. Қишлоқнинг ярмида кечаси-ю, ярмида кундузга ўхшайди. Ваҳобжон суқланиб қараб турди-да, яна илгарилаб адирнинг ортига қараб кетди. Жар ёқасига келди. Пастлиқдан мажнунтоллар ғужуми кўринди. У шитоб билан ўша ёққа қараб туша бошлади. Бир гала қуш чағ-чағ қилиб кўтарилиди. Ваҳобжон зум утмай жарнинг тубига етди. Мажнунтолларнинг танаси янада йўғонлашиб кетибди. Ерда судралган новдаларни кўтариб, Ваҳобжон ичкарига кирди. Фор ичи жимжит. Тепадан тушиб турган бўйрадек офтоб нури дурдан ясалган деворларни ғалати ёритган. Тарновлар бўйнига осилган сумалақдек дурлар учидан сув томчилайди. Томчилар дурга сачраганда пашша қаноти теккан танбур симидек нозик товуш чиқаради. Катта харсанг тошлар устидан ёпирилиб, уни сувга тегиб турган ҳўл сумбул толалари худди бош ювмоқчи бўлиб жомга энгашган хотинларнинг сочига ўхшайди.

Девор тошлари дур боғлаган бу фор худди каттакон новвот қозонига ўхшарди. Ҳар бир дур боғлаган сумбул толасидан майда, кўзга кўринмас томчилар сачрайди. Нафас олмай қулоқ тутган киши муттасил шовиллаган товуш эшигади. Гўё олисда шивалаб ёмғир ёғаётгандек.

Ваҳобжон харсангта ўтириди. Сувнинг шовуллашига қулоқ солди.

У эртаклар оламига кириб қолгандек, ҳар бир товушдан, ҳар бир томчининг чақнашидан, сачраганда жаранглашидан ҳозир қандайдир мўъжиза юз беради деб кутарди.

У Гулсум муҳаббатини шу жойда, шу афсонавор товушлар орасида туйган эди. Қани у? Бормикан? Бор бўлса, ҳали ҳам ўшандаймикан?

Орадан йигирма олти йил ўтиб, Гулсум ҳамон ўшандай қизалоқ бўлиб тургандек туюларди унга.

Йигит-қизларнинг қийқириғи унинг ҳушини ўзига келтирди. Бош кўтариб, толнинг рўдапо новдалари

орасидан тепага қаради. Ўн чофли қиз-йигит шу тарафга қараб югуришади.

Ваҳобжон қимирамай ўтираверди. Бири фотоаппарат, бири папирос қутисидек радиоприёмник билан форга кириб келишди. Фор ичи шовқин-сурон бўлиб кетди.

Радиодан таралган қўшиқ дур деворларида акс садо бериб, чиқиб кетолмай айланарди. Йигитлар тепага тирмашиб чиқиб, ғалати дур ҳайкалчаларини синдириб туширишарди. Дурлар ҳар синганда жаранглаб кетарди.

Ваҳобжон уларнинг ўйин-кулгисига халал бермаслик учун фор ичидан чиқди. У энди ариқчадан ҳатлаётганида қорачагина қиз келиб, унинг қўлидан тутди.

— Сумбулсойга келиб қуруқ кетяпсизми? Мана, буни олинг.

У Ваҳобжонга худди оёқларини кериб турган кийикка ўхшаш дурни берди. Ваҳобжон унга раҳмат айтиб, тепага интилди. Унинг бир қўлида бир сиқим қопқора сумбул, бир қўлида дур қоплаган сумбул бутоги. Авайлаб синдириб қўймаслик учун, эҳтиёт қилиб тепага чиқиб олди.

Зарофат эшик олдида уни кутиб турарди.

— Қаёқда эдингиз? Анчадан бери кутаман.

— Қизим, сенга сумбул олиб келдим.

Зарофат бу ёққа яқинда келганидан Сумбулсойни ҳали кўрмаган эди. Шошиб дадасининг қўлидан сумбулни олди.

— Сочга ўхшар экан. Юринг. Бирпас дам олинг.

Ваҳобжон чарчаган эди. Қизига эргашиб яна сойнинг нариги тарафига ўтди. Бир тавақали эшиқдан ҳатлаб кенг ҳовлига киришди. Бир кампир ўчоқ олдида нимадир қиляпти. Уйга киришди. Шифти тоқили уй деворлари оқланган, токчаларда ҳар хил китоблар.

— Бош врачимизнинг уйи. Яхши одамлар. Мана шу хонани менга бўшатиб беришган.

Боя амбулатория эшиги олдида учраган хотин кирди. Ҳали Ваҳобжон унинг юзини кўрмаган эди. Энди кўрди. Ўша Гулсум. Икковлари бир-бирларига тикилишганча қимиirlамай қолишиди. Гулсум, охири кўзини олиб қочди-да, титроқ товуш билан эшитилар-эшитилмас саломлашди.

Гулсум чиқиб кетди. Шундан кейин Ваҳобжон кетар чорида ҳам кўринмади. Ваҳобжон йўлга чиқканда ҳам, Деновга етиб келганда ҳам унинг оппоқ соchlарини, ажин қоплаган юзларини, айниқса, иягидаги тиртиқни кўз олдидан нари кеткизолмади.

— Қарип қопти. Бемаҳал қарипти. Кўзлари ҳамон ўшандай.

Орадан ўн беш кунлар чамаси вақт ўтиб, Ваҳобжон қизидан хат олди.

“Дада, бош врачимиз ўша куни сиз билан хайрлашолмай қолгани учун афв этишингизни сўради. Ўша куни бир bemорни кўриш учун тоқقا жадал кетиб қолган экан. Ўзи жуда яхши, меҳрибон хотин. Босидан жуда кўп савдолар ўтган, дейишади. Қирқ биринчи йилда эри отилган эмиш. Боласи йўқ. Айниқса, сиз келиб кетгандан сўнг менга жуда меҳрибон бўлиб қолди. Рўпарамга ўтириб олади-да, кўзимга тикилади. Кеча яна шундай қилди. Кўзимга узоқ тикилиб турди-да, йиглаб, бағрига босди...”

Ваҳобжон хатни ўқиб, оғир уҳ тортди. Бўғзидан нафас эмас, олов отилиб чиққандек бўлди.

Сийна қишлоғи, 1965 йил, ноябрь

ЯЛПИЗ ҲИДИ

Купе эшигини очишим билан оғзига сўргич кийгизилган сут тўла шишани кафтлари орасига олиб иситиб ўтирган хотинни кўрдиму нима қилишимни билмай, туриб қолдим.

Хотин ҳам аввал эсанкираб, кейин майингина кулиб қўйди. Унинг бу хил, ҳар қандай эркак қонини кўпиртирадиган шайтон кулгисини илгари ҳам бир кўрган эдим. Танимдан сон-саноқсиз чумоли ўрмалагандек, ғалати сесканиш билан чамадончамни ўриндиқقا қўйдиму яна хотинга қарадим. Унинг тиззасида йўргакланган бола. Поезд гидирагининг товушига қулоқ солиб, нималарнидир ўлаётганга ўжшарди. У менга қарамай қўлидаги сут тўла шишани столчага қўйди-да, болани тиззасидан олиб, ёнига авайлаб ётқизди. Ҳамма ёқни ялпиз ҳиди тутиб кетди.

У ёқ-бу ёққа қарадим. Дарҳақиқат, столчада бир даста чўл ялпизи ётарди. Нима қилишимни, нима дейишимни билмайман. Хотин ҳам бетимга қараёлмайди. Назаримда, бу хотиннинг бутун вужуди сирга, кўзлари сеҳрга тўла эди.

...Мен у билан бурноғи йили саратон кунларининг бирида автобусда учрашган эдим. Бувайдадан автобусга чиққанимда ёнимда бир жувон ўтирарди. Сал йўл юришимиз билан иссиққина нафас бўйнимга урилгандек бўлди. Йўқ, нафас эмас, атиргулнинг бағридан чиқадиган аллақандай беғубор ҳид эди у. Қарасам, ёнимда ўтирган хотин елкамга бошини қўйиб, ухлаб қопти. Қўлидаги шоҳи тугунчаси оёғим тагига тушибди. Бир қўлимни аранг чўзиб тугунчани ердан олдиму уни уйғотиб юбормаслик учун қимирламай ўтиравердим. Автобус бир силкинди. Хотиннинг боши сирғалиб кўкрагимга тушди. Ўримга илинмай қолган соч толалари томоғим тагига келиб қолди. Шунда димоғимга ялпиз иси урилди. Хотиннинг қулоғида сўлиб қолган ялпиз шохини кўриб қолдим.

Кўпчилик ўртасида бегона аёл кўкрагимга бош қўйиб кетишидан хижолат тортиб, уни уйғотмоқчи бўлдим. Секин қулоғига пичирладим:

— Кўзингизни очинг, яхши эмас.

Хотин кўзини очмади, ингради. Ичидан аламли бир нидо чиққандек бўлди. Бахмалдек юмшоқ лаблари аранг қимирлади-ю, сув, дея олди, холос.

Энди билдим. Хотин беҳуш бўлиб қолган экан. Орқамда ўтирган чол дашном берди:

— Ука, келинни пастга олиб тушинг, кўнгли беҳушур бўлаётганга ўхшайди.

Үйланмаган бўйдоқ эдим. Бу гап қулоғимга ҳам ғалати, ҳам аллақандай ҳуш ёқадиган бўлиб эшитилди.

Бу гап ёнверимдагиларнинг қулоғига етиб, бир-пасда автобус ичи шивир-шивир бўлиб қолди. Кимдир тез кетаётган автобусда чайқала-чайқала олдинга интилди-ю, энгашиб шоферга нимадир деди. Автобус тўхтади.

— Ука, келинни иссиқ кунда қийнаб қўйибсиз. Пастга тушиб, сув бўйида пича дам олиб ўтиринглар. Келаси автобусда етиб оларсизлар.

Нима бўлаётганини билмасдим. Ҳамманинг кўзи менда. Беихтиёр хотинни суяб пастга олиб тушарканман, қулоғимга бир гап чалиниб қолди:

— Эрининг бедаволигини қаранг, ўзи ойдеккина экан, дарди борга ўхшайди. Эри ўлгур мунча лапашанг бўлмаса.

Ҳамма ёғимдан тер чиқиб кетди. Бу менинг хотиним эмас, сизларга ўхшаган оддий йўловчиман, деб бақириб юборгим келди. Аммо елкамга осилган ноzik қўллар бунга монелик қилаётгандек индаёлмасдим.

Автобус мени мутлақо нотаниш, лекинига қарангнинг кўзини куйдиралиган ҳусни бир жаҳон аёл билан йўлга ташлаб кетди.

Саратон осмондан олов пуркаб турибди. Учкўпrik йўлидаги толларни биласиз. Охири кўринмайдиган асфальт йўл худди поёни йўқ соябон аравага ўхшайди. Ҳавонинг димлигидан тол барглари ҳам қимирламасди. Белбоғимни ечиб, ариқ бўйидаги чим устига ёздиму, уни ўтқаздим.

Хотин эшитилар-эшитилмас деди:

— Нафас ололмаётибман. Шабадароқ жойга олиб боринг.

Бу ташвишни ўзимга қаёқдан орттиридим, дедим-у малол келгандек, унинг оппоқ билакларидан ушлаб турғиздим-да, бир қўлимни белидан ўтказиб (бошқа иложим ҳам йўқ эди), сув ёқалаб олиб кетдим.

Атроф жимжит. На қуш учади, на одам ўтарди. Бўй баравар қамишлар қилт этмайди. Ялангликроқ жойга келиб тўхтадик. Хотин сал ўзига келди.

— Вой-е, қўкрагимга шамол тегди-я!

Унинг тилга киришидан севиниб кетиб, аста ўтқаздим. Аммо у ҳали ҳам астойдил ўзига келмаган эди. Оёқларини сал букиб, тиззамга бош қўйиб, ярим очиқ кўзларини сўнгсиз осмонга тикканича қимиrlамасди. Киши билмас унга қарайман. Киприк демаган қора духобанинг ўзи. Айниқса, чиннидек оппоқ юзида янада қорайиб туради. Қоши тўмтоқроқ. Оралиғидаги билинар-билинмас ўсма изи, иягидаги тариқдек холи, бўйнида қимиrlамай туриб қолган тер томчилари бемалол кўриниб туради. Ич-ичимдан, бу баҳт қайдан келди, деб қўяман.

Аёлнинг қўли қимиrlади. Гиёҳларни тимирскилаб, бирини узди. Бу чўл ялпизи эди. Уни димогига олиб борди-да, бир ҳидраб, менга узатди. Ҳидладим. Ана шундагина мен баҳтни эмас, баҳт мени топганига ишондим. Бутун олам ялпиз ҳидига тўлиб кетди. Бир-биримизга тикиламиз. Аммо на ундан, на мендан садо чиқади. Бир-биримиз билан кўзларимиз гаплашаётганга ўхшарди. Унинг кўзларини кўрмагансиз. Ҳали ҳеч бир инсон боласи бунақа кўзни кўрмаган.

Кўзларимиз гаплашарди.

Билмадим, шу алпозда қанча вақт ўтиридик. Ҳар қалай, подадан моллар қайтаётган маҳал эди. Бузоқларнинг аянчли маъраши қулоғимга эшитилгандек бўлди.

Нима бўлди-ю, хотин сапчиб ўрнидан туриб кетди. Тугунини қўлига олди.

Энди унинг қошлари чимирилган, қилмишидан аламзададек кўринарди. Биламан, беҳушлик begona

кишининг тиззасига бош қўйишга мажбур қилганидан қаттиқ изтироб чекяпти. У кимнингдир хотини. Бу беҳушлик уни не кунларга бошлиши мумкин. Аммо у менинг унақа бемаъни кишилардан эмаслигимни билганда эди, бу хил хаёлларга бормасди. Бола бўлиб номард хаёлларга бормаганман. Шайтоннинг сўзига кирмаганман. Буни хотин билмасди. Қўзида қўрқинч ва андиша олови ёняпти.

Кетдик. Тол тагида автобус кутяпмиз. У бетимга қарамайди. Қовоғи солиқ. Унга ҳатто жаҳл ҳам ярашарди. Ҳар зардали қарашида вужудим ўртаниб кетарди.

Автобус келганда пиллапояга оёқ қўяр экан, яна бир марта қаради. Бу қараща мени эрмак қилишми, раҳмат айтишми — билиб бўлмайдиган бир ифода бор эди.

У кетди.

Ҳали-ҳали бу қарашнинг маъносига етолмадим. Бугун вагон купесида унга яна дуч келдим. У яна кулди. Бу майнин кулгиси мени яна хаёлга солди. Нега куллади? Эрмак қиляптими?

Проводник иккаламизга ҳам бир стакандан чой келтириб қўйди. У стакандан чой ҳўплаб туриб, вагон силкинишидан қалқиб кетдими, куламан деб шундай қилдими, ҳар қалай, атлас кўйлагига чой тўкилди. Менга қаради.

— Эслаб ҳали ҳам кулиб юргандирсиз?

Бу гапнинг маъносига етдим.

Яна жим кетдик. Деразадан боғлар ўтяпти. Симё-роchlар бир-бирини қувияпти. Икковимиз ўтмиш хаёлари билан бандмиз. Охири сабрим чидамай сўрадим.

— Энди тузалиб кетдингизми?

— Ҳа, тузалиб кетдим. Бунинг учун сизга раҳмат айтишим керак эди. Ҳали ҳам бўлса айтиб қўйиш — қиёмат қарзим. Раҳмат. Виждонли йигит экансиз. Биласизми? — У менга бир оз тикилиб турди-да, кулимсираб қўйди. — Сиз ўшанда баҳтингизни йўқотгансиз.

Ҳайрон бўлдим. Унга савол назари билан бокдим.

— Билмадим, — деди у кўзларини ерга қадаб. — Балки адашаётгандирман. Эҳтимол, бир фалокатдан қутулгандинсиз? Эҳтимол, мен баҳтимни топгандирман? Эҳтимол, баҳтимни йўқотгандирман? Билмайман. Ҳар қалай, ўшанда ё мен синовдан ўтдим, ё сиз синовдан ўтдингиз. Ўша пайтда мен одам боласига ишонмас эдим. Тасодифдан ўргилайки, ўшанда сизга йўлиқдим. Агар бошқа кишининг қўлига тушганимда бир умр виждан азобида қолиб кетармидим...

Хотиннинг кўзи жиқقا ёшга тўлди. Бир киприк қоқса, оппоқ юзларини ёш ювиб кетади. Аммо у киприк қоқмади. Сўнгсиз қора кечаларни бағрига сидирган баҳмал кўзлар бу ёшларни шимиб кетган-дек бўлди.

Энди у кўзёшсиз, унсиз йигларди.

У яна тилга кирди. У гапиравди-ю, овози титради.

— Болам ҳурмати, ишонинг, мен ўша куни ёмон ният билан кўчага чиққандим. Мени сиз ўлимдан қутқардингиз. Қаттиқ алам ўтган эди ўшанда.

Унинг тушуниб бўлмайдиган гаплари яна ҳайрон қилиб қўйди мени.

— Ҳайрон бўлманг. Хотин киши қаттиқ ўч олади. Сиз эркаклар аёл зотининг иродаси бўш бўлади, ҳар қандай хўрликка чидайверади, деб ўйлайсиз. Йўқ, асло унақа эмас. Мен ҳам эримдан ўч олмоқчи эдим.

Хотин дераза тарафга қараб жим бўлиб қолди. Поезд катта бир кўприк устидан гувиллаб ўтиб кетди. Сал нарироқ бориб гудок берди. Йўл паастлаш-ётганидан купе эшиги сирғаниб очилиб кетди. Ўрнимдан туриб беркитиб қўйдим. Хотин яна ўтирилди.

— Биласизми, ўртада ҳурмат, андиша бўлмаса, эрхотинлик уй зиндан бўлади. Айниқса, орага хиёнат ораласа тамом.

У ҳам алам, ҳам изтироб билан менга икки йилдан бери жумбоқ бўлиб, хаёлимни банд қилиб юрган сирни оча бошлади.

— Эримни яхши кўриб текканман, чиройли йигит эди. Кўп қизларни куйдирган. Унча-мунча ўртача қизларга қайрилиб ҳам қарамасди. Эрталаб уйдан чиқиб кетаётганида орқасидан томоша қилиб қолардим. Кечқурунлари икки кўзим кўчада эди. У эшикдан уйимга офтобга ўхшаб кириб келарди.

Ана шундоқ эр менга хиёнат қилди. Жазман ортириди. Биласизми, севган кишинг, дунёда ягона баҳтим деб билган кишинг хиёнат қилса чираб бўладими? Ахир бутун умримни унга багишлаган бўлсаму, келажак баҳтимни усиз тасаввур қиломасаму, менга хиёнат қилса. Бунга чираб бўлармиди. Лекин бутун кучимни, бутун сабримни бир жойга жамлаб чирадим. Уни инсофга чақирдим. Бўлмади. Ҳис-туйгуларимни оёқ ости қилган киши олдида кўз ёши тўкишга фурурим йўл бермади. Бундай қиломасдим ҳам. Унинг жазмани олдига бориб, эримни тинч қўй дейишга ҳам фурурим йўл бермади.

Бутун вужудимни ўч олиш ҳисси қамраб олди. Ўзимни ўлдирмоқчи бўлдим. Майли, шу ўлимим билан уни виждан азобига ташлаб кетаман. Бу доғ уни ўла-ўлгунча қийнасин, дедим.

Шу ният билан уйдан чиқдим. Йўлда кета туриб ҳар хил хаёлларга бораман. Нимани ўйласам ҳам, эримдан қасос олишга бориб тақалар эди. Ана шунда сиз пайдо бўлдингиз. Бўлмаса, билмадим нима бўларди. Қабримдан шу пайтгача икки марта гиёҳ, кўкариб чиқармиди.

У юзларини икки қўли билан тўсиб, ўксиб йиглаб юборди. Уни юпатишга сўз тополмасдим.

Хотин инграган товушда деди:

— Кечиринг. Сиздан умр бўйи миннатдор бўлиб яшайман. Хотинингиз қандоқ баҳтли экан, — унинг бу гаплари жуда узоқдан эшитилаётганга ўжшарди. Жаҳл билан унинг кўзларига қарадим. Энди у кўзларда андиша излари йўқ эди. Аллақандай нур порлаб туради.

— Қайси баҳтли қиз экан у сизни севган. Бу гапларимга ҳайрон бўлманг. Мен энг аввал вафодор

одамни, номусли одамни бахтли дейман. Бахт тушун-часини ўйлаганимда даставвал номус, вафо кўрина-ди. Мана шу икки нарса бўлмаса дўст дўстнинг, эр хотиннинг, хотин эрнинг кўзини ўяди. Агар мен шоир бўлсам, ёзувчи бўлсам, вафо ҳақида, инсон номуси ҳақида китоб ёзиб чарчамасдим.

Бу хотиннинг гаплари мени ўйлантириб қўйди. Унинг бу гаплари чин ҳақиқат эди. Инсонни жасоратга, хайрли ишларга етаклайдиган шу эмасми?!

У кичкинагина разъездда тушиб кетди. Кўнглида тугилиб ётган армонини тўкиб, бағрини эзиб ётган тошни иргитиб ташлаб, қушдек енгил бўлиб, манзилида тушиб қолган эди.

Купега қайтиб кирдим.

Столча устида ялпиз ётарди. Олиб ҳидладим.

Ана шундан бери қайда ялпиз кўрсам, у кекса толлар соя ташлаган Бувайды йўлларини қўраман. Бу йўллар бир нопок эр жабрини тортган, шу жабралам қасосга етаклаган дилбар, дилбару қайсар, бир сўзли жувонни эслатади.

У эрини ташлаб кетдимикин? Ташлаб кеттандир. Ундан қасос олдимикин? Ташлаб кетишдан ортиқ қасос бўлмайди-ку!

Ялпиз ҳиди менга ана шуларни эслатиб қўйди.

Фарғона, 1960 йил

ТАКЛИФНОМА

Ўйга келсам, бирор хат ташлаб кетибди. Шошиб конвертни очдим. Таклифнома. Фото қофозига кўчирилган таклифноманинг икки четида менга нотаниш бир қиз билан йигитнинг суврати. Булар келин билан куёв бўлса керак. Аммо улар ким? Сувратга шунча тикиламану таниёлмайман. Конверт устидаги ёзуга қарадим. Бекмуродов деб ёзилган. Энди танидим. Бекмуродов билан ўтган йили дам олиш уйида та-

нишган эдим. У камгап, бирорга аралашмайдиган киши эди. Демак, Бекмуродов қизини куёвга чиқа-заётибди, бечора!

Ўз умримда кўп одамларни кўрганман, кўпларнинг саргузаштларини эшитганман. Аммо шу кичкинагина, қўй оғзидан чўп олмаган кишининг бошига тушган савдоларни эслаганимда, бутун вужудим ларзага тушади, дод, деб юборгим келади. Одам боласининг ўтда куймаслигига, сувда чўкмаслигига қойил қоламан.

Бекмуродов бошидан ўтган воқеаларни ўзи айтиб берган эди. У ҳеч кимга айтмаган сирни айтган эди. Менга ҳам айтмас эди-ю, бир сабаб бўлиб айтиб қўйди. Ўша куни хотинининг қазо қилганига ўн беш йил тўлган экан. Мен бу гапдан бехабар эдим. Шаршара ювингани келсам, у сув тўзонига тикилиб ўтирибди. Мендан папирос сўради. Иккаламиз шаршара шабадасида жимгина ўтириб чекишдик. У жуда тўлиб турган экан, ўзи гап бошлаб қолди:

— Биламан, шунча кун бир жойда туриб, тузуккина гаплашмаганимиздан, ўзимни олиб қочишимдан ҳайрон бўляпсиз. Қандоқ қилай, шунаقا одамман. Ёлғизликка ўрганиб қолганман. Кечирасиз, бугун кўнглим одам хоҳлаб қолди. Гаплашгим келяпти. Гаплашиб, кўнглимни ёзгим келяпти. Вақтингиз бўлса, бирпас гаплашайлик. Бугун хотинимнинг вафот этган куни...

У гапини давом эттиrolмай, юзини тескари ўтириб олди. Ўз ҳолига қўйиб бердим. У папиросни охиригача чекиб, оёғининг остига ташлади-да, шиппагининг учи билан эзғилаб ўчирди.

Мен унинг ҳолатидан нимадир ичини куйдираётганини, бирорга айтмаса танаси куйиб кетадиган даражада эканини билиб турардим.

— Менга қаранг, Бекмуродов, унақа қилманг! Нимадандир қийналяпсиз, айтинг менга. Енгил тортасиз. Бирорга айтмасликка сўз бераман. Ишонинг менга.

У анча вақттacha ерга қараб ўтири. Унинг кўзига қарамаслик учун шаршара қуийлаётган тепага қарадим. У шунчалик баланддан қуйилардики, сув тўзонлари орасида кўринмасди. Худди бизнинг тепамиздаги оппок, чўққи бир парча увада булутта санчилиб туради.

— Хотинимни ниҳоятда яхши кўрардим. Билмадим, бошқа эрқаклар ҳам хотинини шунчалик яхши кўролармикин. Урушдан оддин у икковимиз ўнинчини бирга битиргандик. Тўй қилмоқчи бўлиб тайёргарликларни ҳам кўриб қўйгандик. Тўйни ўзим қолдирганиман. Бунга ҳам Зарофатни яхши кўрганим сабаб бўлган. Энди ўйлаб қарасам, ўшанда чакки қилган эканман. Калламга ўшанда нима ўй кепти дент, урушда ўлиб-нетиб кетсам, Зарофат бева қоладими, депман. Тўйни қолдириб, урушга кетдим. Ўқ тегмаган жойим қолмади. Ўқ олади-ю, ўлим олмайди. Тирик қайтиб келдим. Раҳмат, кутиб ўтирган экан. Тўй қилдик. Армияда танк мингани эдим, келганимдан кейин шофёрлик қилдим. Шофёрлик нозик иш, ўзингиз биласиз. Тўйимиздан етти ой ўттандан кейин икки йилга кесилиб кетдим. Зарофатнинг туғилган куни эди ўшанда. Эрталаб машинада уни унча-мунча харжат учун бозорга обориб қўйган эдим. Ёр-биродарларни ҳам кечқурунга хабарлаб қўйгандим. Нима бўлди-ю, ўша куни иш кўпайиб, совхозга юқ ортиб кетиб, кеч қолдим. Коронги тушиб қолганда совхоздан қайтдим. Машинани елдириб келяпман. Бир маҳал қарасам, кўча ўртасида бир маст гандираклаб келяпти. Шошиб рулни четга бурдим. Теракка кимдир от бойлаб қўйган экан. Қоқ белидан урибман. Машина ўтиб, мойчининг будкасига тиради. Фанер будка парча-парча бўлиб кетди. Тушиб қарасам, отнинг қорнини ёриб юборган эканман. Уйга боролмадим, милиция олиб кетди. Ёш келин ясатилган дастурхон тепасида чирқиллаганича қолиб кетаверди. Зарофат адвокат солди. Ўшанда олдимга кирган адвокатга, уринманг, қонун нимани буюрса, шу бўла-

версин, деганман. Хуллас, икки йилни тишимни тишимга қўйиб тамомлаб қайтиб келяпман. Назаримда, Зарофат ҳали ҳам дастурхон устида мени кутиб турғандек. Келдим. Хотиним уйда йўқ. Кўчиб кетибди. Қидириб дарагини топдим. Бошқа маҳалладан жой олган экан. Эшикни тақијлатганимда ўзи чиқди. Бетимга бир қаради-ю, бошини этганича индамай кириб кетди. Аввалига, мендан қаттиқ хафа бўлган экан, деб орқасидан хижолатлик билан қарадим. У бирдан ўкириб юборди. Ҳайрон бўлдим! Бир маҳал қулоғимга ғалати товуш киради. Аланглаб қарасам, тут шохига осилган беланчакда чақалоқ...

Бекмуродов ўрнидан туриб кетди. Шаршара тўзони орасига кириб, кўзлари қизариб, қайтиб чиқди. Билиб турибман, ёшларини артиш учун атайин шундай қилган.

— Ўзимни йўқотиб қўйибман, — деди у овози титраб. — Кўрпача устида тўлғониб ётган хотинимнинг сочидан судраб ҳовлига тортиб тушибман. Хотин бўлса қўлимдан қочиб, беланчакдаги болани олди-ю, бурчакка суқилиб, дағ-дағ титрайверди. Кўзимга дунё қоронги бўлиб кетди. Бошим айланиб, айвоннинг лабига ўтириб қолибман. Калламни чанглаб ўтираверибман, ўтираверибман, бир маҳал қарасам, қоронги тушиб қолибди. Зарофатнинг қўлидаги бола ухлабдиям, уйғонибдиям, билмабман.

Бошимни кўтариб, у ёқ-бу ёққа қарадиму секин ўрнимдан туриб, эшикка қараб юра бошладим. Зарофат, тўхтанг, деди. Тўхтадим.

— Мени ўлдириб, кейин кетинг! Ўз қўлингиз билан ўлдиринг. Бўлмаса ҳозир кўзингизнинг олдида ўзимни пичоқлаб ташлайман.

Хушёр тортиб кетдим. Бу нимаси, қўрқсан олдин мушт кўтаришми?

Қайтиб келиб яна ўтиредим. Зарофат болани беланчакка ётқизиб, ошхонага кириб кетди. Ниманидир жаз-буз қилиб пиширади. Бола йиглади дегун-

ча югуриб чиқади-да, яна ошхонага кириб кетади. Бир пайт лаганда қовурилган картошка олиб чиқиб, одимга қўйди. Томоғимдан овқат ўтармиди.

— Уй сизники, — деди Зарофат, — ҳовлингизни сотиб, шу уйни олганман. Қўшниларингиздан номус қилиб кўчиб кетдим.

У бошқа ҳеч нарса демай, болани кўтарганча уйга кириб кетди. Бу беномус хотинга нима дейишими билмайман. Қоронғи тушди. Қўни-қўшниларнинг уйида чироқлар ёнди. Ичкари уйдан боланинг ижирғаниб йиғлаган овози эшитилди. Сесканиб кетдим. Деразадан Зарофатнинг боши кўринди.

— Жой қилиб берайми, ётасизми?

Индамадим. Салдан кейин дераза тагига бордим.

— Айт, ярамас, нима қилиб қўйдинг? Тўғрисини айтсанг, чурқ этмайман.

Бола ухлаб қолган шекилли, Зарофат оёқ учida юриб, айвонга чиқди. Устунга суюнганча бўлган воқеани йиғлаб-йиғлаб гапира бошлади. Қоронғи бўлганидан унинг башараси қай аҳволдалигини билмайман. У гапиришдан кўра кўпроқ йиғларди.

— Сизни деб не кунларни кўрмадим. Тезроқ чиқаришармикин, деб бормаган жойим қолмади. Ўзингиз афв сўрашдан бош тортибсиз, эплолмадим. Адвокат солдим. Бўлмади. Бирон йили ўтсин, кейин ҳаракат қилинг, деб маслаҳат беришди. Йил ўтиб, бир адвокатни ёлладим. Бор-йўғимни қўлига тўкиб солдим. У ёқ-бу ёққа бошлаб олиб борди. Аллакимлар бўшатишга ваъда беришаётганини айтди. Охири бир куни уйга келиб, прокурор чақиряпти, деб қолди. Шошиб тайин қилган жойига бордим. Прокурор уйига кетиб қолган экан. Уйига йўл олдик. Бемаҳал бўлиб қолганди, пастқам кўчалардан бир уйга бордик. У мени алдаган экан. Бошқа уйга олиб борган экан. Қўрқиб кетдим. Девдек одамга қандоқ кучим етади. Ҳувиллаб ётган кимсасиз катта ҳовлида овозимни ким эшигади...

Шундан кейин маҳаллада туришга номус қилдим.
Ой-куним яқинлашиб қолди. Кўчага чиқмай қўйдим.
Охири ҳовлини сотиб, шу ёқса кўчиб келдим.

Зарофат жим бўлиб қолди. Дод, деб юбора ёздим,
қўлларим беихтиёр муштга айланди. Ўзим дағ-дағ
титрайман. Қани инсоф, қани одамгарчилик, қани
диёнат, деб ҳовлини бошимга кўтариб бақиргим ке-
лади.

Шу пайт бирдан шу қизиб турган танамга кимдир
муз парчасини босгандек совиб қолдим. Билмадим,
бу ўтни уйда ўқтин-ўқтин ингалаётган чақалоқнинг
маъсум товуши ўчирдими, билмайман, билмайман.

Зарофатни бағримга босиб овутгим келди. Аммо
йигитлик гурури зўр келиб, шаштимни қайтарди.

Бекмуродов титраб-қақшаб папирос сўради. У гу-
турт чақаётганида қўллари тинимсиз титрарди. У бир
оз хомуш ўтиргандан кейин хўрсиниб, гапини давом
эттириди.

— Кетмадим, уйда қолдим. Йигитликнинг бемаъ-
ни гурурига учиб, кетиб қолсан нима бўларди? Эсласам, қўрқиб кетаман. Зарофатда нима гуноҳ? Бирга
яшаб кетдик. То умрининг охиригача Зарофатнинг
чехрасида кулги кўрмадим. Ҳамиша хижолатликда
яшади. Ранги синиқиб, озиб, чўп бўлиб кетди. Ялин-
дим, ёлвордим, бўлиб ўтган ишларни бир умр уну-
тиб юборганимни айтдим, бўлмади. Ўзини сиқавер-
ди. Докторга қаратсан, сил бўлиб қолган экан. Уч
марта курортга олиб бордим, бўлмади. Умри қисқа
екан, қазо қилди. Ўляпти ҳамки, кўзларимга жавди-
раб қарайди. Билиб турибман, афв этишимни сўра-
япти.

Бекмуродов ҳўнграб йиглаб юборди. Унинг ажин
босган ориқ юзларидан қайноқ, кўз ёшлари дума-
ларди.

— Уч яrim ёшга кириб қолган қизчани қўлимга
олдиму Зарофатнинг кўзи олдида бағримга босиб
ўпдим. Шундай қилишимни кутиб, илҳақ бўлиб ёт-

ган экан, сўнаётган кўзларида йилт этиб бир нима кўрингандек бўлдию, юмилди.

У тиззасига тушган сап-сариқ баргни олиб, сувга ташлади. Барг гирдобда айланиб-айланиб, ўпқонга шўнғиб кетди.

— Ўн беш йил бўлди Зарофатни тупроқда берганимга.

Офтоб қоядан ҳатлаб ўтиб, шаршарада камалак пайдо қилди. Ўрнимиздан турдик. Чўққига чиққунимизгача на ундан, на мендан садо чиқди.

— Эртага кетаман, — деди у толиқкан тиззаларини ишқаб, — кечирасиз-да, қаёқдаги гапларни айтиб, дилингизни хира қилиб қўйдим.

— Ўша адвокатни учратмадингизми? — бу гап беихтиёр оғзимдан чиқиб кетди.

Одам боласининг миясига бир гап келдими, сўраб билмагунча кўнгли ўрнига тушмайди. Билмадим, шу гапни сўраб тўғри қилдимми ё унинг қалбини кемириб ётган илонни уйғотиб юбордимми, билмайман.

Сўроғимга Бекмуродов дарров жавоб бермади. Аччиқ нарса егандек, башараси бужмайиб кетди. Назаримда, жавоб беришга қийналаётгандек...

— Йўқ, — деди у зарда аралаш.

Маълум бўлдики, у қотилни қидирмаган, севган кишисидан жудо қилган, умрига оғу ташлаган ярамасни жазолашдан бош тортган.

Биламан, у нечун қотилни қидирмаган. Ким билади, балки бола отасига ўхшар? Агар уни Бекмуродов кўрса, таниса, Зарофатдан ёдгор қолган бола унга омонат бўлиб қолмайдими? У ҳолда Бекмуродов болага маънавий оталик ҳиссидан маҳрум бўлиб қолади. Шунинг учун қидирмаган.

Эртасига Бекмуродов жўнаб кетди. У кетди-ю, юрагимга меҳрми, ачинишми, билиб бўлмайдиган ғалати ҳис ташлаб кетди.

Атрофга қор пуркаган қиши бўронлари тинганда, тарновлар бўйнига осилган қаҳрабо сумалаклар чак-

чак томиб, қишининг сўнгги дамларини санаб тамом қилганда, шамолларни йиртиб, булатларни тилка-пора қилган олис чўққиларга тикиламан. Қояларда-ги аёз кунларидан ёдгор қолган садаф синикларига боқаману беихтиёр Бекмуродовни эслаб кетаман.

Наҳотки шунча меҳру муҳаббатни сиғдиролган кўкракда қаҳру ғазаб учун жой қолмаган бўлса?! Ахир унинг умрига оғу ташлаган ярамас ўз қилмишларини эслармикин? Қаердадир фарзанди борлигини билармикин? Йўқ, билмас? У балки янги қурбонлар излаётгандир? Ана шуниси алам қиласи! Бекмуродовга ўжашаш қалбида яхшиликдан ўзга нияти бўлмаган кишилар эса шундай қотилларнинг умрини узайтиряпти. Ана шуларни ўйлаганимда овозимнинг борича:

— Ҳой одамлар, яхшилик ҳам эви билан, ёмонга ёмон бўлишни ҳам унумтаглар! — деб қичқиргим келади.

Бугун қизининг тўйига таклифнома ташлаб кетган киши ўша Бекмуродовмикин? Агар ўша бўлса, қандоқ яхши бўларди-я!

Тўйга албатта бораман.

Андижон, Куйган ёр

ТОФ АФСОНАСИ

Машина хўп яхши нарса-ю, унинг ҳам ўзига яраша нағмалари бор-да! Машина олган одамларнинг хотинлари ҳазил аралаш, бу машина эмас, кундошим, дейишар экан. Сабаби, эр ишдан келибоқ овқатга ҳам қарамай, машинасининг тагига кириб кетганича яrim кечада мойга қоришиб чиқар, аzonлаб яна машинага уннаб кетаркан.

Ваҳобжон райводхозда техник. Унинг ҳам ўзига яраша кўримсизгина "Москвич" и бор. Ўзи ҳайдайди. Эски машина мингандан одам яхши шофёр ҳисобланади. Ҳадеб бузилавергандан кейин у ёғини ковлади, бу ёғини ковлади, хуллас, ичида нимаси бўлса, барини билиб олади. Яхшиямки, Ваҳобжон ҳали уйланмаган. Уйланганида, албатта, хотини чидамасди, ё мени дейсан, ё машинани дейсан, деб туриб оларди. Рост-да, у бўш қолди дегунча машинани ковлади. Уни гуриллатавериб қўни-қўшниларнинг жонига тегди. Қўшнилар, шу Ваҳобжон уйлана қолсайди, ўзидан тинчидек кетармиди, дейишади. Аммо Ваҳобжоннинг ҳали-бери уйланадиган нияти йўққа ўхшайди. Ўзи мундоқ бирортасини топмайди, қариндошуруглар топганини ёқтирумайди. Кампир ойиси нолиб қолса, ҳазилга олади-да, яна машина тагига кириб кетади. Охири жонидан безор бўлган қўшнилар кампирга чиқиб ялинишади:

— Ўзингиз машинани кечаси гаражга обориб қўйсин. Ухлатмаётиби.

Райводхознинг гаражи йўқ, қаёқда қолдиради. Ундан ташқари, ўзингизга маълум, Ваҳобжонга ке-

чалари ҳам у ёқни сув уриб кетди, бу ёққа сув керак, деб раислар телефон қилиб туришади. Шофёр олайлик дейишса, қайси шофёр бунақа шалоқ машинага — бунақа безовта ишга кўнади. Битта-яримта янгилишиб келиб қолган шофёрлар ҳам икки қунга чидамай ташлаб қочишади. Хуллас, бу ишга Ваҳобжоннинг ўзидан бошқаси тўғри келмайди.

Мана шу Ваҳобжон баҳор тошқинида сув олиб кетиб, ҳалигача тузатилмаган канал тўғонини тузаттиришга бир ҳафтадан бери овора эди. Шу пайтгача раислар шох бостириб, бу ёғига шағал тўқтириб эплаб келишаётган эди. Шу алпозда пахта суғориб бўладими, ким қанча сув олаётганини билиб бўлмаса! Раислар бай-байлаб водхоз масаласини бюрога қўйиб қолишиди-ку. Ана водхоз бошлиғининг типирчилаб қолишини кўринг. Икки қунда цемент ҳам топилди, бульдозер ҳам, бетон плиталар ҳам топилди. Кечасию қундузи иш. Колхозлар одам ҳам топиб беришиди. Доротдел йўлга “ўтилмасин!” деган белги қўйиб, машина ва автобусларни вақтинча бошқа йўлдан қатнайдиган қилиб қўйди.

Соч-соқоли ўсиб кетган Ваҳобжон, прожектор ёнида турган монтёр болага бақиради, шағал тўкаётган самосвалга чироқни тўғрила, кабелни торт, сув тегмасин, деб қичқиради. Орқасига тисарилиб, шағалли машинага йўл кўрсатади. Иш қизигандан қизиб кетган. Ёз кечалари шунақа ишлашлик бўлади. Айниқса, бу томонларнинг оқшомига ҳеч нарса тенг келолмайди. Дарё шовуллайди, тоғ орқасидан осмонга сут пуркагандек бўлиб, аввал ой шуъласи кўринади, кейин ўзи салмоқлаб осмонга кўтарилади-да, тоғ чўққисига айри миниб, туриб қолади. Бирам чиройли, бирам ёқимли шамол эсади. Саратон дазмолдек қиздирган тошларни шу шабада пуфлаб совутади. Ўтўланларни силкитади. Жўжаси ҳали учирма бўлмаган она ўрдакларнинг аллага ўхшаш ғалати ғақиллашини узоклардан олиб келади. Каналнинг бетўсиқ-

бетўлқин суви ойдинда худди поёни йўқ яхлит ойнадек ялтирайди. Қулоқ бошида сув очаётган мирабларнинг товуши эшитилиб қолади. Айниқса, биттаси эзиз-эзиз ашула айтади. Кечаси олисдан келганд қўшиқ ғалати бўларкан. Одамнинг томир-томирига кириб кетаман дейди. Бетончи бола ҳам қўшиққа ишқивоз экан, овози бирам дўримлаган. Қўшиқ сўзларини пойма-пой қилиб хониш қилиб қолади. Қурувчилар атайин уни майна қилиб "яна бўлсин", "дўст" деб қўйишади. Йигит ҳам уларнинг "илтимоси"ни ерда қолдирмай, ашулага ашулани улаб кетади:

Тошга ёмрир кор қилурми,
Муттасил ёқдан билан...

— Дўст, бу Навоийданми?

— Йўғ-э, Машрабникидир.

Қийқириқ, кулги.

Шу зайлда кулги билан, қўшиқ билан иш давом этади. Ваҳобжон у ёқдан-бу ёқда зир югуриб, ишни жадаллатади. Каттакон бак олдида чой дамланган тунука чойнакни чўкқа қўйиб ўтирган чолнинг ёнига тушиб кетаётган эди, узоқдан машина чирорини кўриб тўхтади. Машина "ўтилмасин!" белгиси қўйилган муюлишдан ўтиб, тўппа-тўғри келаверди. Ваҳобжон ижрокомдан бирор келаётган бўлса керак, деб ўйлади. Тикилиб қараса, тангадек зангори чирори бор. Нечук такси машинаси бу томонларга ўтди экан, деб йўлга чиқди-да, қўлинин кўтариб уни тўхтатди.

— Мумкин эмас, белгини кўрмадингизми, қайтинг!

Шофёр кабинадан бош чиқариб, қўлинин кўксига қўйиб, узр айтган бўлди.

— Кўктошга кетаётган бўлсанглар, Хонимобод томондан айланиб ўтасизлар.

Хонимободдан айланиб ўтиш учун ортиқча ўн тўққиз километр йўл юриш керак. Ҳар қандай одамга ҳам таксида бориш жабр бўлади!

Шофёр кабинадан тушди. Икки қўлини белига қўйиб, у ёқ-бу ёққа қаради-да, ўтиб кетишнинг сира иложи йўқлигини билгандан кейин, ноилож орқа эшикни очиб, ичкарига қараб елкасини қисди.

— Иложи йўқ, опажон. Буёғи кўп қолмади. Пиёда йигирма минутда етасиз. Хонимободдан борсангиз қимматга тушади. Майли десангиз, яна ўзингиз биласиз. Менга бари бир.

Машинадан чамадон кўтарган бир аёл тушди. Ваҳобжон қоронгида унинг юзини аниқ кўролмади. Аёл шофёр билан анча вақтгача ниманидир гаплашиб туриб қолди. Кейин машина орқасига қайтди. Аёл битта-битта босиб Ваҳобжоннинг олдига келди. Кўктошга қайси томондан боришни сўради. Тавба, овози таниш. Қаерда эшитган бу товушни? Шу пайт шағал тўкиб бўлган самосвал кескин бурилган эди, унинг ўткир чироғида аёлнинг юзи бир дам ёришиб кетди.

Сочлари бошига чамбарак қилинган, лабларига билинар-билинмас қизил суртилган, йигирма-йигирма икки ёшлардаги келишган қиз. Ваҳобжон уни таниди. Бу қизни у бир марта, атиги бир марта кўрган. У билан ёнма-ён ўтириб чой ичган. Шу қизнинг ўзи унга чой қуийб берган. Аммо Ваҳобжон, тўғрисини айтганда, у қуийб берган чойни қийналиб ичган, негаки, бу қизнинг бир қўлида одамнинг калла суяги бор эди. Ваҳобжон ўтган йилнинг августида сиртқи институтга имтиҳон топширгани Тошкентга тушган эди. Консультация ўтказадиган ўқитувчининг тоби қочиб қолиб, институтга келолмай қолибди. Декан Ваҳобжонга ўқитувчининг уйига боришни маслаҳат берган эди. Борди. У Чилонзордаги катта кўча бетидаги уйнинг иккинчи қаватида яшаркан. Кириб гаплашди. Билмаганларини сўраб олди. Ўқитувчи Ваҳобжонга имтиҳонга кирсангиз бўлади, деб маслаҳат берди. У хурсанд бўлиб чиқса, машинасининг бир фидираги шалпайиб ётибди, камеранинг золотниги-

ни бирор бураб олиб қўйибди. Асфальт йўлкада "босдимми" ўйнаётган қизчалар унга қараб туришарди. Уларнинг бири яқин келиб шивирлади.

— Акбар миннарсангизни бураб олиб қўйди.

— Қанақа Акбар?

— Ҳу анави уйда турари. Ҳозир қочиб чиқиб кетди. Иnobat опамларнинг укалари.

Ваҳобжоннинг жуда жаҳли чиқиб кетди. Бу қандай гап! Запас ғилдирак бўлганда ҳам бошқа гап эди.

Ваҳобжон бояги қиз кўрсатган уй эшигининг тутмасини босди. Жавоб бўлмади. Яна қўнғироқ тутмасини босган эди, аёл кишининг: "Ҳай Акбар, эшикни оч, бирор бураб келди" деган товуши эшитилди. Ҳадеганда эшик очилавермади. Анчадан кейин шиппак товуши яқинлашди-да, эшик қарсилаб очилди. Ваҳобжоннинг қархисида одамнинг калла суюгини ушлаган кўҳлик бир қиз турарди. Ваҳобжоннинг юраги орқасига тортиб кетди. Қиз қошларини кериб, кимда ишингиз бор эди, дегандек ҳайрон бўлиб турибди.

— Акбарда ишим бор эди. Чақириб берсангиз.

Қиз эрмак қилаётгандек орқасига қараб қичқирди:

— Ҳой, Акбар, ўргонинг келдилар, бу ёқса чиқ!

Ичкаридан трусиҷан, олти ёшлардаги бир бола бурнини тортиб чиқди. У Ваҳобжонни кўриши билан тўхтади. Кейин Ваҳобжоннинг ўргони бирдан орқасига тирақайлаб қочиб қолди. Қиз нима гаплигига тушуна олмай ҳайрон. Ваҳобжон бўлган гапни айтиб берди. Қиз хижолат бўлиб, ундан узр сўрадида, ҳозир ўша буюмни олиб бераман, деб орқасига бурилди. Кейин тўхтаб, қўлидаги калла суюгини Ваҳобжоннинг қўлига тутқазди.

— Ҳозир, ҳозир олиб бераман.

Акбар ваннахонани ичидан беркитиб олган экан. Қиз ялинди.

Охири Акбар эшикни очди. Ваҳобжон қараса, у ваннага сув тўлдириб, минг ямоқ бўлиб кетган автотамерага насос билан ел бераётган экан.

— Бу ўлгур чўмилишга керак-да. Сузишга ўрганаётганмиш. Қани, бер, ким ўргатди сенга бирорнинг нарсасини олишни?!

— Магазинда йўқ-да, бўлмаса олармидим, — деди Акбар бурнини тортиб.

Шундай деди-ю, ваннадаги илма-тешик камера оғзидан золотникни чиқазиб берди. Ваҳобжон қизга раҳмат айтиб, ташқарига чиқди. Уст кийимини ечиб, машинага домкрат қўйиб, фиддиракни кўтарди, уни чиқариб олиб, бошқатдан ел бера бошлади. То у ишини битказгунча қора терга тушиб кетди. Анча кеч ҳам бўлиб қолган эди. Унинг қийналаётганини балкондан кўриб турган қиз:

— Кириб ювиниб олинг, — деди.

Ваҳобжон бир сўз демай қайтиб кирди. Қиз елкасида сочиқ, қўлида совун билан уни кутиб турарди.

У юзига совун суртаётганида ҳам, оппоқ, крахмалланган сочиқда артинаётганида ҳам бир ўй калласидан кетмасди: “Қандай чиройли қиз-а, аммо қўлидаги одамнинг калла суюги нимаси”.

— Чой дамлаб қўйдим, ичиб ола қолинг, қорнинг ҳам очгандир.

Ваҳобжон узр айтса ҳам қиз қўймади. Чой қуйиб узатди. Бола бечора ичишни ҳам, ичмасликни ҳам билмай ҳайрон эди. Ичдию яна бояги каллани эслади. Охири, у қизга раҳмат айтиб кетар экан, Акбарга золотник келтириб беришга ваъда қилди.

Ана шу воқеадан кейин Ваҳобжон қизни учратмади. Уйига, Акбарга ваъда қилган нарсани олиб боргандга қиз йўқ экан. Мана, орадан бир йил ўтди. У ўша қизни эслаганида ниҳоятда қўҳлик бир қизнинг юзи, кўзи, келишган гавдаси кўз олдига келарди-да, зум ўтмай, бу гўзаллик ўрнини тиржайган калла суюги эгаллаб оларди. Шунинг учун ҳам Ваҳобжон уни эсламасликка тиришарди.

Мана бугун дарё шовуллаган, шағаллар қалдираған тоғ оқшомида иккови яна бақамти келиб тури-

шибди. Қиз уни танимаган бўлса керак. Негаки, Ваҳобжоннинг соч-соқоли ўсиб кетган, кийимлари чанг, тупроқ эди.

Уларнинг ҳар иккови бир-бирларига қараб анча туриб қолишгандан кейин Ваҳобжон гап бошлади:

—Кўктошга кетяпман денг. У ерда қариндошларингиз борми?

— Йўқ, — деди қиз. — Ишга шу ёққа тайин қилишди. Райздав ихтиёрига...

Қизнинг овози бирам ёқимли, бирам жарангли. Ваҳобжон сесканиб кетди. Демак, бу қиз районга доктор бўлиб келяпти. У докторликни битирган. Одамнинг калла суюгини бекорга кўтариб юргаган экан у...

— Мени танияпсизми? — деди Ваҳобжон.

— Йўғ-э, — деди қиз елкасини қисиб.

— Уйингизга боргандим. Акбарнинг орқасидан ваннага кирганим...

Ваҳобжоннинг гапи оғзида қолди.

— А-а-а, ўша сизмидингиз, буни қаранг-а, танималман. Уйимизга яна бир келган экансиз. Йўқлигимни қаранг-а.

Бульдозерчи Ваҳобжонни чақириб қолди. У қизга: "Хозир келаман" деб чопганича кетди.

Алламаҳал бўлиб қолган эди. Ваҳобжон прорабга топшириқларни бериб, қизнинг олдига қайтди.

— Қани, меҳмон, кетдик. Кўктошга ўзим обориб қўяман.

Қиз қаршилик қилмай, "Москвич" эшигини очди. Йўлга тушиди. Ой худди машина билан ёнма-ён кетаётганга ўхшайди. Соядек бўлиб кўринаётган тоғтизмалари бирам ажойиб, бирам ажойиб.

Ваҳобжон руль бошқариб бораркан, ўй ўйларди:

“Қани энди шу қизга уйлансан, менга тегармикан? Тегмас, балки севгани бордир...”

Машина мотори бир-икки йўталиб ўчди. Ваҳобжон шошиб тушиб, копотни очди. Вентиляция тас-

маси узилиб кетибди. Запаси йўқ. Энди нима бўлади? Шу ерда тунаб қолищдан бошқа илож йўқ! Уларнинг иккови ҳам ҳафсалалари пир бўлиб, тошга ўтиришди.

— Қизиқ бўлди-ку! — деди Ваҳобжон хижолат чекиб. Қиз индамади. У азамат тоғ тизмаларига, қоя учига жига бўлиб кўниб турган балдоқдек ойга жимгина қараб ўтиради.

— Биласизми, мен ҳеч тоққа чиқмаганман. Буни қаранг, кечаси, айниқса, ойдинда жуда ғалати бўларкан. Бирам яхшики.

Қизнинг товушидан совуққотганлиги шундоққина билиниб турарди. Ваҳобжон машинани очиб, одд суюнчигини тушириб, кетидагисига ёндаштириб қўйди.

— Сиз кириб бир оз мизғиб олинг.

Қиз аввалига кўнмай турди. Кейин совуқдан титраб ичкарига кириб кетди. Ваҳобжон радиони сенвалаб бураб қўйди.

Тоғ ўнгирида ёқимли куй оқар, кичкинагина, кўримсиз машина ичида эса ҳуснда ягона бир қиз ухларди.

Ваҳобжон унинг атрофида папирос чекиб айланаб юрди.

Бу ҳолат гердайган тоғ этагида туғилаётган янги достон, янги афсонага ўхшарди.

Ким билади, балки Ваҳобжон афсонавор бу оқшомда ўз бахтини, муҳаббатини қўриқлаётгандир.

Зора шундай бўлса!

1969 йил

МЕНГА ЕТИБ КЕЛМАГАН ХАТ

(Ҳассос шоира, жафокаш инсон Саида Зуннунова
ҳаётидан бир шингил)

млик тўртингчи йили Саидахондан бир хат олдим. Унда аввал ҳам хат юборганини айтган эди.

“Билмадим, бу юбораётганим хатми, ҳикоями ё бошимдан ўтган савдоларми? Ўқиган бўлсангиз, ўзингиз бирон нима деб номларсиз...”

Саидахон айтган ўша хат менга етиб келмаганди. “Бошимдан ўтган савдолар” деганидан хат етиб келмагани аён бўлди.

Қайтиб келдим. Саидахон билан дийдор кўришдик. Бир куни у ўша хатдан гап бошлади. Олмаганимни айтдим.

— Хатда анча гап бор эди. Нималар ёзганимни ҳозир айтиб беролмайман. Уйма-уй кўчиб юрганимдан хатнинг қораламаси ҳам йўқолиб кетган. Афсус, юрагимдаги бутун дард-ҳасратларимни қоғозга тўкиб, кўнглимни бўшатиб олган эдим...

Яқинда иш кабинетимни таъмир қилиш учун китобларни, асарларимиз босилган газета-журналларни, қўлёзмаларни айвонга олиб чиқдик. Шунда Саидахон кўпдан тополмай юрган, йўқолиб кетган деб гумон қилган хатнинг қоралама нусхаси чиқиб қолди. Бундан қирқ тўрт йил муқаддам ёзилган бу хат анча хиралашиб, қора қалам билан ёзилгани учун кўп жойлари ўчиб кетган эди. Мук тушиб ўқий бошладим.

“...Мен учун ҳамма йўллар бекилган. Радио, газета-журналлар, нашриётларга йўл йўқ. Ёзганларими ни редакциялар олмайди. Радиода биттагина “Кокилинг” деган қўшиғимни баъзан эшиттириб туришар-

ди. У ҳам тўхтади. Шу қўшиқнинг куйига Уйғун бошқа шеър ёзиб берибди. Рўзғорнинг ҳам таги кўриниб қолган. Қайнона-келин бир-биirimизга қараб мунғайиб ўтирамиз. Бирор жойга иш сўраб борай десам, Уйғун ҳамма ташкилотларга, ишга олманглар, деб хат юбориб қўйган. Нима қилишимни билмайман. Ўйлаб-ўйлаб 15 ёшга тўлганимда дадам совфа қилган тилла соатимни сотиб, бир эски ёзув машинкасини олдим.

Нашриётдаги машинисткаларга кўчиртириш учун тез-тез қўлёзмалар олиб келишади. Лекин ўзларининг ишлари кўп бўлганидан гоҳида қайтариб беришарди. Энди келган қўлёзмаларни менга юборишяпти. Сал ишларим юришгандек бўлди. Оз бўлса ҳам қўлим пул кўрди. Бир қисмига рўзғор қилиб, яна бир қисмига у-бу олиб, сизга посилка юбораман.

Ойим саҳар пайти бомдод намозини ўқишига турди. Мени уйғотиб юбормаслик учун жойнамоз устидага паст товушда Қуръон тиловат қиласди. Тиловатдан сўнг мени узоқ дуо қиласди. Ёстиқдан бош кўтариб қулоқ соламан. “Э худойим, шу мусоғиргинани ўзинг қўлла! Шу фариштагинага тикилғанларнинг юзини тескари қил! Бола бечора келин бўлиб нима ҳаловат кўрди... Келин бўлиб яйраб-яшнамади. Борса келмасда банди зиндан бўлиб юрган боламнинг мушкулини осон қил! Қаҳри қаттиқ Исталиннинг кўнглига инсоф солгин! Келин бўлиб рўшнолик кўрмаган, ўйнаб-куладиган, яйраб-яшнайдиган пайтида азобларда ўртанган шу бегуноҳ келингинамнинг йўлларидан ғовларни олиб ташла! Рўшнолик кўрсин шу болагинам...”

Ойимнинг майин, хаста овоз билан қилаётган илтижоларидан ўпкам тўлиб, кўзларимга ёш қалқииди. Ойимни бағримга босиб, бақириб йифлагим келади. Ўзимни босаман. Кўрпани бошимга тортиб, эзилиб-эзилиб йифлайман. Кўзим тўла ёш билан ухлаб қоламан. Уйғонганимда деразадан тушган офтоб стол уст-

тидаги биллур кўзада чақмоқдек ял-ял ёнади. Унинг акси деворда нурли шакллар пайдо қиласди. Ойим кириб пешонамни силайди.

— Тулинг, болам, чой дамладим. Тамадди қилиб олинг, — дейди.

Андижондаги ҳовлимиз эсимга келади. Бувим худди шунаقا маҳал ариқ бўйида пиёла ювади. Бармогидаги узуги пиёлага текканда чиқ-чиқ этиб овоз чиқазарди. Кейин чой дамлаб, сочиққа ўраб қўяди. Бошимга келиб: "Тур, тура қол, Саида", деб бошимни силайди. Шу тобда бувим ҳам чой дамлаб, сингилларимни уйғотяпти. Қандоқ беозор, беармон кунлар эди Андижондаги кунларим! Мени Тошкентта нима борлаб турибди? Шу меҳрибон, шу покиза кампир билан тақдиримиз бирлашиб кетганиданми? Унга беҳад меҳр қўйганимданми? Айрилиқ доғида ўрганган шу мусичадек беозор хотинни ташлаб кетиш менга худди хиёнатдек бўлиб туюлишиданми? Шу мунглиғ, кичкинагина жуссасида тоғдек юкни инграмай, фарёд урмай кўтариб юрган жаннати хотинни ташлаб кетиш мумкинми? Биз ойим билан иккимиз битта вужуд бўлиб кетганмиз, ахир! Отилган тошлар икковимизга баробар тегади. Овсиним ҳам, эгачиларим ҳам ойимни мендан қизғанишади. Бизни Фотима-Зухралар деб пичинг қилишади.

Чарчаб, диққат бўлиб қолган пайтларимда ойим: "Юринг, овсинингизни кига борамиз", деб қолади. Меҳмон қиладилар. Ошга уннайдилар. Шунда овсинимнинг бирон гапи ойимга тегиб кетади. Анжанча гапимними, "р"ни айттолмаслигимними эрмак қилса, ойим дарров ўрнидан туриб, тугунини қўлга олади. "Тулинг, Саидахон, кетдик!" дейди. Мени ҳеч кимга чўқиттириб, эрмак қилдириб қўймайди. Энг ширин таомни олдига қўйганда ҳам, "Юринг, Саидахон, кетдик", дерди-да йўлга тушиб кетаверарди.

— Ойи, бекор қилдингиз, овсиним хафа бўлиб қолди, — дейман йўл-йўлакай.

— Хафа бўлса бўлар! Тилига эҳтиёт бўлсин-да! Билиб қўйинг, сизни уларга талатиб қўймайман. Сиз Андижондек шаҳарни, онангизни, бир этак укала-рингизни ташлаб, ёнимда фамгузорлик қиляпсиз. Ҳар саҳар сизга худодан умр тилайман. Бу кунлар ҳам унут бўлар, болам ҳам келиб қолар. Шунда икковимиз бир-бирилизнинг пинжимизга суқилиб яшаганимизни эртакдек эслаб юрамиз.

Биз уйга етиб келганимизда овсинимнинг ўғли велосипедга суюниб, кутиб турган бўлади. Овсиним ошни сузиб, бир тогорачада бериб юборади.

— Катта ойи, бирпасдан кейин адам билан ойим келишади, — деб жиянингиз велосипедига миниб жўнаб кетади.

Ойим гиналарни унутиб, уй йифиширишга киришади.

— Сиз самоварга ўт ташланг! Пиёлаларни кул билан ювинг. Биласиз-ку, Зухурхон доғ бўлган пиёлада чой ичмайди, — дейдилар.

Зухурхон акани жуда яхши кўраман. Тўғрисўз, ҳалол, бирорни ялаб-юлқашни билмайди. Бор гапни тикка бетига айтади.

Билиб турибман, Зухурхон акам бизнинг аразлаб кетганимиздан ранжиган. Эр-хотин жиндек чўқишиб олишган. Бу нохушликни тарқатиш учун эр-хотин келишяпти.

Тахминим тўғри чиқди. Шайхонтоҳур бозорчасидан майда-чуйда харид қилиб келишибди. Ҳеч нарса бўлмагандек ойим уларни хандон-хушон кутиб олди. Алла-паллагача гаплашиб, ўтириб кетишли.

Кеч кириб, ўз хонамга кирдим. Сизнинг тўнингизни кийиб, машинка босишига ўтиридим. Азиза опа деган яхши бир машинистка бор эди. Ўзига олган қўлёзмаларнинг teng ярмини менга берарди. Ҳак берилса, баробар бўлишиб олардик. Яқинда у Мухтор Аvezovning "Абай" романини кўчиришга олганди. Роман жуда катта ҳажмда бўлиб, Азиза опа: "Ҳам-

масини ўзингиз босинг, қўлимда иш кўп", деган эди. Мен ичкари уйда чиқиллатиб машинка босаман. Бир томонига ип боғланган кўзойнагини тақиб, ойим Ҳувайдо ғазалларини овоз чиқариб ўқийди. Баъзан ишимни тўхтатиб қулоқ соламан. Ойим шикаста овоз билан ғазалларни жуда равон, майин ўқийди. Гоҳида олдига чиқиб, пинжига суқилиб эшитаман. Ойим Ҳувайдони негадир аёл киши деб ўйлади.

— Болам, биласизми, Ҳувайдо бу ғазалларни худонинг жамолига ошиқ бўлиб битган, — дерди ойим.

Ўзингиз биласиз, уйда ойимнинг тўртта китоби бор. Бири Каломи Аллоҳ. Эсингиздами, уйимизни тинтуб қилган терговчи Куръонни олиб кетаётганда ойим йифлаб-йифлаб унинг қўлидан тортиб олганди. Фузулий, Машраб, Ҳувайдо ғазаллари ойимнинг овунчоги.

Бир куни ишлагим келмай дангасалигим тутди. Ойимдан ғазал эшитгим келди. У Фузулий ғазалларини ўқиди. Бир жойда тўхтаб, байтни икки-уч марта қайтарди. Мағзини чаққандан кейин менга тушунтира бошлади.

— Фузулий чиройли аёлларга бағишлаб кўп ошиқона ғазаллар биткан. Манави байтни эшитинг:

“Маҳшар куни кўрам дерам ул сарви қоматин,
Гар анда ҳам кўролмасам, кел, кўр қиёматин”.

Биласизми, бу нима дегани? Ёрнинг жамолини қиёматда кўраман, агар қиёматда ҳам кўролмасам қиёматнинг ҳам қиёматини чиқазаман, дегани!

Ойим Машраб ғазалларини кам ўқийди. Ўқиган тақдирда ҳам, албатта: “Э худо, ўзингга тавба!” деб қўяди.

— Нега тавба қиласиз? — деб сўрайман.

— Болам, шоҳ Машраб сал девонароқ бўлган эканлар. Баъзан оғизларидан куфр сўзлар ҳам чиқиб кетади. Ҳатто Маккайи мукаррамани писанд қилмаган

пайтлари бўлган. Бир газалларида: "Иброҳимдан қолган у эски дўконни на қилай", дейдилар. Ёки "Этагимнинг гардидан юз минг Хизр пайдо бўлур" дейдилар. Шунаقا байтларни ўқисам, охиратим куймасин, иймоним сусаймасин деб, Аллоҳга тавба қиламан.

Ойим тасаввуф фалсафасини билмайди. Учала китобдаги май тўғрисида газаллар бор бўлган саҳифаларга хатчўп ташлаб қўйган. Шу саҳифаларни менга ҳам ўқиб бермайди. Ўқинг, десам, қўйинг, болам, охиратимиз куймасин, дейдилар.

Бундан ташқари, ойим бу қама-қамаларни Сталин билмайди деб ўйлади. "Сталин билса, ҳамма маҳбусларни қўйиб юборарди", деб умид қиласи. Сталин ўлганда ойим ниҳоятда хафа бўлди. Сквердаги ҳайкали атрофидан бир неча марта айланиб ўтди.

Сталин ўлди, Берия отилди. Аммо бирон енгиллик бўлишидан дарак йўқ. Жуда диққат бўлиб кетдим. Усмон Юсупов Министрлар Советига раис бўлиб келди, ойимнинг номидан унга ариза ёздим. Аҳволимизни тушунтиридим.

— Оий, манави аризани Усмон Юсуповга олиб чиқиб берасиз. У киши ўғлингизни яхши танийди, — дедим.

— Вой болам, у кишини қайдан топаман?! Борсам, олдига киритишмайди. Ундан кўра, ўзингиз опчиқиб берсангиз яхши бўлармиди, — деди ойим.

Жаҳлим чиқиб кетди. Қайнона-келин ўртасида гап қочди.

— Агар опчиқиб бермасангиз, мен Андижонга кетаман! Ўзингизни кутиш керак бўлса, Андижонда ҳам кутавераман! — деб шарт қўйдим.

Ойим мунғайиб қолди. Кўзларида ёш айланди. Унга таъсир қилиш учун янада қаттиқроқ гапирдим. Ўша гапларимга ҳалигача пушаймон қиласман. Ўзимни ўзим кечиролмайман. Хуллас, ойим рози бўлди. Эрталаб вақтли икковимиз "Қизил майдон"га бориб,

дарахт тагида қимирламай ўтирилди. Соат тўққизларда Юсуповнинг машинаси узоқдан кўринди.

Аризани ойимнинг қўлига бердим.

— Югуринг! Анави милиционер турган эшикка қараб югуринг! — дедим.

Ойим қўлида ариза билан ўқдек отилиб кетди. Юсупов машинасидан тушаётган пайт ойим анча берида эди.

— Ҳой, болам! Ҳой, Юсупов болам! — деб қич-қириди ойим.

Ичкарига кирмоқчи бўлиб турган Юсупов орқасига ўтирилиб қаради. Бу кампир ким экан деб, биринки қадам ойим томон юрди.

— Келинг, ая. Келинг!

— Мен ёзувчи Саид Аҳмаднинг онасиман. Шу қоғозни сизга олиб келдим. Ҳамма гап шунда ёзилган. Адолат қилинг, болам! Сиздан бошқа ҳеч кимдан умидим йўқ.

Юсупов қоғозни олиб, бир нима деди. Ойим бoshини тебратди.

— Қаерга борасиз? Ана, машина элтиб қўяди.

— Йўқ-йўқ!

Ойим шундай дедиую зудлик билан орқасига қайтди. Ойим кўздан йироқлашгунча Юсупов орқасидан қараб турди.

Шу воқеадан ўн кунлар ўтиб, Навоий кўчасида Собир Абдуллани учратиб қолдим. Юсупов бир нечта атоқли ёзувчилар билан сухбат ўтказган экан. Шунда Юсупов Уйғунни тикка турғизиб қўйиб, қаттиқ-қаттиқ гапирибди.

— Ёшларни турмага тайёрлаганмизми?! Қаёққа қараб ўтирибсан?! Агар Саид Аҳмад душман бўлса, сен билан мен ҳам душманман! Чунки уни биз тарбиялаганмиз.

Уйғун жавоб беролмай, лавлагидай қизариб-бўзарив, жойига ўтириб қолибди.

Бу гапларни Собир Абдулла айтиб берди.

Билмадим, Усмон Юсупов аралашдими, ҳартугул, мени Бирлашган нашриётга корректор қилиб ишга олишди. Бу нашриётда асосан сиёсий адабиётлар босилади. Пленумларда ўқилган докладлар эрталаб-гача босмадан чиқарилиб, тарқатилиши керак. Кечаси соат икки-учларгача ишда қолиб кетаман. Мұхарир үринbosари Рихси Соқибоев, ЎзТАГ таржимони Яхё Йўлдошевлар билан қайтишим керак. Улар сизнинг уйингизда яшаётганимни билиб қолмасинлар деб, олдинроқ пиёда уйга жўнайман. Кўчалар хавфли. Ўғрилар, йўлтўсрарлар кўп. Тонготарга яқин уйга яқинлашганимда катта кўчанинг бошида ойим қимирламай кутиб турган бўлади.

— Ҳа, ишингиз ҳам бор бўлсин-а!

У менинг соғ-омонлигимни билгач, пилдираганча олдимга тушиб кетади. Орқасидан ҳовлига кираман. Дастурхонга ўраб қўйилган илиқ овқатни олдимга қўяди. Мудраб-мудраб бир-икки қошиқ овқат ейману ечинмасдан кўрпача устида ухлаб қоламан.

Шу ухлаганимча соат ўнларда уйғонибман. Чой ичиб ўтирган эдик, кўча томондан машина товуши эштилди. Бир оздан кейин эшигимиз тақиллади. Ойим бориб эшикни очган эди, битта ўрис хотин ичкарига кирди.

— Зуннунова Саида шу ерда яшайдими? — деб сўради у.

— Издес, издес, — деб жавоб берди ойим.

Мен ҳовлига тушдим.

— Зуннунова мен бўламан, — дедим.

— Москвага ариза юборган эдингизми?

— Ҳа, — деб жавоб бердим.

— У ёқдан сизнинг ишингизни текширгани одам келди. Соат тўртда Марказий Комитетта боринг. Сиз билан гаплашишади.

У кетгандан кейин шошилиб кийиндуму нашриётга чопдим. Нашриёт директори Василимй Фёдорович Архангельский бир ажойиб инсон эди. Унга мени юқорига чақиришаётганини айтдим.

— Хабарим бор, — деди у. — Кеча кечқурун мен билан гаплашишди, сен тўғрингда билганларимни айтиб бердим. Бежиз келмаган. Яхшилик бўлишини сезиб турибман. Кўпам ҳаяжонланмасдан, ўзингни босиб гапиргин. Ортиқча гап аралаштирма..."

Қирқ тўрт йил муқаддам ёзилган ушбу хатнинг охирги сахифаси йўқ эди. Парлкомиссия вакили нима деди, билмадим. Шуни яхши биламанки, 1954 йилнинг ўрталарида Саидахондан ҳамма "айблар" олиб ташланди. Ёзувчилар уюшмасининг аъзолигига тикланди. Газета-журналларда асарлари бирин-кетин чоп этила бошланди. Ўша йили "Гуллар водийси" номли шеърий тўплами ҳам босилиб чиқди.

Ойим қазо қилганда Саидахон ҳамма маросимларини бир фарзанддек адо этди. Ўзи ҳам то умрининг охирларигача, ойим ундоқ эдилар, ойим бундоқ эдилар, деб эслаб юрди.

Қирқ тўрт йил кўздан яширилган хат бугун қўлимда. Кичкинагина жуссасида шунча ғамларни фидек кўтара олган Саидахоннинг муnis чеҳраси кўз олдимга келди. Ичимдан аламли бир хўрсиниқ отилиб чиқдию бўғзимни куйдирди.

Дунёнинг ишлари шунаقا экан-да, чидамай ило-жинг қанча, деб ўзимни ўзим овутаман.

ОЙИМ, ДАДАМ ВА МЕН

(Сўнгсўз ўрнига)

Dадам "Уфқ"нинг иккинчи китобини ёзаётган пайтлар эди. Ойим дадамнинг кайфиятини бузмаслик учун кўчада бўлаётган ҳархил гапларни, миш-мишларни етказмасликка ҳарката қиласади.

Дадамнинг бир одати бор, бирон нарсадан диққат бўлиб қолса диққатвозлиги босилмагунча бирон сатр ёзолмасди. Шунинг учун ҳам ойим уни суюнтирадиган гапларни топиб келарди. У мутлақо ёзмай қўйган, оғайнилари билан вақтини бекор ўтказаётган пайтларда, худо кечирсинг, деб дадамга ёлғон гапираварди:

— Faфур акани кўрган эдим, бурунбой нега ҳеч нарса ёзмаяпти, бунаقا қилса союздан ўчирившорман, — деяптилар.

— Абдулла ака телефон қилдилар, кечагина чиқкан болалар ундан ўтиб кетяпти, айтиб қўйинг, адабиёт дангасаликни ёқтиримайди. Ёзмаса, бошқа тириклий қилсин, — дедилар.

Дадамга бу гаплар хуш ёқарди. Чиппа-чин ишонарди. Кўчага ҳам чиқмай, берилиб ёзишга тушиб кетарди.

Дадам кечаси билан ишлаб, тонг пайтида ухларди. Кечаси ойим билан икковимиз дадамнинг иш кабинетидан эшитилиб турган машинка товушига қулоқ солиб ётардик. Ойимнинг мана бу сатрлари ўша пайтда ёзилганди.

Эшик тирқишидан бир чизиқ ёниб,
Офтоб бўлиб кириб, ёритар хонам.
Машинканг чиқиллар, тўхтайди баъзан,

Биламан, чекяпсан, чекяпсан улаб.
Кошки очиб қўйса, деб деразани,
Камроқ чекса-чи, деб бўламан хуноб,
Хонангни тутундан поклаш дардида
Бедор ўтираман сендан нарида.

Дадам тонготар пайтида ухлашга ётарди. Ва ал-батта ойимга хат ёзиб, столга қўярди:

“Саидахон, илтимос, қўлёзмани ўқиманг. Устидан бир кўз югуртириб, албатта, ўзим ўқиб бераман. Ҳар эҳтимолга қарши қўлёзмани сиз тополмайдиган жойга бекитиб қўйдим. Қидирманг, барибир тополмайсиз”.

Дадам қўлёзмасини печка дудбуронининг ичигами, менинг ўйинчоқларим солинган қутичанинг ичигами яшириб қўярди. У эртасига қўлёзмани таҳрир қилиб ойимга ўқиб берарди. Ойим, фалон жумланинг ўзи яхши эди, бекор тузатибсиз, деганда, дадам, ия, ўқиганмидингиз, деб сўрарди. Шунда ойим, хотин кишининг уйига нарса яшириб бўладими, деб куларди.

Олтмишинчи йилларнинг охирлари бўлса керак, дадам жуда берилиб “Уфқ”нинг охирги китобини ёзаётган эди. Дадам саҳарда ётганича, кундуз соат ўн иккиларгача ухлаб оларди. Шундай кунларнинг бирида почтачи бир даста газета-журналларни ташлаб кетди. Ойим “Шарқ юлдузи”ни варақлай бошлиди. Ичаётган чойи ҳам совиб қолди. Берилиб ниманидир ўқирди. Кейин уйдан қайчи олиб чиқиб, журналдаги боя ўқиётган мақолани жуда эҳтиётлаб қийиб олди. Синчилаб қараган одам журналнинг шу жойидан мақола олиб ташланганини билолмасди ҳам. Кейин журнал охиридаги мундарижа босилган саҳифани ҳам йиртиб олиб ташлади. Менга қараб, дадангта айтма, деб тайинлади.

Ойим йиртиб олган мақола “Уфқ”ни атай бадном қилиш учун қандайдир ғараз билан ёзилган мақола эди.

Дадамнинг одатини мен ҳам билардим. Бирон ни-
мадан дикқат бўлиб қолса, қўли ишдан совиб, мут-
лақо ёзмай қўярди.

Роман "Шарқ юлдузи"да босилган эди. Ойим тел-
ефон қилиб, Ҳамид Гуломга шундай дегани эсимда:

— Журналнинг ўзи романни босиб, энди ўз дер-
засига ўзи лой чаплаяпти.

Дадам бу мақолани кўрмадиям, билмадиям, ўқима-
диям. Фақат яқинда уйимиз таъмиранаётгандан ўша
мақола топилди. Дадам ўқиб, кулиб қўя қолди.

Андижондаги боғимиз этагидан Қорадарё қир-
ғоқса сапчиб оқарди. Бу томонда ҳовлимизнинг ичи-
дан Катта Фарғона канали ўтарди. Дадам канал бўйи-
даги барглари қуюқ бир туп дараҳт тагига канал-
нинг қирғоғидан то қоқ ярмигача етган сўри қур-
ганди. Мен кўпинча сўрида оёғимни сувга ботириб,
маза қилиб ўтирадим. Ойим уришиб-уришиб, сув
бўйидан мени ҳайдарди. Бунга сабаб каналдан баъ-
зан илон сузиб ўтарди.

Дадам боғимизда кечаси ёзмасди. Дарё бўйлари-
даги шолипояларда чивин кўп бўларди. То кечаси соат
ўн бирларгача чивин чақиб безор қиласарди. Кечаси
дарё томондан шамол эсганда чивинлар аллақаёқса
ғойиб бўларди. Дадам эрталаб тонг отиши билан ма-
шинкасини кўтариб, канал бўйидаги сўрига чиқар-
ди. Сўридан етти-саккиз метр нарида дадам каналга
қурган чархпалак фийқиллаб айланиб туарди. Унинг
новидан оқаётган сувдан ичиш учун ҳар хил қушлар
учиб келишарди. Қизил, кўк, сариқ, зангори нина-
чилар тинимсиз учиб туарди. Баъзан улар сувда оқиб
келаётган баргларга қўниб, худди қайиқда сузаёт-
гандек сайр қиласардилар. Баъзилари сувга қўниб оқиб
ўтардилар.

Боғимизга меҳмон кўп келарди. Саратон авжига
чиққанда, ҳатто ҳашаматли боғлар қурган раислар
ҳам салқинлагани бизникига келардилар. Бутун Из-
боскан ва Андижон туманида шу жойдан ортиқ сал-
қин жой йўқ эди.

То тушликкача тўрт-беш қофоз ёзиб олмаса кейин ишлаб бўлмасди. Шунинг учун ойим сўри билан уйимиз оралиғидаги шафтоли тагига кичкинагина курси қўйган, мен дадамга қоровул бўлиб ўтирадим. Дадам чарчаб ёнбошласа, дарров, ойи, дадам ётди, деб хабар қиласдим. Дадам шошиб яна машинка босишга тушиб кетарди.

Ойим сувга, чархпалакка қараб ўтириб, мана бу шеърни ёзганди:

Жазирама кунларнинг олов дақиқалари
Бир мажнунтол тагида роҳатга айлангуси.
Олманинг тарам-тарам тиниқ ҳақиқларига
Офтобнинг етти рангин ҳаммаси жойлангуси.

Бўтана сувлар оқса ялпизларни тортқилаб,
Қалқиб-қалқиб кўринса қовункоса пўстлоғи,
Капалаклар учишса алвон рангни орқалаб,
Ҳеч жойдан тополмасман ҳордиқнинг дурустрогин.

Оқ яктақ, оппоқ соқол чоллар силкиниб кулса,
Лорсиллаб кетгусидир сувга қурилган сўри.
Лабда қимтиб узилган узумдан бол тўкилса,
Соқолларда товланар қуёшнинг етти ранги...

...Қошига лойқа қўнган бир тўда болакайлар
Ўрдак полопонидек сувга урса ўзларин,
Хаёлларидан ҳозир кўтарилимиш хоккейлар,
Қорайган юzlарида йилтиллайди кўзлари.

Ненидир тутиб кетди қалдириоч бир шўнғишида,
Анжирга кўзин тикиб хилват пойлар зарғалдоқ,
Деҳқоннинг яхна чойи сувда турар чойдишида,
Шимирсангиз, бадандан сизиб чиққуси чарчоқ.

Бир куни қоқ туш пайтида салқинлангани Избосканнинг машҳур раислари Тиллабоев, Суяров, Фозиселар келишди. Шунда Тиллабоев бир гап айтганди:

— Бофингиз биз ҳам дам оладиган жой бўлиб қолди. Айтинглар, шу жойга биз ҳам бирон нима қуриб берайлик. Чорпоями, шийпонми...

Ойим у кишига босиқдик билан жавоб қилди:

— Абдусамад ака, биз бу жойни Тошкентда игна билан қудук қазиб, тонготар мижжа қоқмай ишлаб топган пулларимизни дарёлардан, тоғлардан ошириб келиб қурганмиз. Келинг, шу уйга... Ойим буёғига нима дейишини билмай туриб қолди.

Чамамда, ҳаром пул аралашмасин, демоқчи бўлди шекилли.

— Келинг, бегона пул аралашмасин. Сиз катта колхознинг раисисиз. Узумзорларингиз, анжирзорларингиз бор. Келаётганда битта қовунни қўлтиқлаб, ё бир товоқда анжир олиб келсангиз, бошимиз кўкка етади.

Ойим бу гапни билиб айтган экан, кейинчалик бир амалдорроқ ёзувчи (у ҳозир ҳам тирик) бу боғни раислар қуриб берган, деган гап тарқатибди. Ойим бу гапдан ниҳоятда ғазабланди. Ёзувчилар уюшмасининг партия мажлисида титраб-қақшаб гапирди:

— Сизнинг хотинингиз Кримда, Қора дengиз соҳилида офтобда ётиб баданини қорайтирган бўлса, мен Андижонда, Қорадарё бўйида саратон офтобида гувала қуиб қорайганман. Сизнинг хотинингиз ателье модда бичиқчига инжиқлик қилаётганда, мен саккизинчи март базмига дурустроқ кўйлагим йўқлигидан боролмай, қизимнинг кўзига термулиб ўтирганман...

Бу гапларни мен қаёқдан биламан? Ойим мени уйда ёлғиз қолдирмасди. Мажлисларга ҳам ўзи билан олиб борар, мен ташқарида қолиб, журналми, китобми варақлаб ўтирадим.

Ойимга тез-тез ҳужум бўлиб турарди. Ҳозир қирқ йилдан кейин яхши асар деб баҳоланганд “Сўқмоқлар” қиссасининг бошида калтаклар синган эди. Бу асар ҳатто собиқ марказқўм бюросида ҳам муҳока-

ма қилиниб, "зарарли асар" деб баҳоланганди. Қиссани ҳозир ўқиганлар, ия, буни Саида бугун ёзганга ўхшайди, дейишияпти. Бундай ҳаётий қиссани фақат аёл ёзувчигина ёзиши мумкин, деб баҳолашяпти.

Етмишинчи йилларнинг бошларида эди, чамамда, ойимнинг "Соч" деган шеърини унга билдиримай муҳокама қилишган. Шеърда қизларимизга соч ярашиши, уни кесмаслик керак, деган маъно чиқарди. Муҳокама эса уни "зарарли асар" деб хулоса чиқазганди.

Ойим хуноб бўлди. Наҳотки мендан яшириб муҳокама қилишса? Собиқ марказқўм бўлим мудири Мирзамуҳаммедов ташкил қилган мажлисда Тошкентдаги жами газеталарнинг бош редакторлари қатнашган эди. Ойим мажлис қатнашчиларидан бирига, шу шеърни ўзингиз босиб чиқариб, индамай бош эгиб ўтиредингизми, дегани эсимда.

— Қандоқ қилай, катта жойда ишласа, гапини қайтариб бўлмаса, — деганди у.

— Йўқ, айтинг, шу шеърда қандоқ зарарли гап бор?

— Йўқликка йўғ-а, энди катта даргоҳнинг гапи гап-да...

Шу шеърни ҳалигача тополмаймиз. Мабодо топсак, бир шеърий тўпламини шу шеър билан бошлаймиз.

Ойимнинг эллик ёшлик юбилейини ўтказишга қарор қилиб, юбилей бўладиган куни унга берган азобларини айтсам тилим, айтмасам дилим куяди. Шу юбилей деб аталган азобли тантанани ўйлаганимда, ойимнинг шу тўйдан бир йил ўтмай ўлиб кетганининг сабабини билгандек бўламан. Кетма-кет берилган зарбалар, азоблар уни бу ёруғ оламдан юлиб олиб кетганди. Унинг шогирдларига, устоз дегани битта бўлади, дуч келгани устоз деяверасизларми, деб ёш шоираларнинг оғзини беркитишлар ҳам ўз ишини қилганди.

Ойим, Истиқдол замонида Ўзбекистон Қаҳрамони бўлган дадам тўғрисида, уларнинг синов тўла ҳаёти ҳақида ёзаверсам, катта китоб бўлиб кетади. Ушбу мақоламни ойимнинг сатрлари билан тутатаман:

Мен ёзсану у ёзмаса, гўё эдим гуноҳкор,
У мақталса, мен қувондим эсланмаган кезларим.
Аёллигу оналиқдан мушкул, ширин нима бор,
Ота-бола ўртасида талош бўлди ҳисларим.

Кундуз демай, оқшом демай, яна демай ёзу қиши
Софиндимми, ҳамроҳ бўлди Андижон йўлларида.
Қадрдонлик, дўстлик шундай орамизда урди ниш,
Бўстон бўлди бофим-ҳовлим ҳавасманд қўлларида.

Нодира САЙД АҲМАД қизи

МУНДАРИЖА

<i>Истиқлол илҳомлари (Сўз боши ўрнига)</i>	3
Сароб	9
Борса келмас дарвозаси	27
Тақдир, тақдир, мунча шафқатсизсан?	44
От билан сұхбат	61
Ростгўй посбон	68
Офтоб ойим	74
Қоракўз мажнун	90
Учинчи минора	108
Қишдан қолган қарғалар	120
Буқаламун билан учрашув	134
Азоб	141
Азроил ўтган йўлларда	153
Сафарда ёзилган ҳикоялар	192
Сумбул	192
Ялпиз ҳиди	201
Таклифнома	208
Тор афсонаси	216
Менга етиб келмаган хат	224
<i>Ойим, гадам ва мен (Сўнгсўз ўрнига)</i>	233

Адабий-бадиий нашр

Саид Аҳмад

ҚОРАКЎЗ МАЖНУН

Ҳикоялар

Бадиий муҳаррир *У. Солиҳов*

Кичик муҳаррир *Ш. Соибназарова*

Техник муҳаррир *Т. Харитонова*

Мусахҳидлар *Н. Умарова, М. Раҳимбекова*

Компьютерда тайёрловчи *Е. Гильмутдинова*

Теришга берилиди 20.03.2001. Босишига рухсат этилди 12.04.2001.

Қоғоз формати 84 × 108½, „Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма т. 12,6. Нашр т. 12,0. 10000 нусхада чоп этилди.

Буюртма № 34 Баҳоси шартнома асосида.

„Ўзбекистон“ нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий, 30.

Нашр № 61-2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси

ижарарадаги Янгийўл китоб фабрикасида босилди.

702801, Янгийўл шаҳри, Самарқанд кўчаси, 44.